

Херсонський державний університет
Міністерство освіти і науки України

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БУКРЕЄВ ТАРАС БОРИСОВИЧ

УДК 94(477.72) «1921/1939»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДОСВІД ПОДОЛАННЯ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА
БЕЗДОГЛЯДНОСТІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В УМОВАХ
ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ**

07.00.01 – історія України

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Т. Б. Букреєв

Науковий керівник – Цибуленко Лариса Олександрівна, кандидат
історичних наук, доцент

Луцьк – 2019

АНОТАЦІЯ

Букреєв Т. Б. Досвід подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в умовах формування радянського тоталітарного режиму. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Херсонський державний університет, Херсон, 2019; Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, Луцьк, 2019.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, розкрито наукову новизну отриманих результатів та їх практичне значення.

Дисертаційна робота присвячена комплексному вивченню найважливіших аспектів процесу подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в умовах формування радянського тоталітарного режиму.

В ході роботи було з'ясовано стан наукової розробки проблеми та проаналізовано джерельну базу дослідження. Визначено та охарактеризовано три групи наукових робіт за досліджуваною тематикою: радянська, сучасна українська та зарубіжна історіографія. Вивчення історіографічної бази засвідчило, що, незважаючи на те, що з означеної проблеми у різні історіографічні періоди було опубліковано низку монографій та статей, захищено ряд дисертаційних праць, проте аспекти ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України залишилися невивченими.

При написанні роботи використано значний фактичний матеріал, опублікований у виданнях документального характеру і той, що зберігається в архівосховищах України. Опубліковані джерела представлено збірками документів і матеріалів, документами нормативно-правового характеру, звітною та статистичною документацією, інструкційними матеріалами,

джерелами особового походження. Незважаючи на величезне значення опублікованих джерел їх не можна вважати вичерпними, адже не усі документи потрапляли до друку. У цій ситуації основу джерельної бази склали документи з фондів центральних архівів (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України) і державних архівів Херсонської, Миколаївської та Одеської областей. Вагомою групою джерел є матеріали періодичних видань, де відбилась динаміка й повсякденність соціально-захисної роботи органів влади та громадськості.

Характер дослідження обумовив використання категоріально-понятійного апарату. Адже дотепер спостерігається певний різнобій у тлумаченні термінів на кшталт «безпритульність», «бездоглядність», «діти вулиці» та «соціальне сирітство». Методологічна основа дисертації має трирівневу структуру, що включає в себе загальнонаукові методи, міждисциплінарні підходи та спеціально-історичні.

У ході вивчення причин появи таких соціальних явищ, як дитяча безпритульність, бездоглядність і злочинність було уточнено та доповнено відомості про фактори, що призвели до появи соціальних аномалій в середовищі дітей. Було запропоновано наступну класифікацію причин дитячої безпритульності у період формування радянського тоталітарного режиму: економічні (голод і пов'язані з ним сирітство та міграція населення, безробіття серед дорослого населення та підлітків, низький рівень фінансової підтримки багатодітних сімей), соціальні (дореволюційні сироти, житлова криза, падіння морального рівня суспільства, криза шлюбно-сімейних відносин, недосконалість системи усиновлення і патрунування, відрив жінки від родини, заборона абортів), політичні (колективізація, розкуркулення, Голодомор, соціально-класова політика та репресії) і культурні (скорочення шкільної мережі, зменшення витрат на культурно-освітню сферу) причини. Весь комплекс причин між собою був тісно пов'язаний.

Охарактеризовано правові засади ліквідації та стримування дитячої безпритульності в радянській Україні. Відтак, виділено чотири етапи боротьби з дитячою безпритульністю: I етап (1920–1923 рр.) – стихійне утворення мережі дитячих закладів, юридичне оформлення боротьби з правопорушеннями неповнолітніх; II етап (1924–1929 рр.) – створення нормативно-правової бази, спрямованої на інтенсифікацію процесу подолання та профілактики дитячої безпритульності та злочинності; III етап (1930–1933 рр.) – влада офіційно проголосила ліквідацію безпритульності, явище прийняло «прихований» характер. Унаслідок колективізації, розкуркулення і масових політичних репресій з'явилась «нова генерація» безпритульних; IV етап (з середини 1930-х рр.) – термін «безпритульність» прирівняли до поняття «злочинність». Відтак, питання подолання дитячої безпритульності на себе дедалі більше перебирали правоохоронні органи.

Визначено складові соціально-профілактичної роботи державних органів з подолання кризових соціальних явищ у середовищі неповнолітніх. Основні методи ліквідації дитячої безпритульності можна поділити на превентивні та вилучення наявних безпритульних з вулиці. Ці дві групи методів реалізовувалися в наступних формах: розміщення дітей і підлітків у закладах різного профілю, реевакуація, патрунування, адміністративні та силові методи впливу тощо. До кінця 1920-х рр. владі вдалося зменшити кількість вуличних дітей. Проте, з початку 1930-х рр. проблема знову постала внаслідок державної політики колективізації, розкуркулення і Голодомору. У другій половині 1930-х рр. рівень дитячої безпритульності залишався високим через масову репресивну політику держави і недосконалість системи соціального виховання. Крім того, виявлено регіональні особливості діяльності державних органів у справі подолання безпритульності дітей. Катастрофічна ситуація, що склалася в країні на початку 1920-х рр. вимагала негайного створення мережі дитячих закладів інтернатного типу. Заснована система була розгалуженою і включала різні за типами та функціями дитзаклади. Основу всіх інтернатних закладів на Півдні України, як і в

цілому по УСРР, становили дитячі будинки для «нормальних» дітей, що входили у систему НКО. Крім того, на Півдні республіки діяли окремі дитячі будинки за національною ознакою. З 1923 р. у масштабах СРСР почався процес скорочення кількості дитячих установ інтернатного типу. Причиною було не зменшення «попиту», а бажання економії коштів. Мережа дитячих закладів до кінця 1920-х рр. скоротилася більш, ніж у 6 разів, залишивши дитбудинки для дітей-сиріт, трудові колонії і заклади для дітей з вадами розвитку. Заклади Півдня у меншій мірі потрапили під процеси «оптимізації». Причиною була велика кількість інтернованих вуличних дітей, які постійно прибували до регіону. Говорити про ефективність створеної системи не доводиться через високі показники смертності, відсутність елементарного матеріального забезпечення вихованців, перевантаженість закладів і високий відсоток регулярних втеч. Ці фактори унеможливлювали швидке подолання дитячої безпритульності.

Встановлено, що безпритульність та бездоглядність нерозривно пов'язані із правопорушеннями. Багато в чому причини злочинності неповнолітніх були тими ж самими, що й причини безпритульності. На початку 1920-х рр. правопорушення переважно вчинялися осиротілими дітьми через голод і матеріальну скруту, а основною метою злочинів було виживання. З другою половиною 1920-х рр. до злочинної діяльності все частіше вдавалися малолітні рецидивісти під впливом дорослого криміналітету. Основною метою цих вчинків були нажива та легкий заробіток. Зважаючи на постійне перебування на вулицях південних міст і сіл безпритульних дітей – цей регіон був «лідером» за кількістю вчинених неповнолітніми правопорушень. В якості виховних заходів у дитячих закладах Півдня України активно використовували фізичну працю в сільському господарстві та майстернях.

Висвітлено участь вітчизняної громадськості та міжнародних організацій у профілактиці дитячої безпритульності і бездоглядності. Форми роботи громадськості у різні роки зазнавали змін, що пояснюється соціально-

економічними умовами і політикою партії. Значний обсяг роботи було покладено державою на профспілкові організації та колективи підприємств. За їхньої участі регулярно проводилися тижні та місячники допомоги безпритульним. Розповсюдженою формою участі громадськості у профілактиці дитячої безпритульності було патрунування. Проте, через комплекс об'єктивних і суб'єктивних причин патрунування себе не виправдало.

Розкрито особливості повсякденного життя безпритульних і бездоглядних дітей. У 1920–1930-х рр. безпритульні діти створили субкультуру вуличного братства. У їхньому середовищі сформувалися власні ідеали, бачення, професії та мрії. Жебрацтво, бродяжництво, проституція, алкоголізм, наркоманія і правопорушення стали невід'ємною складовою повсякденного життя «дітей вулиці».

Виявлено складові процесу соціалізації дітей в інтернатних закладах. Означений процес був багатостороннім і неоднозначним, зважаючи на набуті дітьми на вулиці звички та норми поведінки. Більшовики бачили у дітях, у тому числі й безпритульних, той матеріал, з якого можна буде витворити «нових людей» – повноцінних членів комуністичного суспільства, так званих «homo soveticus». Нав'язування нової ідентичності здійснювалося усіма можливими методами (через дитячі твори, іграшки і пресу, промови офіційних осіб, методичні матеріали). Навчально-виховна робота включала соціальне, суспільно-політичне, трудове, фізичне та статеве виховання і шкільне навчання. У планах влади, дитячий будинок мав стати осередком формування людини «світлого комуністичного майбутнього». В офіційних звітах у дитячих закладах майже бездоганно був налагоджений навчальний і виховний процеси. Проте, як свідчать архівні документи, у тому числі нещодавно розсекречені, протягом 1920–1930-х рр. так і не було створено більш-менш дієвої системи.

Ключові слова: дитяча безпритульність, дитяча бездоглядність, правопорушення неповнолітніх, Південь України, дитячі заклади, громадські організації, соціалізація, повсякденність, тоталітарний режим.

SUMMARY

Bukreev T. B. Tackling Child Neglect and Homelessness in the South of Ukraine during Formation of the Soviet Totalitarian Regime. – Qualifying Scientific Work as a Manuscript.

Thesis submitted for a scientific degree of Candidate of Historical Sciences, specialty 07.00.01 “History of Ukraine” (032 – History and Archeology). – Kherson State University, Kherson, 2019; Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, 2019.

The thesis consists of an introduction, four chapters, conclusions, a list of cited references, and appendices. The introduction contains substantiation of the topicality of the problem, definition of the purpose, tasks, object, and subject, and description of the academic novelty of the results obtained and their usefulness.

The thesis is devoted to the complex study of the most important aspects of tackling child neglect and homelessness in the South of Ukraine during formation of the soviet totalitarian regime.

In the course of the research, the academic coverage of the problem has been investigated and the source base of the thesis has been analyzed. Three groups of scholarly works on the subject of research have been identified and characterized: Soviet, contemporary Ukrainian, and foreign historiography. The study of the historiography of the question suggested that, despite the fact that a number of monographs and papers were published during various historiographical periods, a number of dissertations were protected, but the aspects of eliminating child homelessness and neglect in the South of Ukraine have remained missed out.

A considerable factual material published in documentary publications and stored in the archives of Ukraine has been used for this thesis. Published sources include collections of documents and materials, regulatory documents, reporting

and statistical documentation, instructions materials, and personal sources. Despite the significant importance of published sources, they are far from being comprehensive, as not all documents were published. In this situation, the core of the source base has been formed by the documents from the funds of the central archives (Central State Archive of Supreme Authorities and Government of Ukraine, Central State Archives of Public Organizations of Ukraine), and state archives of Kherson, Mykolaiv, and Odessa regions. Periodicals are an important group of sources, which reflects the dynamics and everyday life of social and security activities of public authorities and the public.

The framework of categories and concepts has been determined by the profile of the study. This is due to some variation which may be found today in the interpretation of terms such as “homelessness”, “neglect”, “street children,” and “social orphanage”. The methodological basis of the thesis has a three-level structure, which includes general scientific methods, interdisciplinary approaches, and special historical methods.

In the course of the study of the causes of such social phenomena as child homelessness, neglect and crime, information about the factors that led to social anomalies among children has been clarified and elaborated. The following classification of the causes of child homelessness during the formation of the Soviet totalitarian regime has been suggested: economic causes (famine and related orphanage and people’s migration, unemployment among adults and adolescents, poor financial support for large families), social causes (pre-revolutionary orphans, housing crisis, the decline of the moral principles of society, the crisis of marriage and family relations, the imperfection of adoption and patronage system, the separation of women from the family, the prohibition of abortion), political causes (collectivization, dekulakization, Holodomor, social class and repression policy), and cultural causes (school network reduction, cost reduction for cultural and educational areas). The whole set of causes was intertwined.

The legal fundamentals for the elimination and containment of child homelessness in Soviet Ukraine have been described. Therefore, four stages of the

fight against child homelessness have been identified: Stage I (1920–1923) – spontaneous formation of a network of childcare facilities, legal formalisation of the fight against juvenile delinquency; Stage II (1924–1929) – creation of a legal and regulatory framework aimed at intensifying the process of tackling and preventing child homelessness and crime; Stage III (1930–1933) – the authorities officially declared the elimination of homelessness, and the phenomenon became latent. As a result of collectivization, dekulakization, and mass political repression, a “new generation” of homeless people emerged; Stage IV (since the mid-1930s) – the term “homelessness” received a status equal to the concept of “crime”. Therefore, the activities aimed to tackle child homelessness have been increasingly taken over by law enforcement agencies.

The components of social and preventive work of the state agencies aimed to overcome social crisis amidst minors have been determined. The main child homelessness eliminating methods may be divided into preventive ones and taking existing homeless people from the street. These two groups of methods were implemented in the following forms: placement of children and adolescents in the institutions of different profiles, re-evacuation, patronage, administrative and forceful influence, etc. By the late 1920s, the government had succeeded in reducing the number of street children. However, since the early 1930s, the problem has again emerged as a result of state policies of collectivization, dekulakization, and Holodomor. In the second half of the 1930s, the level of child homelessness remained high due to the mass repressive state policy and flawed social education system. In addition, regional specifics of the activity of the state agencies in relation to tackling homelessness of children have been found. The catastrophic situation in the country in the early 1920s required the immediate establishment of a network of boarding facilities. The established system was extensive and included different types and functions of facilities for children. Orphanages for “normal” children which were part of the system of People's Commissariat for Education were the basis of all boarding facilities in the South of Ukraine, as well as in the whole of the Ukrainian SSR. In addition, several

nationality-based orphanages were working in the South of the republic. Since 1923, the process of reducing the number of boarding-type children's facilities started across the USSR. The reason was not a decrease in demand, but a desire to save money. By the late 1920s, the network of children's facilities had declined more than 6 times, and only orphanages, labor colonies, and facilities for children with abnormality remained. Institutions of the South have been less affected by "optimization" processes. The reason was the large number of street children assigned to boarding facilities who came to the region on a continuous basis. It is impossible to speak about the efficiency of the created system because of high mortality rates, lack of elementary material support of students, congestion of institutions, and high percentage of regular escapes. These factors hindered a rapid elimination of child homelessness.

It has been established that, homelessness and neglect are inextricably linked to offenses. In many ways, the reasons of juvenile crime were the same as the reasons of homelessness. In the early 1920s, the offenses were predominantly committed by orphaned children, mainly driven by famine and difficult material situation, and the primary purpose of the crimes was survival. In the second half of the 1920s, juvenile recidivists were increasingly involved in criminal activity under the influence of adult criminals. The main purpose of these actions was to make money and earn easy money. Due to the constant number of homeless children on the streets of southern cities and villages, this region was the "record breaker" as the number one region with juvenile offenses committed. Physical work in agriculture and workshops was actively used as an educational method at the children's facilities in the Southern Ukraine.

The actions of the local public of the region and international organizations aimed at the prevention of child homelessness and neglect have been considered. The forms of public support for homeless children have varied over the years, which can be explained by the socio-economic conditions and party's policy. Considerable scope of work has been entrusted by the state to trade unions and companies. With their participation, the week's and month's homeless support

campaigns were regularly held. The most common form of public participation in preventing homelessness was patronage. However, due to a set of objective and subjective reasons, patronage failed.

Specifics of everyday life of homeless and neglected children has been revealed in the thesis. In the 1920s and 1930s, homeless children created a street brotherhood subculture. In their environment, their own ideals, visions, professions, and dreams were shaped. Begging, vagrancy, prostitution, alcoholism, drug addiction, and offenses have become an integral part of the everyday life of street children.

The components of the process of socialization of children at boarding facilities have been identified. This process was multifaceted and ambiguous, taking into account the street habits and behaviors of children. The educational work was based on the principles of communist education. The children were raised in a spirit of collectivism; “new people” were formed from them – productive members of the communist society, the so-called “*homo soveticus*”. The new identity was imposed by all possible methods (through children’s works, toys and the press, official speeches, and methodical materials). The educational process included social, socio-political, labor, physical, and sexual education and school training. The authorities intended to make the orphanage as the hub for the formation of a person of a “bright communist future”. According to official reports, the educational and upbringing processes were almost perfectly maintained at the children’s facilities. However, as archival documents testify, including the recently declassified ones, no more or less effective system was created during the 1920s and 1930s.

Keywords: child homelessness, child neglect, juvenile crime, South of Ukraine, children’s facilities, public organizations, socialization, everyday life, totalitarian regime.

Список публікацій здобувача за темою

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Цибуленко Л. О., Букреєв Т. Б. Повсякденність та соціалізація безпритульних дітей в інтернатних закладах у 20-х роках ХХ ст. в УРСР (за матеріалами Херсонщини). *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. 2012. Вип. 29. С. 35–38.
2. Букреєв Т. Б. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у першій половині 20-х років ХХ ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 67–72.
3. Букреєв Т. Б. Досвід подолання дитячої безпритульності у другій половині 20-х років ХХ ст. на півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. Т.1. С. 221–226.
4. Букреєв Т. Б. Дитячий будинок як «історична необхідність» в період формування радянської тоталітарної системи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2017. №1 (Ч.1.). С.88–94.
5. Букреєв Т. Б. Радянська та модерна українська історіографія феномену дитячої безпритульності в Україні в період формування радянської тоталітарної системи. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2017. Т. 194. С. 90–95.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Букреєв Т. Б. Проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності в УСРР в 20-х рр. ХХ ст. *Матеріали V Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції: Статті*. Херсон: Видавництво РВВ «Колос», 2010. С. 95–103.

7. Букреєв Т. Б. Роль освітніх установ та громадських організацій у подоланні дитячої безпритульності та бездоглядності в 20-ті роки ХХ ст. у Херсоні. *Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної міждисциплінарної конференції*. Херсон: РВВ «Колос», 2011. С. 96–101.
8. Букреєв Т. Б. Подолання дитячої безпритульності та бездоглядності у першій половині 20-х років ХХ ст. на півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Студентські історичні зошити*. Вип. 2. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011. С. 56–60.
9. Букреєв Т. Б. Роль громадських організацій у подоланні дитячої безпритульності у першій половині 20-х рр. ХХ ст. на Півдні України. *Матеріали V Міжнародної конференції молодих науковців «Історична наука на початку ХХІ століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи»*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2011. С. 59–65.
10. Букреєв Т. Б. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у другій половині 20-х рр. ХХ ст. в УСРР (за матеріалами Херсонщини). *Науковий вісник молодих учених ХДУ*. 2011. С. 142–147.
11. Букреєв Т. Б. Організація та правові основи боротьби з правопорушеннями неповнолітніх у 20-ті роки ХХ ст. в УСРР. *Студентські наукові студії. Збірник наукових праць студентів*. Ч. 2. Херсон: Видавництво ХДУ, 2011. С. 435–440.
12. Букреєв Т. Б. Боротьба з правопорушеннями неповнолітніх у 20-х роках ХХ ст. на Херсонщині. *Альманах. Магістерські студії*. Випуск Х. Херсон: Херсонський державний університет, 2012. С. 118–120.
13. Букреєв Т. Б. Роль осередків Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» у подоланні та профілактиці дитячої безпритульності та бездоглядності на Херсонщині у 20-х роках ХХ ст. (за матеріалами ДАХО). *Історія в документах: Збірник наукових доповідей архівних читань (Херсон, 19 квітня 2012 року)* / Херсонська обласна державна адміністрація; Державний архів Херсонської області. Херсон: Айлант, 2012. С. 45–51.

14. Букреєв Т. Б. Створення та функціонування Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» у 1920-ті роки. *Науково-дослідна робота молодих учених: стан, проблеми, перспективи: матеріали Всеукр. наук. - практ. інтернет - конф. (2-6 грудня 2013 р.)*. Херсон: ХДУ, 2013. С. 27–34.
15. Букреєв Т. Б. Діяльність Херсонської комісії у справах неповнолітніх правопорушників у 1920-ті роки. *Херсонська область – 70 років історії. Матеріали науково-практичної конференції (м. Херсон, 20 березня 2014 р.)*. Херсон: Херсонська державна морська академія, 2014. С. 48–52.
16. Букреєв Т. Б. Повсякденність та соціалізація дітей в інтернатних закладах у 20-х рр. ХХ ст. на Херсонщині (за матеріалами ДАХО). *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.)*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 141–142.
17. Букреєв Т. Б. Нормативно-правова база та практична діяльність державних органів по подоланню дитячої безпритульності в УСРР у період формування радянського тоталітарного режиму. *Електронний історичний журнал «Scriptorium nostrum»*. 2016. № 1. С. 149-163. URL: http://sn.kspu.edu/files-all/Scriptorium_nostrum_2016_1_povniy_text.pdf
18. Букреєв Т. Б. Етапи, форми та методи ліквідації дитячої безпритульності в Україні в умовах формування радянського тоталітарного режиму. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали II Міжнародної наукової конференції (Суми, 24–25 березня 2016 року)*. У 2-х частинах. Частина I. Суми: ФОП Цьома С. П., 2016. С. 15–18.
19. Букреєв Т. Б. Дитяча безпритульність як кризове соціальне явище в Україні в період формування радянського тоталітарного режиму. *Проблеми регіональної історії України: Матеріали XII Всеукраїнської наукової конференції молодих істориків*. Вип. 4. Ч. 1. Херсон: ПП Вишемирський В. С., 2016. С.4–15.
20. Букреєв Т. Б. «Субкультура» безпритульних дітей в Україні в період формування радянського тоталітарного режиму. *Україна в гуманітарних і*

соціально-економічних вимірах. *Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції (24–25 березня 2017 р., м. Дніпро)*. Частина 1. Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. С. 142–144.

21. Букрєєв Т. Б. Радянська історіографія явища дитячої безпритульності в Україні в період формування радянської тоталітарної системи. *Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції: «Історико-філософські дослідження молодих учених» (27 квітня 2017 року, м. Суми)*. Суми: ФОП Цьома С. П., 2017. С. 20–22.

22. Букрєєв Т. Б. Досвід подолання дитячої безпритульності у період формування радянського тоталітарного режиму (за матеріалами Миколаївщини). *Проблеми регіональної історії України: Матеріали XIII Всеукраїнської наукової конференції молодих істориків*. Випуск 5. Ч. 1. Херсон: ПП Вишемирський В. С., 2017. С. 15–23.

23. Букрєєв Т. Б. Проблема дитячої безпритульності в умовах голоду 1921–1923 рр. (за матеріалами Одещини). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали III Міжнародної наукової конференції (Суми, 23–24 листопада 2017 року)*. У 2-х частинах. Частина 1. Суми: ФОП Цьома С. П., 2017. С. 14–19.

24. Букрєєв Т. Б. Формування системи по боротьбі з правопорушеннями неповнолітніх в Україні в період формування радянського тоталітарного режиму. *International scientific-practical conference “Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology”*. (June 16–17, 2017). Shumen: Konstantin Preslavsky University of Shumen. P. 226–229.

25. Букрєєв Т. Б. Проблема дитячої безпритульності та бездоглядності в умовах голоду 1921–1923 років (за матеріалами Півдня України). *International scientific-practical conference “Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms”*. (September 29, 2017). Tbilisi: Baltija Publishing. P. 108–111.

26. Букрєєв Т. Б. Правові засади ліквідації та стримування дитячої безпритульності в Україні в період формування радянського тоталітарного

режиму. *Запорізькі Кам'янська й Олешківські Січі та Кримське ханство в культурно-історичній спадщині України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Херсон, 18–19 квітня 2019 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 31–38.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	18
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	25
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	25
1.2. Джерельна база.....	48
1.3. Методологія дослідження.....	57
Висновки до розділу 1.....	65
РОЗДІЛ 2. ДИТЯЧА БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ І БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ ЯК АСОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ ТА СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ДИТИНСТВА.....	68
2.1. Соціально-психологічний клімат перехідного періоду та умови формування маргінальної особистості.....	68
2.2. Правові засади ліквідації та стримування дитячої безпритульності в радянській Україні.....	82
Висновки до розділу 2.....	103
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ І ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З ПОДОЛАННЯ ТА ПРОФІЛАКТИКИ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ.....	106
3.1. Соціально-профілактична робота державних органів з подолання кризових соціальних явищ у середовищі дітей.....	106
3.2. Боротьба із правопорушеннями неповнолітніх.....	135
3.3. Участь вітчизняної громадськості та міжнародних організацій у профілактиці дитячої безпритульності та бездоглядності.....	147
Висновки до розділу 3.....	166
РОЗДІЛ 4. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ Й СОЦІАЛІЗАЦІЯ БЕЗПРИТУЛЬНИХ І БЕЗДОГЛЯДНИХ ДІТЕЙ.....	169
4.1. Соціальний портрет і повсякдення безпритульних та бездоглядних дітей.....	169
4.2. Процес соціалізації дітей в інтернатних закладах.....	184
Висновки до розділу 4.....	208
ВИСНОВКИ.....	210
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	217
ДОДАТКИ.....	287

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРА – Американська адміністрація допомоги (American Relief Administration)

ВКП (б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВЧК – Всеросійська надзвичайна комісія

Головсоцвих – Головний комітет соціального виховання дітей

ДПУ – Державне політичне управління

ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України

МСДД – Міжнародний союз допомоги дітям

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКО – Народний комісаріат освіти

НКОЗ – Народний комісаріат охорони здоров'я

НКСЗ – Народний комісаріат соціального забезпечення

НКЮ – Народний комісаріат юстиції

ОКДД – окружна комісія допомоги дітям

Охматдит – відділ охорони здоров'я матерів та дітей

РЗД – Рада захисту дітей

РКДД – районна комісія допомоги дітям

РНК УСРР – Рада народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки

УЧХ – Українське товариство Червоного Хреста

ЦКДД – Центральна комісія допомоги дітям при ВУЦВК

ЦК Допгол – Центральна комісія допомоги голодуючим

ЦК Наслідгол – Центральна комісія по боротьбі з наслідками голоду

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У складний перехідний період розвитку держави особливо гостро постає питання розвитку дитини як повноцінного члена суспільства. За останніми даними Державної служби статистики (кін. 2017 р. – поч. 2018 р.), в Україні (без тимчасово окупованих територій) проживало 70 тис. дітей, котрі потребували державної соціальної допомоги. Крім того, в Україні, з огляду на військові дії на Сході країни та окупацію Криму, зросла кількість неповнолітніх, які стали сиротами або втратили зв'язок з батьками та опікунами. Проблему соціального сирітства актуалізують також важке матеріальне становище більшості українців, безробіття, поширення соціальних аномалій в середовищі дорослого населення, трудова еміграція. Бездоглядність і безпритульність породжують важкі соціальні наслідки та аномалії у поведінці неповнолітніх, що є показниками деструктивних процесів у суспільстві.

Актуальність обраної теми пояснюється й тим, що вона відображає один з найменш вивчених аспектів життя мешканців Півдня України у зазначений період. Як і будь-який соціально-економічний феномен з великою географією поширення, дитяча безпритульність і злочинність змінювали свій характер залежно від регіону. Довгий час ця гостра соціальна тема замовчувалася, тому актуальним є дослідження історії ліквідації безпритульності, бездоглядності й правопорушень неповнолітніх і їхньої соціалізації у складних умовах 1920–1930-х рр., коли формувалися нові суспільні відносини, насаджувалися нові цінності та відбувалися докорінні зміни у свідомості індивідів. Вивчення процесів подолання означеного кризового явища у середовищі дітей на Півдні України дозволяє ввести до наукового обігу нові факти та матеріали. Адже до сьогодні відсутні точні цифри кількості дітей, які стали безпритульними унаслідок реалізації більшовицької політики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проведене дослідження виконувалося в межах науково-дослідної теми

кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету «Актуальні проблеми регіональної історії» (номер державної реєстрації 0116U005292).

Мета дослідження полягає у вивченні процесу ліквідації дитячої безпритульності й бездоглядності на Півдні України в період формування радянського тоталітарного режиму на засадах сучасних методологічних розробок і нової джерельної бази.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені наступні науково-дослідницькі **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, проаналізувати джерельну базу та визначити методологію дослідження;
- уточнити та доповнити відомості про причини появи таких соціальних явищ, як дитяча безпритульність, бездоглядність та злочинність;
- охарактеризувати правові засади ліквідації та стримування дитячої безпритульності в радянській Україні;
- виявити регіональні особливості соціально-профілактичної роботи державних органів у подоланні кризових соціальних явищ у середовищі дітей;
- встановити головні риси процесу боротьби із правопорушеннями неповнолітніх у період формування радянського тоталітарного режиму;
- висвітлити участь громадськості регіону в профілактиці дитячої безпритульності та бездоглядності;
- розкрити особливості повсякденного життя безпритульних і бездоглядних дітей у 1920–1930-х рр.;
- визначити складові процесу соціалізації дітей в інтернатних закладах.

Об'єктом дослідження є сфера забезпечення та реалізації державними і громадськими інституціями в Україні прав дітей і молоді в умовах формування радянсько-компартійного режиму.

Предметом дослідження є подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в умовах формування радянського тоталітарного режиму.

Хронологічні межі роботи охоплюють період 1920–1930-х рр., де нижня межа обумовлюється 1921 р. – остаточним утвердженням радянської влади в Україні, запровадженням НЕПу, верхня – 1935 р. – юридичним оформленням боротьби з дитячою безпритульністю. Для більш аргументованого розкриття окремих питань їх розгляд дещо винесено за межі вказаного періоду.

Географічні межі дослідження обмежуються Півднем України. З двох південних підрегіонів – південно-східного (Донбас і Придніпров'я) і південно-західного (Одеська, Миколаївська та Херсонська області) дисертант зупиняється на другому. Цей підрегіон відзначається перебуванням більшості районів означених областей у межах однієї Херсонської губернії, згодом у межах Миколаївської (до 1922 р.) та Одеської губерній (до 1925 р.), пізніше однойменних округів, а згодом й Одеської області (з 1932 по 1937 рр.).

Методологічні засади дисертації становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. Для виконання поставлених мети і завдань використано загальнонаукові (аналіз, синтез, періодизація), спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-типологічний, порівняльно-історичний, історичної антропології, соціокультурного аналізу, історичного моделювання) та міждисциплінарні (структурно-функціональний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, класифікації, систематизації та дискурс-аналіз) **методи** дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *вперше*:

- висвітлено процес ліквідації на Півдні України більшовицьким режимом здійснених ним деформацій дитячого сегменту радянського соціуму;

- прослідковано участь громадськості в подоланні та профілактиці дитячої безпритульності і бездоглядності на Півдні України;

- розкрито боротьбу органів влади із правопорушеннями неповнолітніх у південному регіоні країни;

- запропоновано нову класифікацію причин дитячої безпритульності та бездоглядності у період формування радянського тоталітарного режиму;

- уведено до наукового обігу раніше неактуалізовані джерела із фондів п'яти архівосховищ України;

уточнено та доповнено:

- складові теоретичного і практичного навчально-виховного процесу, визначено шляхи ідеологізації виховання підростаючого покоління в інтернатних закладах у період формування тоталітарного режиму;

- масштаби поширення дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920–1930-х рр.;

- відомості про нормативно-правову базу ліквідації та стримування дитячої безпритульності в радянській Україні;

- інформацію про соціальний портрет і повсякдення безпритульних і бездоглядних дітей у 1920–1930-х рр.;

подальший розвиток дістало:

- вивчення проблеми ліквідації аномалій у середовищі дітей у період формування радянського тоталітарного режиму.

Особистий внесок здобувача. Під час проведення дослідження дисертантом підготовлено в співавторстві одну статтю: Цибуленко Л. О., Букреєв Т. Б. Повсякденність та соціалізація безпритульних дітей в інтернатних закладах у 20-х роках ХХ ст. в УРСР (за матеріалами Херсонщини). Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. 2012. Вип. 29. С. 35–38 (особистий внесок здобувача – 70 %).

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані при написанні монографій та узагальнюючих праць з дотичних тем. Крім того, значний фактичний матеріал і концептуальні положення можуть використовуватися при

підготовці посібників і тематичних спецкурсів з історії України зазначеного періоду, зокрема південного регіону, та історії освіти у закладах вищої освіти. Результати роботи можуть застосовуватись у подальших наукових розвідках.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи доповідалися на дев'ятнадцятих наукових конференціях, у тому числі *міжнародних*: V Міжнародній конференції молодих науковців «Історична науки на початку XXI ст.: проблеми, минуле, сучасність, перспективи» (Херсон, 2–3 червня 2011 р.), 68-й міжнародній конференції «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 24 квітня 2015 р.), II Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 24–25 березня 2016 р.), III Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 23–24 листопада 2017 р.), International scientific-practical conference «Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology» (Шумен, Болгарія, 16–17 червня 2017 р.), International scientific practical conference «Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms» (Тбілісі, Грузія, 29 вересня 2017 р.); *всеукраїнських*: VI Науковій конференції молодих істориків «Проблеми регіональної історії України» (Херсон, 14 травня 2010 р.), Всеукраїнській міждисциплінарній науково-практичній конференції (Херсон, 25 травня 2010 р.), VII Науковій конференції молодих істориків «Проблеми регіональної історії України» (Херсон, 12 травня 2011 р.), VI Всеукраїнській науково-практичній міждисциплінарній конференції, присвяченій Дню Європи в Україні (Херсон, 17 травня 2011 р.), Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Науково-дослідна робота студентів: стан, проблеми, перспективи» (Херсон, 20 жовтня 2011 р.), Архівних читаннях (Херсон, 19 квітня 2012 р.), Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Науково-дослідна робота молодих учених: стан, проблеми, перспективи» (Херсон, 2–6 грудня 2013 р.), Науково-практичній конференції «Херсонська

область – 70 років історії» (Херсон, 20 березня 2014 р.), XII науковій конференції молодих істориків «Проблеми регіональної історії» (Херсон, 2016 р.), II Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпро, 24–25 березня 2017 р.), V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історико-філософські дослідження молодих учених» (Суми, 27 квітня 2017 р.), XIII Всеукраїнській науковій конференції молодих істориків «Проблеми регіональної історії України» (Херсон, 2017 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Запорізькі Кам'янська й Олешківські Січі та Кримське ханство в культурно-історичній спадщині України» (Херсон, 18–19 квітня 2019 р.).

Результати дисертації обговорювались на засіданнях кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету впродовж 2015–2019 рр.

Публікації. Основні положення дисертації викладені у 26 публікаціях. Із них п'ять статей розміщено у наукових фахових виданнях, що входять до наукометричних баз; 21 публікацію – у матеріалах наукових конференцій різних рівнів.

Структуру роботи підпорядковано меті та завданням дослідження. Дисертація складається з анотації, списку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Обсяг основного тексту дисертації – 198 с., список використаних джерел – 70 с. (621 найменування, з яких 250 становлять джерела), додатків – 43 с.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Проблематика історіографії боротьби з безпритульністю в Україні у період становлення радянської тоталітарної системи вельми різноманітна. Для всебічного вивчення історіографії проблеми весь масив наявної літератури доцільно поділити на три групи: перша – роботи радянської доби з початку 1920-х рр. до 1991 р.; друга – сучасна українська історіографія з 1991 р. – дотепер; третя – роботи зарубіжних науковців.

Вивчаючи праці *першої групи*, варто зазначити, що дослідження проблеми дитячої безпритульності і злочинності неповнолітніх за радянського часу знаходилося у певних ідеологічних рамках. У радянську добу проблема безпритульності та правопорушень неповнолітніх не приховувалась, але всіляко спотворювалась.

Перші наукові праці з досліджуваного питання з'явилися на початку 1920-х рр. Інтерес до проблеми проявляли спеціалісти в галузі історії, педагогіки, юриспруденції та медицини. Автори одночасно були учасниками і дослідниками процесу подолання дитячої безпритульності. Усі роботи доцільно розподілити на дві підгрупи: теоретичне осмислення вченими соціального явища та висвітлення адміністративно-правової організації боротьби.

До першої підгрупи відносяться праці Л. Василевського [285–287] і П. Люблінського [408–409], які з'явилися у першій половині 1920-х рр. У своїх дослідженнях вони намагалися дати визначення поняттю «безпритульність». У праці «Голгофа дитини» [285] Л. Василевський об'єднав усю наявну на той період інформацію з дитячої безпритульності, проте зробив акцент на ситуації в Радянській Росії. Він також вивчав питання

статевого виховання дітей. Крім того, проблемою класифікації безпритульності займався С. Познишев [457]. Виходячи з матеріально-побутових умов, в яких перебувала дитина, автор визначав наступні типи безпритульності – бездомна і занедбана [457, с. 8–9].

У 1925 р. з'явилася праця Маро (М. Левітіної) «Безпритульники. Соціологія. Побут. Практика роботи» [411]. Для проведення дослідження М. Левітіна використовувала соціологічне опитування: класове походження, сімейне та економічне становище. Автор дійшла висновку, що більшість безпритульних – це діти робітників з невисоким заробітком. Вона зробила значний внесок у вивчення повсякдення безпритульників. Не менш цікавою з точки зору дослідження культурного простору та менталітету безпритульних на вулиці є праця О. Галкіна «Пісні безпритульних дітей» [308].

Вагомим є дослідження причин безпритульності і правопорушень неповнолітніх здійснене Є. Лівшиць [399]. У праці «Соціальні корені безпритульності» автор аналізує причини дитячих правопорушень, а також визначає, що корені дитячої безпритульності не в природній «моральній дефективності» дитини (такий підхід довгий час існував у тогочасній педагогіці), а в соціально-економічних факторах.

До другої підгрупи варто віднести роботи присвячені адміністративно-правовій організації боротьби з дитячою безпритульністю. Важливим доробком у дослідженні означеної теми є книга В. Арнаутова «Голод і діти в Україні» [262]. Як завідувач відділу дитячих установ і член Колегії Головоцвиху Народного комісаріату освіти (НКО) з 15 вересня 1922 р. (репресований у 1938 р.), він подав системні уявлення тогочасної влади про порятунок дітей від голоду 1920-х рр.

У 1925 і 1926 рр. з'явилися праці Л. Глатман «Піонери та безпритульні» [309] і «Піонер – на боротьбу з безпритульністю» [310]. Автор приділила увагу причинам виникнення безпритульності, повсякденності «дітей вулиці», методам боротьби з цим явищем, участі піонерів у профілактиці безпритульності. Цікавим є той факт, що Л. Глатман, слідом за Є. Лівшиць,

акцентує увагу на соціально-побутових причинах дитячої безпритульності, що для тогочасних праць було доволі нехарактерним.

Значну увагу питанню ліквідації дитячої безпритульності у своїх працях приділяла Н. Крупська [380], яка опікувалася питанням ліквідації безпритульності. У своїх працях і виступах на конференціях вона наголошувала на неправомірності використання терміну «морально-дефективний» до дітей, які потрапили у несприятливі умови. Одночасно, Н. Крупська проводила один із нових концептів радянського будівництва – творення «нових людей» з контингенту безпритульників.

У 1927 р. побачила світ колективна праця «Правопорушення у сфері сексуальних взаємовідносин» [378]. Для нашого дослідження інтерес становить розділ «Статеві правопорушення неповнолітніх». Автор розділу М. Озерський – активний дослідник побуту безпритульних – на матеріалах Москви і Ленінграду проаналізував динаміку правопорушень дітей у сфері сексуальних відносин. Серед найбільш розповсюджених злочинів автор виділяє зґвалтування та розбещення. Знаний внесок у дослідження причин і профілактики правопорушень неповнолітніх також здійснили Н. Гришаков [322], М. Гернет [306–307], Е. Немировський [427], П. Соколов [484] і В. Куфаєв [387–388].

А. Грибоєдова та С. Біргер видали «Довідник з питань соціально-правової охорони неповнолітніх та дитячої дефективності» [193]. Довідник призначався для самоосвіти працівників відділів соціального виховання. Особливо для розуміння організації освітнього і виховного процесів заслуговує на увагу наведений у роботі перелік рекомендованої літератури з питань правової охорони неповнолітніх, боротьби із правопорушеннями, патронату, заходів примусового виховання. Аналогічною проблематикою у закладах інтернатного типу займалися також А. Граборов [318] і Н. Остроменцька [445].

У 1920-ті рр. регулярно виходили збірники і матеріали конференцій присвячені подоланню дитячої безпритульності. У 1923 р. побачило світ

видання «Дитяча безпритульність (попередження і боротьба з нею)» [195], що, фактично, було інструкцією для органів по боротьбі з безпритульністю і бездоглядністю дітей. У 1924 р. з'явився збірник матеріалів конференції «Боротьба з безпритульністю» [279], де вміщено статті та доповіді П. Блонського («Про так звану «моральну дефективність»), А. Залкінда («Безпритульність та дитячі психопатії»), Є. Лівшиць («Соціальне коріння безпритульності й наша принципова лінія») тощо. П. Блонський виступив з критикою поглядів стосовно необхідності зараховувати безпритульників до категорії дефективних, маргінальних, антисоціальних елементів. Він вважав, що ці діти – це у своїй більшості нормальні підлітки, які в силу соціально-економічних обставин були вимушені самотійно боротися за існування.

Питанню протидії злочинності серед неповнолітніх присвячено збірник «Інструкція для комісій у справах неповнолітніх» [198]. Автори збірника М. Кірсанов і Л. Саушкін надали інструктивні матеріали з питань структури місцевих комісій у справах неповнолітніх, порядку обстеження неповнолітніх і процедури розгляду справ.

У 1930-ті рр. були надруковані праці педагога А. Макаренка [410], де автор аргументує необхідність впровадження нової форми колективного виховання через виробничий процес як головного педагогічного засобу впливу.

Цінність досліджень 1920–1930-х рр. полягає у їхній високій інформативності, адже їх підготовлено сучасниками тих подій та учасниками подолання соціальних аномалій у середовищі дітей. Офіційне проголошення подолання явища дитячої безпритульності у період 1930-х рр. призвело до згорання вченими розробки проблеми.

У 1950-х рр. дослідження історії дитячої безпритульності отримало продовження у суто наукових роботах і було спрямовано на ту ж проблематику. Так, П. Середа [602] і С. Чех [611] проаналізували педагогічні форми роботи з безпритульними дітьми у перші роки радянської влади за матеріалами Росії та СРСР. У цей же період С. Коваленко [575] підготувала

дисертацію на архівних матеріалах, що висвітлюють діяльність структур соціального захисту дітей у 1920-х рр. в УСРР: дослідниця розглянула зміст виховної роботи в дитячих закладах у контексті історичного досвіду боротьби із безпритульністю неповнолітніх. Вона, як і більшість тогочасних авторів, трактує причини безпритульності як спадок капіталізму.

Надалі дослідження теми продовжили А. Гусак [560], М. Черняк [610] і В. Чуб [612]. У їхніх працях проаналізовано форми і методи боротьби органів влади та громадських організацій з означеним кризовим соціальним явищем, висвітлено еволюцію формування законодавчої бази з питань державної опіки над безпритульними дітьми. Особливістю історіографії цього періоду було те, що дитячу безпритульність вивчали переважно в контексті історії педагогіки.

У 1960 р. була надрукована праця П. Софінова [489], присвячена історії Всеросійської надзвичайної комісії у 1917–1922 рр. Автор торкається питання діяльності чекістів у справі ліквідації безпритульності дітей. Дослідник, як і більшість його сучасників, надмірно ідеалізує діяльність правоохоронних структур у справі боротьби з дитячою безпритульністю, забуваючи про методи, якими вони користувалися.

У цьому ж році вийшов збірник матеріалів зі спогадами про А. Макаренка. Для нашого дослідження інтерес становить стаття-спогад М. Фере [507] про трудове перевиховання колишніх безпритульників у сільськогосподарській колонії ім. М. Горького.

Зауважимо, що жорстко заідеологізований підхід зберігався і в наступні роки, коли побачили світ наукові статті Т. Бібанова [274] та І. Кліцакова [359], в яких дослідники продовжували зосереджуватись на нормативно-правовій базі захисту дитинства, додаючи правові аспекти діяльності громадськості у сфері подолання дитячої безпритульності. У 1980-х рр. з'явилася книга А. Хмельницької «Врятоване дитинство» [515], де автор, розкриваючи причини і наслідки дитячої безпритульності у 1920–1930-ті рр., фокусувалась винятково на позитивних аспектах діяльності компартії та на її успіхах у

подоланні безпритульності. Вона ігнорувала реальні причини соціальної аномалії описуючи процес у виключно схвальних оцінках, наприклад: «Радянська влада переселила дітей із жалюгідних халуп у красиві, зручні будівлі... Різко змінилася система виховання в дитячих будинках – були скасовані тілесні покарання, карцери. Почалися регулярні шкільні заняття. Діти отримували хороші продукти, одяг, меблі, іграшки» [515, с. 9–10].

Таким чином, для робіт, які з'явилися у період з початку 1950-х до середини 1980-х рр., було характерним використання виключно марксистської методології та заідеологізованість, що виражалась у класовому підході при висвітленні соціальної структури «дітей вулиці», партійності та відсутності критичного підходу в дослідженні означеної проблеми [283, с. 91].

Поява перших критичних праць, де висвітлюється питання дитячої безпритульності, пов'язана із «перебудовою». З'явилися дослідження вітчизняних істориків С. Кульчицького і Є. Шаталіної [383], О. Мовчан [423]. Їхні роботи стали наступним кроком у вивченні причин виникнення дитячої безпритульності і бездоглядності [283, с. 91]. У документальній розвідці про становище дітей в Україні у 1931–1933 рр. С. Кульчицький та Є. Шаталіна влучно відзначили, що авантюризм сталінської політики «стрибка», фактично, прирікав дітей на напівголодне існування та страшну смерть від голоду.

Проблема дитячої безпритульності і бездоглядності в період формування радянського тоталітарного режиму стає однією з центральних тем *сучасної вітчизняної історіографії*. Після 1991 р. до наукового обігу було введено нові архівні документи, свідчення очевидців, матеріали преси, що довгий час були недоступні дослідникам. Усе це створило ґрунтовну базу для критичного переосмислення історії України періоду 1920–1930-х рр. Сучасні дослідження характеризуються новим визначенням причин, обставин і наслідків аномальних явищ у радянському суспільстві. У цей час з'являються *узагальнюючі* праці істориків, педагогів та юристів, де наведено статистичні дані про кількість безпритульних дітей і правопорушень, скоєних

неповнолітніми, запропоновано сучасний аналіз нормативно-правової бази захисту дитинства тощо. У збірниках і фахових журналах опубліковано статті, присвячені діяльності громадських благодійних організацій та державних органів по боротьбі з дитячою безпритульністю в УСРР [283, с. 91–93]. На сьогодні поверхово дослідженими залишаються повсякденне життя дітей на вулиці, питання патрунування, проблема соціалізації дітей у дитячих установах у межах реалізації концепції формування «нової людини», діяльність силових органів у «вирішенні» проблеми дитячої безпритульності.

Так, дисертацію І. Діптан [562] присвячено діяльності надзвичайних державних органів по боротьбі з дитячою безпритульністю в Україні (Раді захисту дітей (РЗД) і Центральній комісії допомоги дітям (ЦКДД) у 1920–1930 рр. У дисертації історик розкрила суть безпритульності як явища, що обумовлювалось соціально-економічними і політичними умовами життя суспільства, виявила фактори, що впливали на розвиток дитячої безпритульності протягом перших двох десятиліть радянської влади. Автор проаналізувала причини створення, реорганізацій і ліквідації державних органів по боротьбі з безпритульністю дітей; акцентувала увагу на механізмах їхнього функціонування й взаємодії з державними та громадськими інституціями, методах подолання окресленої проблеми.

Одним із активних дослідників подолання масової дитячої безпритульності в радянській Україні у 1920–1930 рр. стала А. Зінченко [339–341, 568–569]. У своїх роботах автор сформулювала чітку класифікацію видів дитячої безпритульності (виокремлено дві групи – безпритульні і бездоглядні діти), беручи за основний критерій розмежування відсутність тих чи інших умов, необхідних для розвитку дитини. Крім того, вона детально розглянула причини появи безпритульності дітей, проаналізувала роль державних органів й участь громадських об'єднань і організацій у вирішенні проблеми дитячої безпритульності. А. Зінченко визначила, що крім соціально-економічних причин зростання дитячої безпритульності, існували ще й політичні (соціально-класова політика радянського уряду й формування

авторитарної політичної системи; політичні репресії та депортації населення України). Окремі аспекти ґрунтового дослідження представлено в ряді її публікацій у фахових виданнях та брошурі [341].

Л. Олянич [590–591] дослідила у загальнодержавному масштабі причини створення, етапи формування організаційної структури та еволюцію соціальних функцій Всеукраїнського товариства «Друзі дітей», виділила особливості здійснення організацією оперативно-профілактичних заходів боротьби з причинами і наслідками масової безпритульності дітей. Дослідниця акцентує увагу на оптимальності поєднання державних і громадських форм у процесі подолання соціальних аномалій. У пізніших публікаціях [433–442] Л. Олянич вивчала суспільно-організаційну діяльність соціально-реабілітаційних установ для безпритульних дітей.

О. Паращевіна [450–452, 592–593] у своїх працях дослідила й визначила роль системи народної освіти в подоланні дитячої безпритульності у 1920–1930 рр. Її дисертація вирізняється певною новизною, тому що проблема участі саме освітніх установ у ліквідації вказаної соціальної аномалії, до неї досліджувалася поверхово. Вона визначила джерела та причини безпритульності дітей у контексті соціально-економічного, суспільно-політичного розвитку УСРР і вплив психологічного фактора перехідного періоду на процес формування безпритульності, а також проаналізувала вплив демографічних втрат 1920-х – першої половини 1930-х рр. на стан дитячої безпритульності. О. Паращевіна детально розкрила зміст основних видів діяльності органів і установ НКО у соціалізації безпритульної дитини в дитячих закладах через дослідження змісту навчально-виховного процесу, дозвілля, побуту та умов проживання. Проте, дослідниця не підняла питання про сутність кінцевої мети соціалізації дітей в інтернатних закладах – формування «нової людини».

Дослідження О. Кутї [386] присвячено процесу становлення системи органів допомоги дітям в Україні в 1920–1930-ті рр., значну увагу приділено систематизації органів правового захисту неповнолітніх. Сирітство,

безпритульність і злочинність неповнолітніх у 1920-ті рр. у контексті соціально-демографічних процесів, радянської сімейної політики і процесів формування «нового побуту» дослідила О. Міхеєва [419–420].

Дослідники В. Виноградова-Бондаренко [289–290, 556], Л. Штефан [524–525, 614], М. Волікова [557], Л. Гребінь (Коробова) [366–373, 559] та О. Ільченко [345, 570] висвітили *педагогічні* аспекти проблеми: типи закладів для безпритульних дітей, зміст навчально-виховного процесу тощо. В. Виноградова-Бондаренко проаналізувала основні шляхи, форми і методи виховання безпритульних дітей у 1920-х рр. Дослідниця дійшла висновків, що окрім загальновідомих причин безпритульності дітей, були також психофізичні причини (схильність до бродяжництва і фізична дефективність частини дітей). Автор акцентувала увагу на визначенні теоретико-методологічних і психолого-педагогічних особливостей соціалізації колишніх безпритульників.

Теорію і практику соціального виховання у 1920–1930-х рр. дослідила у дисертації Л. Штефан [614]. Вона зосередилась на вивченні теоретичних аспектів проблеми, аналізі виховання соціально занедбаних дітей і дослідженні процесу підготовки соціальних працівників в УСРР. Логічним продовженням наукових пошуків Л. Штефан є дисертація Л. Цибулько [609]. Вона дослідила розвиток ідей соціального виховання у вітчизняній педагогічній теорії і практиці в означений період. На підставі аналізу соціологічної і соціально-педагогічної літератури автор розкрила сутність соціального виховання, визначила його місце в системі соціалізації підростаючого покоління.

О. Ільченко розкрила сутність безпритульності як соціально-педагогічного явища, визначила категорії й типи дітей-безпритульників, систематизувала педагогічні ідеї, дослідила проблему оптимізації виховної роботи, а саме тогочасні «провідні» тенденції виховання безпритульників, обґрунтувала головні напрями змісту виховання «важких дітей» на прикладі Полтавщини.

Проблемі статевого виховання колишніх безпритульників у дитзакладах присвячено дисертацію з історії педагогіки М. Волікової. Дослідниця виокремила теоретичні ідеї А. Макаренка і його концепцію статевого виховання. О. Караман [350] розглянула імплементацію педагогічного досвіду А. Макаренка в сучасну пенітенціарну систему. В. Вакуленко [284] провела аналіз подолання дитячої безпритульності в УСРР й сформулювала рекомендації, що можуть запобігти суттєвим помилкам і прорахункам при вирішенні в Україні аналогічних проблем у сучасних умовах.

Педагогічними аспектами профілактики дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920-ті рр. також займалися Н. Борисенко [278], Н. Дічек [328], Л. Кальченко [349], Н. Коляда [361–362], Ж. Лук'янчук [402], Л. Рень [461], Г. Хархан [513], Т. Харук [511–512], І. Шпичак [522]. Для усіх праць педагогів характерною є відсутність дослідження реалізації в інтернатних закладах концепції творення «нової людини».

До правових аспектів ліквідації дитячої безпритульності звертались вітчизняні юристи. О. Анатольєва [252, 547] систематизувала досвід правового регулювання боротьби з безпритульністю і правопорушеннями неповнолітніх в Україні у 1920-х рр. А. Медвідь [586], досліджуючи теоретичні і практичні проблеми соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей, звертається до історії становлення та розвитку законодавства про захист безпритульних неповнолітніх. Н. Березовська [272], О. Кисіль [357], М. Лакійчук [392] та О. Овсянюк [432] дослідили процес становлення системи протидії правопорушенням з боку неповнолітніх і сферу виправного виховання в Україні у період формування радянської тоталітарної системи. Правової політики радянської влади у сфері подолання дитячої безпритульності торкалися О. Андрухів [254] і Н. Юзікова [527]. Організаційно-правовим засадам запобігання дитячій безпритульності в УСРР присвячена стаття Г. Запорожцевої [337]. Історичному значенню і повноваженням органів внутрішніх справ на транспорті у протидії безпритульності присвячено статтю О. Чебан [517].

Окремою групою стоять дослідження *соціальних аномалій* радянського суспільства. Так, І. Іщенко [571], досліджуючи державну політику у сфері боротьби із кризовими соціальними явищами періоду НЕПу на Півдні України, торкається питання дитячої безпритульності як однієї із аномалій радянського суспільства. Науковець доводить, що загальною закономірністю соціальних патологій в УСРР у вказаний період була їхня залежність від внутрішньосімейних стосунків, зростання кількості розлучень. На думку дослідника, через зазначені причини у 1920-ті рр. зросла кількість соціальних сиріт, батьки яких були неспроможні їх виховувати. У 2006 р. І. Іщенко разом із В. Іваненком видали монографію «Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону» [343]. Автори, аналізуючи форми і методи боротьби з дитячою безпритульністю, вважають, що влада не в достатній мірі використовувала індивідуальний патронат дітей. Дослідники відзначають, що збудники виникнення цієї соціальної аномалії не зникли і в 1930-ті рр.

У 2015 р. до вивчення асоціальних явищ у повсякденному житті населення УСРР 1920-х рр. звернувся Є. Комар [363–364, 576]. Науковець прослідкував динаміку дитячої безпритульності в роки НЕПу і дійшов висновку, що до кінця 1920-х рр. подолати цю аномалію так і не вдалося, а однією з головних причин збільшення кількості «дітей вулиці» в Україні були міграційні процеси з інших регіонів СРСР та зміна статевої моралі.

Окремі сюжети проблематики знайшли відображення у працях присвячених *голоду 1921–1923 рр., 1928–1929 рр. та Голодомору*. Б. Драмарецький [565], вивчаючи голод 1921–1923 рр. в Україні, влучно відзначає, що голод ніс з собою дитячу безпритульність та інші соціальні аномалії. Окремі аспекти, що становлять предмет нашого дослідження, знайшли відображення в дисертації і статтях В. Кириленка [354–356, 573–574]. Автор висвітлює комплекс заходів держави і закордонних благодійних організацій, спрямованих на боротьбу з голодом, зокрема й на порятунок дітей від голодної смерті, допомогу безпритульним. Т. Михайловський у своїх працях [416–418, 587–588] висвітлив діяльність міжнародних

філантропічних організацій у південноукраїнському регіоні, підтримку дитячих закладів харчами і речами під час голоду 1921–1923 рр.

У 2013 р. побачила світ монографія Л. Гриневич «Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні» [321]. У дослідженні на основі аналізу соціально-економічних і політико-ідеологічних проблем проаналізовано передумови, перебіг і наслідки голоду 1928–1929 рр. Автор доводить, що цей голод, хоча і стався на тлі недородів, усе ж був наслідком свідомих дій радянської влади, її голодотворної політики. Праця цікава для нашого дослідження, з огляду на те, що в ній наводяться документально підтвердженні факти про становище дитячого населення у роки чергового голодного лихоліття.

У цьому ж році професор С. Кульчицький видав працю «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі» [385]. У другому томі автор описує долю дитячого населення в роки Голодомору. Серед публікацій варто виділити роботи О. Белікова [273], С. Білана [276], С. Шевченка [519], Н. Романець [469], а також колективну працю, яку в 2000 р. видали О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан [288]. У статті О. Тарапон [497] висвітлено проблему становища дітей після Голодомору, що показує поглиблення соціальних проблем і деформацію моральних цінностей радянського суспільства. Автор дійшла висновку, що декларована владою політика турботи про підростаюче покоління не відповідала дійсності, зважаючи на те, що кількість безпритульників збільшувалася, погіршувалося становище дітей у дитбудинках, поширювались хвороби і зростала смертність вихованців. Дослідниця акцентує увагу на фактах, що серед дітей спостерігалися прояви роздвоєння свідомості, лицемірства і пристосуванства, що свідчило про духовну кризу суспільства.

Окремою групою стоять праці присвячені вивченню процесу становлення і діяльності дитячих будинків в УСРР. У 2010 р. з'явилась книга В. Покася про історію інтернатних закладів [458]. Інтерес становить розділ присвячений віхам формування системи дитячих установ в Україні, особливо у період 1920–1930-х рр.

В останні роки організаційно-педагогічні засади діяльності дитячих будинків у 1920–1930-х рр. активно досліджує Л. Гребінь (Коробова) [366–373, 559]. У її працях визначено особливості організації навчального процесу і напрями виховання в дитзакладах, висвітлено роль громадськості, приватної ініціативи та педагогічної думки в розвитку дитячих будинків.

Н. Тріпутіна [502–503] відстежила процес формування в Україні дитячого будинку як виховально-освітнього закладу радянської доби від ідеї установи з виховання громадян комуністичного суспільства для всього дитячого населення загалом до закладу соціально-правового захисту й освіти дітей позбавлених батьківського піклування. У свою чергу Т. Швець [518] розглянула проблему соціально-педагогічної роботи у пенітенціарних закладах для неповнолітніх, засуджених у 1920–1930-х рр.

Вітчизняні дослідники не оминули увагою процес становлення й функціонування органів охорони материнства та дитинства. Значний внесок у дослідження особливостей становлення і розвитку системи Охматдиту і державної системи роботи з дітьми в УСРР здійснила С. Лупаренко [403–406]. Роль РЗД, ЦКДД та інших організацій у становленні системи соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства в УСРР дослідила В. Стинська [490]. Окремих аспектів функціонування відділів охорони материнства і дитинства торкається й О. Розовик у дисертації про жіноцтво у 1920-ті рр. [599]. Уваги заслуговують і праці О. Артюшенко [263–264], присвячені Охматдиту УСРР у 1928–1933 рр.

Проблема дитячої безпритульності фрагментарно знайшла відображення й у роботах присвячених історії діяльності громадських об'єднань, села, жіноцтва тощо. Так, у дисертації Л. Лехан [579] висвітлено питання про негативні явища в середовищі українського селянства 1928–1933 рр., а саме: дитяча безпритульність, масове сирітство, дитяча злочинність. А. Булгакова у дисертації «Жіноцтво українського села часів Голодомору 1932–1933 рр.: соціально-економічний та духовний аспекти» [555] не оминає проблеми збільшення контингенту голодних безпритульних дітей внаслідок

Голодомору і сталінської політики щодо жінок. І. Дмитрик (Кузенко) [381, 563], вивчаючи соціальну політику радянської держави та її реалізацію на Донбасі в період НЕПу, визначає методи боротьби з безпритульністю дітей з боку державних інститутів.

Окрім дисертаційних робіт, після 1991 р. з'явився ряд монографій і статей, де в тій чи іншій формі підіймається питання ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності. Важливим доробком у дослідженні означеної проблеми є праці Г. Єфіменка у колективних монографіях «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)» (Частина 2) [426] і «Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928)» (Том 1) [496]. Його напрацювання цікаві в контексті вивчення повсякденного життя вчителя школи соціального виховання й аспектів діяльності дитячих будинків у роки нової економічної політики.

Першою спробою узагальнення історії повсякденного життя в роки сталінської «революції зверху» стала колективна монографія «Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя» [505]. Для нас інформативним є розділ «Суспільство і діти». Автор розділу Н. Гогохія приділила увагу становищу дітей у тогочасному політичному житті країни, виробничому і навчальному аспекту дитячої діяльності, мілітаризації дитинства та дозвіллю підростаючого покоління.

Аналізуючи матеріальне становище дитячих закладів, не можна не звернути уваги на праці В. Антоненко [259, 548], присвячені різним аспектам функціонування міських бюджетів УСРР. Фінансуванню і матеріальному стану установ соціального захисту дитинства в УСРР присвячено роботу В. Липинського і М. Яцюка [400]. Основні джерела фінансування товариства «Друзі дітей» дослідив С. Свистович [475]. Автор дійшов висновку, що формальна фінансова самостійність товариства була ефемерною, покликаною створити враження незалежності і самодіяльності.

У статті О. Грибан [320] розглядаються особливості використання компартійними органами потенціалу Українського товариства Червоного

Хреста під час реалізації радянської молодіжної і дитячої політики, зокрема подолання дитячої безпритульності, в 1920–1930-ті рр. У 2010 р. Л. Рощина [471] звернулася до проблеми формування радянської системи соціального забезпечення у 1920–1930-ті рр. У статті дослідниця торкається питання забезпечення безпритульних дітей з боку органів Народного комісаріату соціального забезпечення (НКСЗ).

Окремої уваги заслуговують праці присвячені вивченню *причин появи «нової генерації» безпритульників* на початку 1930-х рр. Для їх аналізу були використані дослідження Т. Вронської [300–304]. Зокрема публікації, присвячені еволюції сталінської репресивної політики стосовно родин «ворогів народу», гендерної політики у добу «Великого терору» і монографія «Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.)». Цій же проблематиці присвячено й історичну розвідку Ю. Гомана та В. Проценко [317].

Окремо варто зупинитися на роботах Р. Подкура [455–456]. Його публікації розкривають малодосліджене питання – становище дітей репресованих громадян. Автор дійшов висновку, що каральна політика більшовиків спрямовувалася на руйнування «соціально чужих сімей», відрив дітей від батьків і передачу їх у спеціальні дитзаклади в структурі Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) СРСР. Створення цих закладів передбачало перевиховання дітей всіх соціальних груп, формування у них комуністичного світогляду й паралельну їх експлуатацію у системі виробничих майстерень. На думку Р. Подкура, практика перевиховання неповнолітніх яскраво продемонструвала намагання вищого партійно-державного керівництва виховати свого роду «радянських яничарів», позбавлених роду-племени та Батьківщини.

Визначаючи причини появи величезної кількості безпритульних і бездоглядних дітей, не можна оминати увагою статтю Т. Лахач [393] про шлюбно-сімейні відносини та формування нової особистості у контексті взаємин церкви і держави 1920-х рр. Дослідниця влучно відзначила, що

влада, вдаючись до радикального методу «громадянського виховання дітей», фактично руйнувала сімейний світогляд підростаючого покоління.

Також варто виділити праці, присвячені формуванню «нової людини». Н. Гогохія [311–315] провела ряд ґрунтовних досліджень стосовно проблеми перевиховання дітей у радянському дусі, творення нової ідентичності, формування «вірних лєнінців». С. Маркова [412–415, 583–584] досліджує засоби впливу ідеологічної та освітньо-виховної системи на дітей в УСРР у 1920-ті рр., концепцію «нової людини» в теорії та практиці радянського будівництва. Інформативними видаються праці І. Скубій [481–483] про матеріальний світ дитинства у контексті соціального та економічного життя радянської України. Дослідниця доводить, що діти стали важливим об'єктом конструювання нової культури споживання в радянському суспільстві.

Слід зауважити, що в перелічених працях подано узагальнюючі характеристики дитячої безпритульності в період формування радянської тоталітарної системи. Регіональний матеріал у цих роботах представлений вибірково. Проблему на регіональному рівні вивчає тільки незначна кількість науковців. А. Волошинова [295–299] на прикладі Донбасу дослідила боротьбу з соціальними аномаліями повсякденного життя безпритульників, діяльність комісії для неповнолітніх правопорушників, повсякдення вихованців дитзакладів. Також безпритульність дітей на Донбасі досліджували Ю. Остроушко та І. Мартинчук [446–447]. В. Єрмакова [333–334] на прикладі Поділля висвітлила роботу державних органів радянської влади щодо організації подолання безпритульності дітей, повсякденність вихованців дитбудинків. Дитячу безпритульність у 1920–1930-х рр. на Переяславщині вивчала Н. Кухарєва [389].

Вагомий внесок у дослідження проблематики дитячої безпритульності в південноукраїнському регіоні зробили місцеві історики. На основі архівних джерел В. Стремецька [491–492] зробила узагальнений огляд боротьби з дитячою безпритульністю у 1920–1930 рр. на матеріалах Миколаївщини. Автор проаналізувала методи ліквідації безпритульності дітей та їхню

ефективність, виділила позитивні й негативні сторони цього процесу, порівняла роль державних і громадських організацій у справі подолання означених соціальних кризових явищ.

У статті В. Сахно [474] проаналізовано допомогу дитячому населенню в голодні 1921–1923 рр. Становище дітей в цей період також висвітлено у роботах С. Гейка [305], С. Водотики [294], О. Тригуба [500–501]. У науково-документальній книзі «Реабілітовані історією. Миколаївська область. Книга 4» вміщено статтю Ю. Котляра та І. Міронової [375], де наводяться факти про порятунок дітей у роки голоду 1921–1923 рр. Цікавою розвідкою для дослідження становища дитячих закладів в умовах голоду 1921–1923 рр. і Голодомору є стаття О. Баковецької [266]. Цій проблемі також присвячено публікації А. Лекаря [397], Г. Паніван [449], І. Золотаренко [342]. Становища дитячого населення на Півдні України в голодні роки торкаються у своїх працях М. Шитюк і К. Горбуров [520–521].

О. Коротецький у краєзнавчому дослідженні «Літопис Херсона» [374] наводить статистичні дані про дитячу безпритульність у першій половині 1920-х рр. у контексті загальноісторичного дослідження історії Херсона. Краєзнавець Б. Непомнящий [429] у розвідці про історію херсонських євреїв навів факти про становище єврейських дитячих закладів. З. Орлова та О. Шинкаренко [444], досліджуючи історію благодійництва, вивчали роль громадськості у порятунку дітей від згубного впливу вулиці у 1920-ті рр.

У 2009 р. побачила світ праця І. Ніточка [430] про історію освіти в Березівському районі. Не оминув автор увагою й історію функціонування дитячих інтернатних закладів в районі.

Окремою групою стоять роботи *зарубіжних* науковців. Цю групу доцільно поділити на дві підгрупи: *західна історіографія* та *праці дослідників з пострадянських країн*.

На Заході низка науковців займалася дослідженням соціального життя, політичних та економічних процесів у СРСР у 1920–1930-х рр. Переважна більшість публікацій стосується голоду 1921–1923 рр., Голодомору,

Великого терору і соціальної історії епохи «сталінізму». Водночас, вони не висвітлювали повної картини проблеми дитячої безпритульності, епізодично згадуючи про неї як невід'ємне явище повсякденного життя СРСР у період формування тоталітарного режиму. Більшість праць, присвячених дослідженню безпритульності, стосуються проблеми у загальносоюзному масштабі або виконані на матеріалах Росії, досліджень на матеріалах України переважна меншість.

Грунтовною є праця А. Болла (Alan M. Ball) «Тепер моя душа загартована: Покинуті діти в радянській Росії, 1918–1930» [528], присвячена безпритульним дітям у СРСР. Автор використовував як західні джерела, так і матеріали російських архівів. А. Болл у названій монографії та більш ранніх публікаціях [529–530] дослідив причини дитячої безпритульності і повсякденне життя «дітей вулиці».

Питання роботи пенітенціарної системи й «перековки» особистості підлітка за допомогою праці підіймає Ш. Фіцпатрик (Sheila Fitzpatrick) [510]. Американська дослідниця пов'язує дитячу безпритульність у 1930-ті рр. з процесом розпаду традиційної сім'ї, нехтуванням шлюбу, важкими матеріальними і побутовими умовами більшості радянських сімей. На думку Ш. Фіцпатрик, значну роль у формуванні контингенту безпритульних сиріт відіграла репресивно-каральна політика держави.

Г. Фішер (Harold Henry Fisher) [535] торкається проблеми допомоги міжнародними організаціями дітям в Україні та Росії в голодні роки. Про закордонну допомогу нужденним дітям у 1921–1923 рр. згадує й Асгар Асгаров (Asgar M. Asgarov) [615] у праці про американських дипломатів у СРСР в період 1917–1933 рр.

Становище дітей у голодні 1921–1923 рр. також описано у праці історика з канадської діаспори Р. Сербина «Голод 1921–1923 років та українська преса в Канаді» [477]. Дослідник проаналізував канадські газети, що дало досить повне уявлення про голод на Півдні України, жахи канібалізму, епідемічних хвороб, вимираючого населення, зокрема й дітей.

Зусиллями Р. Сербина у 2009 р. побачила світ публікація 28 мовами статті Р. Лемкіна (Raphael Lemkin) «Радянський геноцид в Україні» [398], де автор визначає Голодомор і депортації чинниками формування контингенту безпритульних дітей у 1930-ті рр.

Праця Р. Конквеста (Robert Conquest) «Жнива скорботи» [365] є одним із ключових досліджень про Голодомор у західній історіографії. Науковець детально зупинився на долі дітей у голодне лихоліття, прослідкував механізми, що використовували більшовики у їхній «війні проти дітей».

Великий внесок у вивчення історії радянського дитинства здійснила британська дослідниця К. Келлі (Catriona Kelly). У монографії [540], розглядаючи дитинство 1920–1930-х рр., автор зупинилася на питанні дитячої безпритульності. Вона акцентує увагу на змінах у соціальній політиці, що відбулися в середині 1930-х рр., а саме на посиленні впливу НКВС у сфері виховання і перевиховання дітей, дискредитації педагогіки як науки. У розділі «Діти держави, 1935–1953» [351] дослідниця проаналізувала зміни, що відбувалися в становищі радянських дітей у середині 1930-х рр. К. Келлі в статті «Радянський Союз – рай для дітей?» [353, 541] розвінчує міфи й офіційні лозунги про «щасливе дитинство» в СРСР. Автор, спираючись на архівні матеріали, фіксує численні випадки недоїдання, бійки між вихованцями, домагання і насильство з боку вихователів. У публікації «Маленькі громадяни великої країни» [352] К. Келлі дослідила становище дітей «чужих, колишніх людей» у післяреволюційний період.

Інший британський історик – О. Файджес (Orlando Figes) у монографії [534], що ґрунтується на джерелах особового походження й присвячена приватному життю в епоху сталінізму, торкається питання безпритульності і бездоглядності дітей, описує історії, коли діти репресованих батьків потрапляли в дитячі будинки.

Проблеми дитячої безпритульності також торкаються М. Бергер (Michael D. Berger) [531], досліджуючи сімейне законодавство в СРСР; Л. Бернштейн (Laurie Bernstein) [532] у статті, присвяченій вивченню

патрунування дітей як методу формування «нової» людини; Л. де ла Фе (Lorraine de la Fe) [616] у дисертації про дитяче населення у Радянському Союзі; Б. Бродски Фарнсворт (Beatrice Brodsky Farnsworth) [533] і В. Голдман (Wendy Z. Goldman) [537] у дослідженнях про жіноцтво в СРСР; Дж. Хазард (John N. Hazard) [538] у статті про радянське законодавство у сфері охорони дитинства; Л. Камінські (Lauren Kaminsky) [539] у дослідженні про сімейне життя в епоху сталінізму акцентує увагу на впливі громадянських шлюбів і сексуальної свободи на появу великої кількості покинутих дітей. Д. Ширер (David R. Shearer) [544], досліджуючи масові репресії 1930-х рр., торкається питання діяльності НКВС у справі протидії дитячій безпритульності. Ґрунтовно дитячу безпритульність у радянській Росії та СРСР дослідила Дж. Стівенс (Jennie A. Stevens) [545], зокрема автор проаналізувала діяльність громадськості і державних органів у справі подолання кризового явища у середовищі дітей, методи протидії безпритульності неповнолітніх і повсякденне життя соціальних сиріт.

Е. Стоун (Andrew B. Stone) [621] у дисертації проаналізував історію сирітства часів «сталінської революції». Він визначив головними причинами масової безпритульності примусову колективізацію, індустріалізацію і політичні репресії. Е. Стоун, спираючись на архівні документи і опубліковані джерела, зображує процес соціалізації та формування радянської ідентичності у колективах колишніх безпритульників. Автор дуже влучно назвав дитячі будинки «фабриками нових радянських людей».

Питання навчання, виховання та формування «нової» людини, зокрема в дитбудинках, в СРСР розглядають Л. Еванс-Уортінг (Lesley Jean Evans-Worthing) [617], Ю. Грант Хартзок (Justus Grant Hartzok) [618], М. Паулі (Matthew D. Pauly) [543, 619], Т. Редлік (Teresa Redlick) [620], Ф. Вельгач (Filipp Velgach) [546].

Історію подолання дитячої безпритульності в радянській Україні у 1920–1930-ті рр. висвітлював німецький дослідник Г. Хілліг (Götz Hillig) [514]. Праці Г. Хілліга присвячено діяльності трудових колоній, ролі системи

освіти у подоланні кризових соціальних явищ у середовищі дітей. Він зробив великий внесок у вивчення діяльності А. Макаренка і функціонування трудової колонії ім. М. Горького.

Набагато більше уваги дослідженню боротьби із безпритульністю приділяється в сучасній *російській* історіографії. За останні два десятиліття з'явилися наукові праці, де розглядаються різні аспекти подолання безпритульності дітей як у цілому в РСФРР, так і на прикладі окремих регіонів. Серед узагальнюючих дисертацій необхідно відзначити науковий доробок О. Рожкова [464–466, 598], О. Олічевої [589], А. Славка [603–604], Т. Антонової [549] та А. Карасьової [572].

О. Рожков дослідив повсякденне життя молодих людей у радянській Росії в роки НЕПу. Предметом вивчення стало дослідження й інтерпретація повсякденності молодої людини, зокрема й безпритульної, в умовах динамічних змін у суспільстві. Автор вивчив систему духовного формування першого радянського покоління. Великої уваги заслуговують праці професора А. Славка, що присвячені безпритульності в Росії як соціальному явищу в перше десятиліття радянської влади; заходам, які вживали державні органи і громадські організації для її подолання; аналізу процесів становлення і діяльності дитзакладів; вивченню соціального портрету дитини та її життя в умовах безпритульності. У докторській дисертації він дійшов висновку, що державі вдалося досягти поставленої мети, проте це відбулося шляхом посилення методів боротьби із безпритульністю. Автор акцентує увагу на тому, що однією із головних причин масової безпритульності дітей була репресивна політика радянської держави.

А. Карасьова досліджувала історію функціонування і розвитку системи дитбудинків РСФРР у 1929–1941 рр. Автор виявила джерела наповнення контингенту дитзакладів, охарактеризувала механізми функціонування системи, проаналізувала навчально-виховну роботу в дитбудинках, дослідила функціонування установ для дітей «ворогів народу». Значним недоліком

дослідження є той факт, що автор фактично опускає репресивно-каральну систему радянської влади як джерело стихійної дитячої безпритульності.

На сучасному етапі дослідження теми російські науковці все частіше торкаються питання на регіональному рівні. Найгрунтовніше окреслену проблему висвітлено в працях, написаних за матеріалами Москви, Ленінграда й області та Поволжя. Однією з перших до проблеми подолання дитячої безпритульності в СРСР звернулася М. Гедько [558]. Вона на матеріалах Москви і Московської губернії проаналізувала державну соціальну політику щодо дітей у 1920-ті рр. Автор заклала теоретичну основу для подальших досліджень з історії ліквідації кризових соціальних явищ у середовищі неповнолітніх. Дослідженнями на матеріалах Ленінграда та області займалися Н. Смірнова [605], Т. Мамєєва [582] і К. Бендер [268–270, 551–552].

Найбільш вивченим на сучасному етапі є регіон Поволжя. На нашу думку, інтерес у істориків викликає саме цей регіон через голод 1921–1923 рр., що лютував на цій території і призвів до появи великої кількості безпритульників. Уваги заслуговують праці О. Лихолета [581], Л. Блонського [553], В. Полякова [595], А. Реутової [597]. Доволі цікаві матеріали містяться в докторській дисертації Л. Захарової [567]. Її дослідження присвячено соціальним трансформаціям у 1920-х рр., формуванню нової морально-етичної парадигми. На матеріалах Поволжя історик прослідкувала зміни цінностей сім'ї та шлюбу в контексті нової ідеології й пролетарської моралі.

Різних аспектів проблеми також торкалися у своїх дисертаціях О. Маслова [585], Н. Сажина [600], І. Копченко [577], Г. Корноухова [578], О. Афанасова [550], Є. Єрменкін [566], Н. Пашенко [594], О. Шахова [613], В. Феоничева [608], Т. Самсоненко [601] і В. Бубличенко [554].

Знайшла означена проблематика відображення у монографіях і статтях. Найбільш повну картину повсякденного життя безпритульних дітей і соціальних аномалій радянського суспільства у своїх працях висвітлила Н. Лебіна [394–396]. Напевно, найвідомішою є її монографія «Повсякденне

життя радянського міста: Норми та аномалії. 1920–1930-ті рр.», де автор розглянула радянську повсякденність з позицій концепції девіантної поведінки.

У 2003 р. побачила світ стаття Л. Жукової та Г. Ульянової [335], присвячена досвіду боротьби з безпритульністю дітей в РСФРР. Дослідниці змалювали фізичний і психологічний портрет «середньостатистичного» безпритульного, надали цілісну характеристику функціонування дитзакладів. Т. Бондаренко і Н. Ніколаєва [277] проаналізували роль Ф. Нансена в наданні допомоги голодуючому населенню Поволжя, зокрема й дітям, на початку 1920-х рр. Т. Соловйова [485] на основі архівних джерел і матеріалах періодики дослідила умови життя вихованців дитустанов радянського провінційного міста в 1920–1930-ті рр. Окремих правових аспектів ліквідації безпритульності торкалися Т. Фабрична [506], Н. Білім [275], О. Дьяков [330].

Соціальну адаптацію іспанських дітей у дитбудинках в СРСР, зокрема й на Півдні України, у своїх працях розглянула А. Фернандес-Ерес [508–509]. Автор звернула увагу на повсякденне життя дітей, навчальний і виховний процес у спеціальних «іспанських» дитячих будинках.

Проаналізована історіографія засвідчила відсутність праць, присвячених діяльності органів освіти у справі ліквідації безпритульності. Крім того, недостатньо уваги приділено проблемі правопорушень неповнолітніх, не знайшов висвітлення процес соціалізації і моральної трансформації колишніх безпритульників в інтернатних закладах. Автори зосередилися на визначенні причин, зокрема регіональних особливостей, формування контингенту безпритульників, звернули увагу на діяльність державних органів і компартії у справі ліквідації соціальних аномалій у середовищі дітей тощо.

До проблеми дитячої безпритульності звертаються й *білоруські* науковці. Як і російських, праці білоруських дослідників цікаві з точки зору формування цілісної картини процесу боротьби з дитячою безпритульністю в межах СРСР. Так, Н. Андрущенко [255–257] вивчає фактори та основні

напрями становлення і розвитку соціальної педагогіки, виховання підростаючого покоління в Білорусі в 1920–1930-ті рр. М. Калиновська [348] аналізує систему охорони материнства і дитинства в БСРР у 1920–1930-х рр. У контексті дослідження ролі громадських організацій в охороні здоров'я населення Є. Тищенко [499] зупиняється на процесі створення і функціонування відділів Охматдиту. Діяльність комісій у справах неповнолітніх розглядає Н. Татарінова [498]. Активно безпритульність і правопорушення неповнолітніх досліджує О. Соловьянов [486–487]. Історик вивчив вплив війн і голоду на зростання кількості безпритульників у БСРР у 1920-ті рр., проаналізував діяльність товариства «Друзі дітей» у Білорусі в роки НЕПу.

Таким чином, аналіз радянської історіографії дозволив оцінити доробок тогочасних дослідників і вирізнити сутність ідеологічних посилів радянської влади, що перекладала вину за невдалі соціальні експерименти на своїх попередників. Сучасна вітчизняна історіографія характеризується новим визначенням причин, обставин і наслідків аномальних явищ у радянському суспільстві в період формування тоталітарної системи. Це стало можливим після введення до наукового обігу нових архівних документів, свідчень очевидців, матеріалів преси, що довгий час були недоступні дослідникам. Подолання дитячої безпритульності певною мірою знайшло своє відображення в зарубіжній історіографії. В основному закордонна історіографія представлена працями західних дослідників і науковців з пострадянських держав. Ці дослідження цікаві з точки зору формування цілісної картини про процес боротьби з дитячою безпритульністю в межах Радянського Союзу.

1.2. Джерельна база

Необхідну достовірність при вивченні обраної теми забезпечило критичне вивчення й аналіз історичних джерел. Їх систематизацію здійснено

на двох рівнях. На першому джерела розподілено за ступенем уведення до наукового обігу: опубліковані (документальні джерела вищих державних і відомчих структур, репрезентовані одиничними екземплярами або невеличкими серіями, та наративні джерела) і неопубліковані (комплексні матеріали центральних і низових владних структур, освітянсько-виховних і громадських структур регіонального рівня). Також виділено комплексні джерела, репрезентовані періодичними виданнями, що відбивали загальну політику центральних установ та місцевих органів влади і рефлексію радянського суспільства на виклики, що формувалися екстремальною групою дітей (безпритульність, голодування, девіантна поведінка тощо). На другому рівні джерела систематизувалися за їх типом і характером інформації.

Опубліковані джерела можна поділити на такі підгрупи: збірники документів і матеріалів, документи нормативно-правового характеру, звітна і статистична документація, інструкційні матеріали.

Збірники опублікованих документів і матеріалів переважно стосуються голоду 1921–1923 рр. і Голодомору. У 1990 р. побачило світ документальне видання «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [190]. У ньому опубліковано документи, що вперше розкривали багато деталей замовчуваного голоду, зокрема і стосовно становища безпритульних дітей. У статтях вчених і зібраних документах з фондів архівосховищ України висвітлено соціально-економічні та моральні аспекти здійснення сталінської політики колективізації, що стала безпосередньо причиною продовольчих труднощів, а потім страхітливого голоду.

Вже після здобуття незалежності була надрукована збірка «Голод 1921–1923 років в Україні» [189] за редакцією С. Кульчицького. У виданні опубліковано широке коло джерел, що стосуються становища дітей у лихоліття голоду.

Досліджуючи дитячу безпритульність на Півдні України у 1932–1933 рр. варто приділити особливу увагу колективним працям «Голодомори в Україні: Одеська область» [192] за редакцією І. Ніточка та «Національна книга

пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область» [205] за редакцією О. Гаркуші. Окрім архівних документів, у цих працях зібрано спогади людей, які пережили страхіття голодоморів.

Важливим щодо дослідження піднятої проблеми є видання «Історія міліції України у документах і матеріалах» [203–204], підготовлене П. Михайленком та Я. Кондратьєвим. У збірниках на матеріалах архівних справ і періодичної преси розповідається про функції органів міліції у справі боротьби з безпритульністю і правопорушеннями неповнолітніх.

Довгий час в історичній науці замовчувалася наявність спеціальних закладів для дітей репресованих громадян. У 2002 р. відбулися перші зрушення у дослідженні цієї теми після виходу документальної збірки «Діти ГУЛАГу. 1918–1956» [194]. У ній зібрано документи про причини появи контингенту безпритульників, репресивну політику радянської влади і спогади сучасників, висвітлено аспекти життя дітей «ворогів народу».

Опубліковані матеріали нормативно-правового характеру представлено декретами, постановами, розпорядженнями і наказами РНК УСРР і ВУЦВК, а також кодексами, котрі сконцентровано у таких виданнях, як «Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України» (виконував роль офіційного друкованого видання Народного комісаріату юстиції (НКЮ) УСРР) [186, 199, 201, 210, 212–225, 227–232, 236] і «Збірник декретів, наказів та розпоряджень по народному комісаріату освіти УСРР» [196–197]. У перелічених виданнях містяться Виправно-трудовий кодекс УСРР, Кодекс про народну освіту, Кримінальний кодекс УСРР, положення про організацію органів захисту дітей і постанови про боротьбу із дитячою безпритульністю, організацію та функціонування різних типів дитячих інтернатних установ, їхнє матеріальне забезпечення тощо. Перераховані документи дозволяють визначити правове поле, у межах якого здійснювалася ліквідація й профілактика дитячої безпритульності, бездоглядності і правопорушень неповнолітніх.

Вагоме значення має опублікована звітна і статистична інформація. Цю підгрупу джерел представлено переписом населення [187–188], описами округ [202] і статистичними бюлетенями [235]. Ці видання дозволили визначити кількість дитячого населення Півдня УСРР і вирахувати відсоток безпритульних та дітей, які були інтерновані до дитячих установ.

Для глибшого вивчення підходів до подолання дитячої безпритульності і процесу соціалізації варто звернутись до документів інструкційного характеру – «Керівництво для комісій у справах неповнолітніх» [198], «Розміщення вихованців дитбудинків і безпритульних дітей в селянські сім'ї» [211], «Дитяча безпритульність: попередження й боротьба з нею» [195] тощо. В інструкційних матеріалах, окрім витягів з офіційних постанов, містяться зразки документів, що складали масив документообігу, пов'язаного із безпритульністю дітей.

Варто виділити джерела особового походження, що дозволяють поглянути на проблему з позиції окремої людини-очевидця. У дисертації використано опубліковані спогади очевидців голоду 1921–1923 рр. і Голодомору, вихованців дитячих будинків Півдня України [234], а також свідчення виховательки дитячого будинку для іспанських дітей у Херсоні А. Лохновської [233]. Крім того, вагомим джерелом є спогади М. Куліша [382], котрі він виклав у вигляді статей і документально-нарисовій повісті. Відомий драматург у роки голоду 1921–1923 рр. очолював відділ народної освіти у Дніпровському повіті та працював в Одеському губернському відділі народної освіти на посаді інспектора шкіл. Події цього періоду життя він описав у праці «По весям і селам». Ця документально-нарисова повість складається із двох частин: «Із записника 1921 року» та «Із записника 1922 року». Працю опубліковано у 1923 р. Також уваги заслуговують його статті-спогади «Напередодні нового навчального року» і «Політвиховання й антирелігійна пропаганда в дитячих установах Соцвиху». Свідчення М. Куліша яскраво описують повсякденне життя безпритульних і бездоглядних дітей у Дніпровському повіті у роки голодного лихоліття.

Незважаючи на величезне значення опублікованих джерел їх не можна вважати вичерпними, адже не усі документи потрапляли до друку. Крім того, характерною рисою радянської доби була розбіжність між офіційною стороною і реальністю.

З *неопублікованих* джерел використано матеріали 185 архівних справ, 29 фондів, 5 архівів України: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, державних архівів Херсонської, Миколаївської та Одеської областей. Ця група джерел включає документи обласних, окружних, міських, районних органів влади і громадських організацій.

Значний інтерес становлять матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Опрацьовано фонди Народного комісаріату внутрішніх справ (ф. 5) [1], Міністерства сільського господарства (ф. 27) [2], Міністерства освіти (ф. 166) [3–60], Ліквідаційної комісії Всеукраїнської комісії по боротьбі з наслідками голоду (ф. 258) [61–62], Всеукраїнського правління товариства «Друзі Дітей» при ВУЦВК (ф. 264) [63–65], Міністерства охорони здоров'я УРСР (ф. 342) [66–67]. Матеріали перелічених фондів дають можливість всебічно поглянути на проблему дитячої безпритульності в період формування радянського тоталітарного режиму.

Одним із найбільш репрезентативних є фонд 166 «Міністерство освіти України», що містить справочинну і звітну документацію про діяльність органів освіти у боротьбі з безпритульністю дітей. У справах фонду зібрано цінні статистичні дані, звіти та протоколи про роботу губернських, повітових, окружних, міських і районних органів влади у справі ліквідації та профілактики означеного кризового явища. Крім того, матеріали фонду дозволяють детально побачити в динаміці процес зростання масштабів безпритульності неповнолітніх. Особливий інтерес складають звіти за результатами обстежень дитячих закладів, адже вони дають можливість у

повному обов'язі оцінити реальне становище дітей, інтернатів і процес соціалізації у дитячих установах.

Не менш цінні дані презентують матеріали фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, зокрема, фонд 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України» [68–80]. У дослідженні використано документи особливого сектору (опис 20), розсекречені у пострадянські часи. Це постанови уряду про боротьбу з дитячою безпритульністю, доповідні записки і спеціальні повідомлення, що детально характеризують стан справ в областях, висновки за результатами перевірок закладів і патронованих дітей. У цих розсекречених документах міститься раніше невідома науковому загалу інформація про смертність серед вихованців дитбудинків, наявність антирадянських настроїв серед дітей, рівень дитячої злочинності, випадки знущань, зґвалтувань і вбивств вихованців інтернатних установ педагогами. Крім того, використано документи секретного відділу (опис 1) фонду 7 «Центральний комітет ЛКСМУ» [81–83] згаданого архіву. Серед них звіти і плани роботи комсомолу по боротьбі з безпритульністю та безробіттям підлітків, доповіді про випадки національної ворожнечі у дитячих закладах.

Оскільки дисертацію присвячено Півдню України, значний обсяг цінної інформації зосереджується в обласних архівах: Миколаївської (Р-98. Миколаївський губернський відділ народної освіти; Р-99. Миколаївська окружна інспектура народної освіти; Р-616. Миколаївська окружна комісія допомоги дітям; Р-1175. Миколаївське міське товариство «Друзі дітей»; Р-1285. Миколаївська окружна рада осередків «Друзі дітей») [84–106], Херсонської (Р-2. Херсонський окружний виконавчий комітет (1923–1930 рр.); Р-185. Каховська волосна комісія по боротьбі з наслідками голоду (1922–1923 рр.); Р-319. Бериславська районна комісія допомоги дітям (1927 р.); Р-359. Дніпровський повітовий відділ народної освіти (1919–1923 рр.); Р-386. Херсонський комітет у справах неповнолітніх правопорушників; Р-413. Відділ народної освіти Херсонського повітового виконкому (1918–

1923 pp.); P-414. Херсонський окружний відділ народної освіти (1917–1930 pp.); P-422. Херсонське міське правління товариства «Друзі дітей» (1932–1934 pp.); P-485. Правління Херсонської окружної ради товариства «Друзі дітей» (1924–1930 pp.); P-801. Херсонська окружна комісія допомоги дітям (1922–1930 pp.) [119–185] та Одеської (P-87. Одеська губернська комісія допомоги голодуючим; P-453. Уповноважений представник урядів РРФСР і УСРР при усіх закордонних організаціях для допомоги голодуючим по Одеському району; P-702. Одеська губернська комісія по боротьбі з наслідками голоду; P-710. Одеська обласна контрольна комісія робітничо-селянської інспекції; P-2000. Виконком Одеської обласної ради депутатів трудящих (Облвиконком); P-2142. Управління уповноваженого Українського Червоного Хреста по Одеській області) [107–118] областей.

У документах цих фондів міститься великий масив статистичної та звітної інформації про перебіг порятунку дитячого населення і боротьбу із безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх. Для вирішення дослідницьких завдань важливими є документи з цих трьох регіональних архівосховищ, зокрема виписки з постанов РНК УСРР, протоколи, доповідні записки, кошториси, накази відділів освіти і місцевих виконкомів, листування з дитбудинками, протоколи зборів відділів соціального виховання, інші документи, що стосуються впровадження соціального виховання дітей, списки шкіл, дитбудинків, дитколоній, звіти і доповіді комісій допомоги дітям тощо.

За типом матеріалу перелічені документи можна поділити на три підгрупи. До першої відносяться нормативно-правові документи державного керівництва УСРР (декрети, постанови, положення, накази, інструкції тощо), керуючись котрими здійснювалося подолання дитячої безпритульності. До другої – листування, що відбувалося між центральною владою і місцевими органами, окремими дитячими закладами та відділами Народного комісаріату освіти, Народного комісаріату охорони здоров'я, Народного комісаріату соціального забезпечення тощо. Листи носять інструктивний та

адміністративний характер. Зазвичай це листування було пов'язане з поточними питаннями стосовно дитячої безпритульності і забезпеченням інтернатних закладів. До цієї ж групи увійшли протоколи засідань губернських, повітових, окружних, районних і міських відділів освіти, охорони здоров'я, соцзабезпечення тощо. Вивчення цих документів дало змогу скласти уявлення про механізми реалізації подолання дитячої безпритульності на місцях і з'ясувати внутрішню ситуацію та умови функціонування дитячих установ. Третя підгрупа – це документи звітнього та статистичного характеру. Для нашого дослідження вони становлять першочергове значення, оскільки саме в них міститься цінна інформація про масштаби збільшення дитячої безпритульності, динаміку розбудови системи подолання означеного кризового явища і результати роботи у цьому напрямі. Крім того, значущість звітів полягає у тому, що завдяки цим документам можна проаналізувати навчально-виховний процес у стінах дитячих закладів. Статистичним даним різного характеру радянська влада приділяла велику увагу. Як правило, цифри стосувалися кількості безпритульних, інтернованих дітей, мережі дитбудинків, фінансових видатків.

Статистичні матеріали стосуються результатів роботи центральних і місцевих владних органів у справі подолання соціальних аномалій у середовищі дітей. Наприклад, щомісячні, щоквартальні та річні статистичні таблиці і зведення про стан роботи по соціальному вихованню дозволили прослідкувати розбудову, а згодом і згортання мережі дитячих установ для безпритульних дітей. Статистичні відомості про стан дитзакладів по губерніям дали змогу всебічно проаналізувати контингент дитбудинків (кількісний склад і вік вихованців, соціальне походження тощо).

Звітна документація дозволяє розглянути процес ліквідації дитячої безпритульності у динаміці. Звіти відображають результати роботи губернських, повітових, окружних, міських відділів соціального виховання, Охматдиту тощо. Звітні таблиці містять вичерпну інформацію про організаційну структуру, кількість членів і профілактичну роботу осередків

Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» на Півдні України. Звіти дають уявлення про життя вихованців у дитячих установах інтернатного типу.

Листування представлено перепискою Народного комісаріату освіти з губернськими, повітовими, окружними та районними відділами про фінансування на організацію притулків, дитячих закладів, оздоровчої кампанії, підготовку і проведення тижнів та місячників допомоги нужденним дітям. Крім того, у матеріалах обласних архівів зберігається листування уповноважених міжнародних благодійних організацій із місцевими органами влади про стан порятунку дітей від голоду 1921–1923 рр.

У доповідях міститься цінна інформація про перебіг ліквідації та профілактики дитячої безпритульності. Наприклад, у матеріалах Фонду 166 «Міністерство освіти» ЦДАВО України є доповіді про евакуацію дітей з Поволжя і Донбасу на Південь УСРР. Ці документи розкривають реальне становище закладів на місцях, складні умови виконання декретів, постанов і наказів вищих органів влади та управління.

Протоколи засідань дитячої секції Комісії допомоги голодуючим при ВУЦВКу дозволяють проаналізувати процес порятунку дітей від голодної смерті і розміщення їх до інтернатних закладів, матеріальне забезпечення цих установ. Протоколи засідань комісій у справах неповнолітніх дали змогу прослідкувати кількість, характер і особливості правопорушень, здійснених дітьми. Крім того, протоколи засідань комісій по проведенню місячників допомоги дітям дозволили вивчити принцип проведення таких заходів.

Положення, інструкції, декрети та накази характеризують організаційну роботу у справі ліквідації безпритульності дітей.

Залучені джерела дали змогу всебічно дослідити і проаналізувати діяльність органів влади та громадських організацій у подоланні дитячої безпритульності, бездоглядності та боротьбі із правопорушеннями неповнолітніх на Півдні України.

Вагомою групою джерел є матеріали *періодичних* видань [237–250], де відбилась динаміка й повсякденність соціально-захисної роботи органів

влади і громадськості. Проте, під час опрацювання періодичних видань слід оцінювати їх критично, зважаючи на ідеологічне нашарування. У дослідженні використано матеріали всеукраїнських і регіональних газет, а також журнал «Дитячий рух». На сторінках цих видань міститься інформація про становище дитячих інтернатних установ і повсякдення вихованців.

Таким чином, детальне вивчення та комплексне використання такого широкого і різноманітного кола джерел дає можливість оперувати достатнім фактичним матеріалом для висвітлення проблеми.

1.3. Методологія дослідження

Характер дослідження обумовлює використання категоріально-понятійного апарату. Дотепер спостерігається певний різнобій у тлумаченні термінів на кшталт «безпритульність», «бездоглядність», «діти вулиці» і «соціальне сирітство».

З перших років боротьби із означеним кризовим явищем не було єдиного погляду на визначення термінів «безпритульність» і «бездоглядність». Більшість тогочасних дослідників визначали їх як тотожні поняття. Згодом термін «безпритульність» стали використовувати щодо бездомних дітей, а «бездоглядність» – до неповнолітніх, які жили в сім'ї, проте не мали належних умов для розвитку, наприклад, не відвідували школу. Діти першої категорії потребували повного держзабезпечення, а другої – тільки тимчасової та часткової допомоги [552, с. 5; 600, с. 17]. Відсутність чіткого підходу до дефініцій зазначених термінів призводила до плутанини в офіційних документах і ускладнювала облік нужденних дітей.

Зважаючи на відсутність довгий час чіткого визначення поняття «безпритульність» виникали неточності у звітній документації. Безпритульними називали як вихованців дитзакладів, так і «дітей вулиці» [486, с. 135]. Одним із перших, хто намагався класифікувати типи безпритульності дитини був П. Люблінський. Він виокремлював

безпритульність внаслідок сирітства, неспроможності батьків матеріально забезпечувати дитину, через занедбаність, невиконання батьками своїх прямих обов'язків, а також безпритульність, спричинену насиллям у сім'ї [408, с. 58.]. Така класифікація надто умовна і не окреслює усіх обставин переходу дитини до стану безпритульної, крім того, до однієї конкретної безпритульної дитини могли відноситися кілька ознак.

Л. Василевський не розділяє безпритульність на типи, а визначає її як суму несприятливих умов для розвитку неповнолітнього. До ознак безпритульності він відносить, окрім сирітства, також відсутність належного виховання, матеріальну скруту, насилля з боку дорослих. Крім того, Л. Василевський наголошує на тому, що поняття «сирітство» не обмежується фактичною смертю батьків. До сиріт він відносить дітей, які були покинуті батьками напризволяще через різні причини (розуміння неможливості допомогти дитині, егоїзм тощо) [285, с. 11–12, 16]. Фактично дослідник у своїй теорії наближався до визначення поняття «соціального сирітства», яке тоді ще не було введено до наукового обігу.

Вперше офіційне визначення поняття «безпритульність» дали тільки у 1927 р. у «Великій радянській енциклопедії»: «Безпритульні – це неповнолітні, позбавлені педагогічного нагляду та піклування, які перебувають в умовах, що шкідливо діють на їх суспільні прояви та здоров'я. Безпритульними треба вважати не тільки тих дітей, які втратили батьків (або опікунів) і домашнє вогнище. Якщо батьки (або опікуни) позбавляють дітей їжі, грубо з ними поведуться, підбурюють їх на злочини, негативно впливають власним прикладом, – діти таких батьків теж вважаються безпритульними» [377, с. 26].

Спільним для усіх тогочасних досліджень є те, що усе зводилось до однієї причини – безпритульність є хворобою, підхопленою із Заходу [353, с. 84].

Довгий час у радянській педагогіці щодо дітей існував термін «дефективність». «Нормальних» дітей розглядали за трьома критеріями:

фізичний, розумовий і моральний розвиток. «Дефективних» дітей також розподілили на три категорії: фізично-дефективні (фізично відсталі), розумово-дефективні та морально-дефективні [322, с. 3].

Терміном «дефективні діти» позначали велику різнотипну групу дітей, розвиток і поведінка яких через різні соціальні й біологічні причини не підпадали під загальноприйняті норми. До таких дітей також застосовували термін «важкі діти» [328, с. 73]. Звинувачуючи дітей у «дефективності», влада намагалася відволікти увагу від політичних і соціально-економічних потрясінь, перекладаючи на неповнолітніх відповідальність за свою безпритульність.

П. Блонський піддав критиці такий підхід. Він розглядав моральність «важких дітей» як складне явище, що має не біологічне, а соціальне коріння. Розповсюджену у той час теорію «моральної дефективності» він вважав архаїчною. На його думку, «особлива» поведінка дітей зумовлювалася не якоюсь «дефективністю», а екстремальністю умов, що оточували дітей на вулиці. П. Блонський стверджував, що у більшості випадків педагоги мають справу із «педагогічною занедбаністю», а не із розумовими відхиленнями [279, с. 7, 16–18]. Тільки з другої половини 1920-х рр. держава і педагоги змінили уявлення про безпритульних й тим самим повернули дітей до повноцінного життя [558, с. 20–21].

Тому ми вважаємо, що сучасні визначення понять безпритульності і бездоглядності, які запропонувала А. Зінченко, чітко відбивають ключову відмінність цих соціальних явищ: безпритульні – діти, які втратили батьків, або зв'язок з ними і внаслідок цього опинились на вулиці і потребують повного соцзабезпечення держави; бездоглядні – діти, які мають батьків або знаходяться під опікою приватних осіб, родичів тощо, але не мають повного матеріального забезпечення, належних умов виховання [341, с. 6–7].

Згідно із Законом України від 02 червня 2005 р. «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей»: «...безпритульні діти – діти, які були покинуті батьками, самі залишили

сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання» [226].

У сучасній педагогічній науці розповсюдженим щодо категорії безпритульних і бездоглядних дітей є термін «соціальне сирітство». Це поняття є багатоплановим і включає в себе наступні категорії дітей: діти, від яких відмовились батьки; підкинуті діти; діти, чиї батьки знаходяться в місцях ув'язнення або невиліковно хворі; діти, чиї батьки вважаються зниклими безвісті. Усіх цих дітей об'єднує те, що при живих батьках вони офіційно позбавлені повноцінного сімейного виховання [564, с. 18–19].

«Діти вулиці» – це діти або підлітки молодше 18 років, які живуть на вулиці більш-менш тривалий відрізок часу, маючи тут свої інтереси, групи, контакти. Періодично вони мігрують з одного місця на інше, а їхня офіційна адреса – адреса батьків або соціальних установ, з котрими вони не мають зв'язків або мають мінімальний зв'язок. За класифікацією Дитячого фонду ООН, до «дітей вулиці» належать діти, які не спілкуються з власними родинами й мешкають у тимчасових сховищах. В Україні до них відносяться наступні категорії дітей: безпритульні або бездомні; бездоглядні діти; діти – втікачі із зовні благополучних родин; діти, що за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці [343, с. 83–84].

Окремо варто зупинитися на терміні «тоталітарний режим». Слово «тоталітаризм» було вперше вжито італійським вченим і державним діячем Д. Джентіле. Спочатку поняття використовували виключно в позитивному значенні – для назви політичної системи, яка склалася в Італії. У Німеччині даний термін не набув широкої популярності, хоча періодично, у 1930-х рр., зустрічався у промовах ідеологів нацизму. У цей же час у демократичних країнах про тоталітаризм почали говорити в негативному критичному значенні. Репресивні політичні системи, котрі склалися в СРСР, Італії та Німеччині почали ідентифікувати як «тоталітарні» [267, с. 13–14; 384]. У роботі широко використовується термін «радянський тоталітарний режим». Цей тип режиму базувався на приматі класового підходу, запереченні

приватної власності, забороні автономії особистості й включав масовий терор, який використовувався як засіб управління суспільством [376, с. 166]. Суть тоталітаризму полягає у максимальному втручанні держави у всі сфери життя суспільства [267, с. 65–66].

Специфіка предмету і завдання визначають методологічні засади дисертації. Усі методи дослідження підпорядковані певним методологічним принципам: історизму, об'єктивності та системності.

Принцип історизму дозволив розгляд усіх досліджуваних процесів, подій, явищ у їх розвитку і взаємозв'язку у часі та просторі з іншими процесами, подіями, явищами. Виходячи із цього, соціальні аномалії в середовищі дітей розглядалися у світлі соціально-економічних, культурних і політичних змін 1920–1930-х рр. Важливим елементом принципу історизму є відображення закономірності подій, пов'язаних з дитячою безпритульністю, оскільки всі вони відбувалися у відповідності до тогочасних реалій.

Принцип об'єктивності дав можливість уникнути упередженості для всебічного вивчення предмета дослідження і забезпечив зіставлення інформації з усіх можливих джерел для отримання виваженого результату. Наукова об'єктивність уможливила розкриття предмету дослідження таким, яким він існував у реальності, на фоні усіх змін, що відбувалися з радянським суспільством і державною політикою у період формування тоталітарного режиму, незалежно від суб'єктивних нашарувань, що містяться в джерелах і оціночних судженнях окремих дослідників.

Застосування принципу системності дозволило дослідити дитячу безпритульність як кризову складову тогочасного суспільства.

У ході дослідження ми послуговувалися низкою загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів.

Так, з числа загальнонаукових методів у дисертації використано методи аналізу, синтезу та періодизації. Аналіз здійснювався способом умовного поділу предмета дослідження на окремі частини для докладного вивчення. Аналітичний метод дозволив визначити особливості методів і форм ліквідації

дитячої безпритульності державними органами та громадськістю на Півдні України. За допомогою аналізу, як окремі складники процесу соціалізації дітей в інтернатних закладах, розглядалися навчальний і виховний процеси, реалізація концепції колективізму та формування «нових людей».

У свою чергу за допомогою синтезу інформацію, отриману шляхом аналізу, було об'єднано, що дозволило визначити місце південного регіону в процесі протидії означеній соціальній аномалії в Україні.

Метод періодизації необхідний для встановлення моментів важливих змін у формуванні нових причин появи й зростання контингенту «дітей вулиці», становленні нормативно-правової бази, методів і форм ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності.

Із групи міждисциплінарних методів використано структурно-функціональний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, класифікації, систематизації та дискурс-аналізу.

На етапі пошуку наукової літератури і джерел важливе значення мав метод систематизації. Метод класифікації використано під час вивчення стану наукової розробки проблеми і характеристики джерельної бази. Також метод класифікації використовували для виділення в історіографії кількох поглядів на проблему дитячої безпритульності.

Проблемно-хронологічний метод покладено в основу структури дисертаційної роботи. Використання цього методу дозволило вибудувати в хронологічній послідовності зміст кожного з розділів, що дало можливість показати динаміку розвитку процесу ліквідації дитячої безпритульності і правопорушень неповнолітніх.

У свою чергу структурно-функціональний метод використано під час дослідження взаємовідносин центральних державних органів з місцевими органами на Півдні України у справі подолання соціальних аномалій у середовищі дітей.

Вивчення процесу формування значень можливо за допомогою методу, що отримав назву дискурс-аналіз. Метою дискурс-аналізу є визначення

причин і соціальних наслідків різноманітних висловлювань (дискурсивних конструкцій) [315, с. 214]. Цей метод важливий при визначенні впливу дитячих творів, кінофільмів, пропагандистських матеріалів на соціалізацію вихованців дитбудинків, формування з них «нових людей».

Застосування в дослідженні ретроспективного методу дозволило розв'язати проблему зв'язків досліджуваного періоду з попереднім, зокрема у процесі визначення причин появи дитячої безпритульності і бездоглядності.

У дослідженні було використано й суто історичні методи: історико-генетичний, історико-типологічний, соціокультурного аналізу, порівняльно-історичний, історичного моделювання.

Використання історико-генетичного методу обумовлено змінами кількісних і якісних показників здійснення процесу боротьби з дитячою безпритульністю. Цей метод дозволяє розкрити причинно-наслідкові зв'язки й закономірності розвитку безпритульності як кризового соціального явища 1920–1930-х рр., висвітлити зміни умов і методів ліквідації та профілактики безпритульності, а також процесу соціалізації «дітей вулиці».

Історико-типологічний метод дав змогу впорядкувати усю систему дитячих установ через виокремлення типів на основі характерних для них завдань, спрямувань і методів.

Дослідження регіонального матеріалу в загальнодержавному контексті обумовило використання порівняльно-історичного методу, за допомогою якого було порівняно динаміку збільшення контингенту «дітей вулиці» і механізми подолання дитячої безпритульності в окремих регіонах УСРР.

Принципи взаємодії держави і громадськості у справі ліквідації соціальних аномалій у середовищі дітей, повсякдення безпритульних дітей і процес їхньої соціалізації розглядається з позицій « нової історії », що ставить своїм завданням пізнання історії як складного процесу соціальної взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп. Під взаємодією цих груп розглядаємо процес «співпраці» держави і громадськості у справі ліквідації

безпритульності дітей, «перекладання» моральної та фінансової відповідальності за подолання соціальних аномалій у середовищі дітей.

Серед напрямів «нової історії» варто виокремити історію повсякденності. Історія повсякденності в жодному разі не означає лише описового відтворення повсякденних реалій суспільного буття. Йдеться про осмислення буденного рівня життя суспільства в його історії. Сучасному етапу вивчення повсякденності притаманні такі тенденції: а) прагнення пов'язати повсякденність як мікроісторичний рівень життя з макроісторією (економікою, політикою, рівнем розвитку техніки тощо) і показати їх взаємодію; б) відмова від самоцінного побутописання; в) звернення до ментального рівня повсякденного життя, до ідеалів, стереотипів свідомості, ціннісних орієнтацій; г) розкриття культурних смислів побутових речей, одягу, форм і формул поведінки, спілкування; д) тяжіння до синтезованого розкриття повсякденності з опертям на семіотичне, естетичне, культурологічне вивчення повсякденності [425, с. 20–21]. Таким чином, досліджуючи дитячу безпритульність та бездоглядність, важливо вивчити умови життя (побут, субкультуру, ідеали) і чинники, що впливали на формування цінностей, свідомості та норм поведінки дітей в умовах формування радянського тоталітарного режиму.

Повсякденність безпритульних дітей, їхню субкультуру і побут у дисертації розглядаємо з позицій історичної антропології, для якої головним об'єктом дослідження є людина. Методи історичної антропології дозволяють побачити світ очима людей того періоду, що досліджується. «Антропологізм», на відміну від традиційної історії з її увагою до політичного фактору, соціальних структур, де проста людина з її картиною світу, стереотипом мислення і ментальністю повсякденного життя була присутньою лише як пасивний об'єкт дослідження діяльності суспільства, орієнтований на вивчення уявлень звичайної людини про життя [425, с. 33].

У роботі був використаний і спеціальний метод вивчення історії повсякденності – соціокультурного аналізу. За його допомогою вивчалися ціннісні орієнтири та субкультура безпритульних дітей.

Метод історичного моделювання дозволив уявити модель типового дитячого закладу соціального виховання з притаманною йому освітньо-виховною системою.

Використання математичних методів – статистичного і кількісного аналізу дало змогу проаналізувати кількісні показники категорій безпритульних дітей. Крім того, послуговуючись цими методами, вдалося визначити динаміку змін кількісного складу вихованців дитячих установ.

Отже, для досягнення поставленої мети і виконання завдань дослідження проаналізовано категоріально-понятійний апарат. Використані методи мають трирівневу структуру, що складається з загальнонаукових методів, міждисциплінарних підходів і спеціально-історичних, котрі, безумовно, відіграли визначальну роль у дослідженні.

Висновки до розділу 1

Аналізуючи стан наукової розробки проблеми, можна дійти висновку, що дослідження дитячої безпритульності як невід'ємного кризового соціального явища повсякденного життя країни в період формування радянського тоталітарного режиму наразі перебуває на стадії утвердження як окремий науково-історичний напрям. Найбільшого розвитку проблематика дістала вже після розпаду СРСР. Відтак, основу досліджень дитячої безпритульності складають праці сучасних українських (А. Зінченко, О. Паращевіна, Л. Олянич), російських (Н. Лебіна, О. Рожков, А. Славко) і західних (А. Болл, К. Келлі) науковців. Однак відсутність ґрунтовних досліджень, присвячених регіональній специфіці окресленої проблеми і процесу соціалізації безпритульників, спонукає до пошуку та залучення максимальної кількості нових джерел, особливо раніше неопублікованих.

Наявна література логічно поділяється на три історіографічні групи: роботи радянської доби, сучасна вітчизняна історіографія і роботи зарубіжних науковців. Для робіт першої групи є характерними використання виключно марксистської методології, а поява перших критичних праць пов'язана із «перебудовою». Друга група характеризується значною кількістю робіт українських науковців. У цих працях без радянських штампів визначаються причини і наслідки процесу ліквідації дитячої безпритульності. Третя група – це праці зарубіжних науковців (західних та із пострадянських держав), в яких проблема розглядається в загальносоюзному масштабі або на прикладі Росії. Окремо український матеріал у них практично відсутній.

Комплекс джерельної бази наукової роботи складають документальні джерела та особового походження. Документальну джерельну базу складають три групи джерел: неопубліковані, опубліковані і матеріали періодичних видань. Використаний масив документів дозволяє всебічно розкрити проблему. Комплексний аналіз законодавчих актів, поточної та звітної документації центральних і місцевих органів влади та громадських організацій, задіяних у процесі подолання дитячої безпритульності, інформації з періодичних видань і свідчень очевидців створює можливість для виваженого та всебічного дослідження означеної проблеми.

Характер дослідження актуалізує використання категоріально-понятійного апарату. До середини 1920-х рр. у педагогічних колах йшла дискусія з приводу визначення причин і класифікації безпритульності. Частина педагогів вбачала природу дитячої безпритульності у вродженій «моральній дефективності» дітей. Тому стосовно дітей вулиці вживали формулювання «дефективні». Тільки в другій половині 1920-х рр. фахівці визнали, що безпритульні – це переважно нормальні діти, які опинились у складних умовах через соціально-економічні фактори. Хоча термін «морально-дефективні діти» можна було зустріти й у більш пізніх офіційних документах, особливо при визначенні профілю дитячого закладу, так звані «дитбудинки дефективних».

Методологічна основа дисертації має трирівневу структуру, що включає в себе загальнонаукові методи, міждисциплінарні підходи та спеціально-історичні, котрі, безумовно, відіграли ключову роль у нашому дослідженні.

РОЗДІЛ 2

ДИТЯЧА БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ І БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ ЯК АСОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ ТА СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ДИТИНСТВА

2.1. Соціально-психологічний клімат перехідного періоду та умови формування маргінальної особистості

Населення України на початку 1920-х рр. опинилося в досить складних умовах, що призвело до появи таких соціальних явищ, як дитяча безпритульність, бездоглядність і злочинність, що, поза всяким сумнівом, є кризовими соціально-психологічними явищами.

А. Зінченко до основних причин дитячої безпритульності в Україні відносить: низький матеріальний рівень життя багатьох родин; безробіття, що було найбільш поширене серед молоді; недоліки становлення нової освітньої та виховної системи, недоступність системи освіти для певної частини дітей; соціально-психологічний клімат перехідного періоду, формування маргінальної особистості; соціально-класову політику радянського уряду й формування авторитарної політичної системи; політичні репресії та депортації; суперечливий процес становлення системи охорони дитинства в УСРР. В результаті перелічених причин багато неповнолітніх ставали на шлях безпритульності, навіть, при живих батьках [569, с. 68].

Сучасна дослідниця В. Виноградова-Бондаренко класифікує причини дитячої безпритульності в 1920-ті рр. на базові та похідні. До базових відносяться соціально-політичні (війна, революція, евакуація, реевакуація, біженство) та економічні (неврожай, безробіття, голод), до похідних – етнічні (міграційні процеси), соціальні (бездоглядність, криза сімейних стосунків, жорстоке поводження з дітьми, експлуатація, антисоціальні впливи оточення на дітей, безробіття підлітків), психо-фізіологічні (схильність до бродяжництва, фізична і розумова дефективність) і медичні (інфекційні

хвороби, вживання алкоголю та наркотиків) причини. Педагог визначає наступні причини переходу у стан безпритульності: тяжкий матеріальний стан сім'ї (напівсирітство, безробіття, бідність), смерть батьків (сирітство), розпад сім'ї (вона ставала неспроможною займатись її вихованням), жорстоке поводження із дітьми у сім'ї та їх експлуатація, бездоглядність, за якої діти набували шкідливих навичок, та фізична дефективність, коли дитина потребувала систематичного догляду [556, с. 6–8].

У свою чергу, ми пропонуємо наступну класифікацію причин дитячої безпритульності і бездоглядності у період формування радянського тоталітарного режиму: економічні (голод і пов'язані з ним сирітство та міграція населення, безробіття серед дорослого населення та підлітків, низький рівень фінансової підтримки багатодітних сімей), соціальні (дореволюційні сироти, житлова криза, падіння морального рівня суспільства, криза шлюбно-сімейних відносин, недосконалість системи усиновлення та патрунування, відрив жінки від родини, заборона абортів), політичні (колективізація, розкуркулення, Голодомор, соціально-класова політика і репресії) та культурні (скорочення шкільної мережі, зменшення витрат на культурно-освітню сферу) причини. Весь комплекс причин між собою був тісно пов'язаний.

На тлі голоду 1921–1923 рр. в УСРР катастрофічно поширилася дитяча безпритульність. Наприклад, тільки за рік (з січня 1922 р.) чисельність безпритульних в Україні збільшилася майже в п'ять разів – з 102,5 до 500 тис. [421, с. 31]. Пов'язану із голодом причину збільшення кількості безпритульних дітей у радянській Україні виділяв педагог С. Сірополко. На його думку, величезні кадри безпритульних дітей в УСРР постійно поповнювалися колосальним припливом голодуючих з Поволжя [480, с. 660]. За підрахунками російських істориків до весни 1922 р. від голоду на Поволжі померло понад 1 млн. дорослих та дітей. Смертність серед немовлят становила 95 % [552, с. 40].

Голод призводив до міграції населення – ще однієї причини дитячої безпритульності. У відчаї люди кидали насиджені місця і перебиралися у нові, шукаючи порятунку. Від цього найбільш страждали діти [565, с. 15–16]. Рух людей з голодуючих губерній Росії на територію УСРР призводив до ускладнення голоду на Півдні України. Звичним явищем на дорогах, що вели на південь республіки стали самотні, обідрані, без зимових речей і взуття діти. Безсилі вони осідали на залізничних станціях, у порожніх вагонах, покинутих будівлях. Серед дівчат спостерігалася проституція [7, арк. 91]. Крім того, Одеська і Миколаївська губернії, згідно з рішенням Ради захисту дітей, стали місцем переселення дітей з Донбасу [16, арк. 28 зв.]. Таким чином, голод відіграв одну з визначальних ролей не тільки у виникненні, а й у стимулюванні зростання контингенту безпритульних дітей.

Знецінення людського життя в умовах війни, революції та голоду неминуче призводило до падіння моральності суспільства. Зростаюча хвиля жорстокості й проституції охоплювала, насамперед, дитяче населення. Діти були й першими жертвами злочинності [189, с. 12–13; 288, с. 37].

Також, джерелом дитячої безпритульності були ще дореволюційні сироти. У 1914 р. у Російській імперії нараховувалось 2,5 млн. безпритульних дітей. Більшість виховних будинків для таких дітей входило у відомство імператриці Марії Федорівни. Після більшовицького перевороту ці діти залишились без засобів до існування – адже фінансування будинків припинилося. Відтак, вони поповнили ряди безпритульних [452, с. 398].

Не останню роль у генезі аномалії в середовищі дітей відіграла безпосередньо політика радянської влади. В умовах формування адміністративно-командної системи державне керівництво відводило головну увагу забезпеченню адміністративних і господарських потреб. Тому, попри їхні декларації щодо важливості освіти і проголошеного курсу на ліквідацію неписьменності, за нестачі коштів, у першу чергу, урізалися видатки на освітньо-культурну сферу. Прямим наслідком недофінансування стало скорочення мережі закладів соціального виховання по всій країні. Якщо

станом на 1921 р. в УСРР нараховувалося 22 062 школи, то в 1923–1924 навчальному році їх кількість становила вже 15 652 [259, с. 176].

З 1921 р. за рішенням першої партійної ради з народної освіти в СРСР почала діяти школа-семирічка [360, с. 12]. Збільшення тривалості освітнього процесу не означало розбудову мережі закладів і створення умов для навчання. Так, в Україні з 9 млн. дітей у віці від 4 до 15 років лише 2 млн. було охоплено шкільною мережею [576, с. 52]. Згодом, у 1923 р. тільки 1,3 млн. дітей було охоплено системою шкільних закладів [71, арк. 2].

Крім того, погіршення стану сільської шкільної мережі пов'язано з впливом голоду початку 1920-х рр. Якщо на території Одеської та Миколаївської губерній у 1920 р. навчалоя 330 тис. дітей, то в 1922 р. – лише 100 тис. [385, с. 209]. Школи на півдні країни виконували скоріше функцію харчувальних пунктів, ніж освітніх і виховних закладів [71, арк. 2]. А. Макаренко також дотримувався думки, що одним із основних факторів, що впливають на формування поведінкових девіацій є соціальне середовище і невірно організоване виховання [278, с. 14].

У 1926 р., за нашими підрахунками, в УСРР серед дітей у віці 5–15 років були грамотними 38,1 % дітей (2 774 078 з 7 283 680 дітей), зокрема в Миколаївській окрузі показник становив 52,1 % (64 547 з 123 898 дітей), в Одеській окрузі – 56,9 % (108 690 з 190 933 дітей), Первомайській окрузі – 35,7 % (61 612 з 172 398 дітей), а у Херсонській окрузі – 45,4 % (65 616 з 144 390 дітей) [187, с. 100, 112, 126, 138; 188, с. 38].

Така ж ситуація склалася й на початку 1930-х рр. Офіційна інформація, що у 1932–1933 рр. початковою освітою в Україні було охоплено 98 % дітей, а середньою – 95 %, скоріше за все не відповідала дійсності й слугувала пропагандистською завісою [607, с. 11]. Неможливість отримувати освіту підштовхувало дітей до маргінального способу життя.

Гострою проблемою часів НЕПу було безробіття. Роботи не вистачало дорослому населенню, вже не говорячи про неповнолітніх (16–18 років) [553, с. 20]. Наприклад, у лютому 1922 р. на Херсонській біржі праці було

zareestrowano 10 тис. безробітних (75 % усіх робітників) [294, с. 298]. Відтак, батьки не мали змогу забезпечити дітям умови для повноцінного розвитку.

У першій половині 1920-х рр. унаслідок постійного скорочення штатів і закриття підприємств кількість безробітних постійно збільшувалася. Тому, намагаючись вберегти кваліфіковану робочу силу, РНК УСРР у 1921 р. зобов'язала адміністрацію підприємств при скороченні працівників дотримуватися такого порядку: в першу чергу звільняти малолітніх у віці до 14 років; у другу – підлітків до 16 років, які працювали на шкідливих виробництвах; у третю – підлітків, які виконували некваліфіковані роботи [422, с. 314]. Влада залишала підлітків без засобів існування й підштовхувала їх до ведення хибного способу життя.

Таким чином, на рівень безпритульності серйозно впливало безробіття серед підлітків. За підрахунками І. Діптан, якщо на 1 жовтня 1922 р. у республіці нараховувалось 6 449 безробітних підлітків, то на 1 жовтня 1925 р. – вже 27 889. У січні 1926 р. біржі праці поставили на облік 29 861 підлітка. Майже всі вони – 90,2 % – не мали кваліфікації і ставали потенційними безпритульниками. У цей період у дитзакладах знаходилась близько 31 тис. переростків віком від 16 до 20 років [327, с. 57]. Серед рекордсменів за рівнем безробіття дітей була Одеса. Вирішенню проблеми заважала нестача коштів і неорганізованість кампанії по влаштуванню випускників дитбудинків на виробництво. Станом на 1 жовтня 1926 р. в УСРР було 30 274 безробітних підлітків, а станом на 1 жовтня 1927 р. – 31 805 осіб. Допомогу по безробіттю в масштабах республіки отримувало не більше 8 % підлітків. 45 % становили безробітні дівчата [82, арк. 5–6, 16–17]. Випускники шкіл і дитбудинків також опинялись за бортом соціального життя, зважаючи на відсутність можливостей для забезпечення своїх потреб. У таких умовах одним із головних завдань влади було влаштування переростків до профшкіл.

Існуюча житлова криза і низький матеріальний рівень багатьох родин, робили дитину бездоглядною, а інколи підштовхували до вуличного життя. Більшість безпритульних дітей до того як опинилися на вулиці мешкали в

жахливих побутових умовах: в хатах на 1–2 кімнати без меблів на околицях міста, квартирах на 3–4 кімнати, де разом проживало декілька багатодітних сімей. Зазвичай, такі помешкання не мали скла на вікнах, опалення, води і вбиральні, повсюди була антисанітарія [411, с. 101].

Політика колективізації, розкуркулення та хлібозаготівель, особливо у 1930–1931 рр., суттєво вплинули на збільшення дитячої безпритульності, на її криміналізацію [505, с. 326]. У масштабах СРСР на початку 1930-х рр. нараховувалося понад 2 млн. безпритульних дітей [323, с. 45]. Фактично політика влади, її дії сприяли виникненню «нової генерації» чи, як її часто називають, «нової хвилі» безпритульних дітей.

75 % безпритульних «нової хвилі» складали селянські діти, що було обумовлено тими процесами, що відбувались у той час у сільській місцевості [389, с. 130].

У 1933 р. порівняно із 1928 р. найбільше зросла смертність серед сільського населення у віці 35–49 років (у 9 разів у чоловіків та у 8 разів у жінок) [555, с. 130]. Відповідно до перепису населення 1926 р. діти віком від 14 років становили 38 % сільського населення України, а до 4 років – 16 %, отже на 1933 р. останнім мало виповнитися по 11 років і багатьом з них довелося виживати самотужки [316, с. 562–563].

Відтак, основним фактором появи «нової хвилі» безпритульних дітей став Голодомор. Велика кількість безпритульників втратила батьків чи була покинута ними в надії, що у великому місті малеча знайде собі шматок хліба. Як зазначає Р. Лемкін, «зіткнувшись з голодом у селі, тисячі людей покинули домівки і подалися до міст жебрати їжу. Коли їх виловлювали і висилали назад у села, вони залишали своїх дітей у містах у надії, що хоч ті зможуть вижити» [260, с. 92].

Як підтвердження впливу Голодомору на збільшення контингенту безпритульних можна навести наступні показники: станом на 1931 р. у 226 дитячих будинках УСРР налічувалося 39 318 дітей, до кінця 1933 р. у 452 дитбудинках нараховувалося 96 057 дітей, не враховуючи 96 тис. дітей, які

знаходилися під патронатом [455, с. 191]. І це тільки показники по дітям в інтернатах, скільки неповнолітніх лишилося жити на вулиці невідомо. Дитяча безпритульність є яскравим прикладом руйнівного впливу Голодомору на генофонд нації. Більшість «дітей вулиці» померла, стала на шлях злочинності, деградувала морально і фізично.

До жалюгідного існування дітей підштовхувала і соціально-класова політика влади. Наприклад, статус «колишнього куркуля» чи «підкуркульника» був небезпечним не тільки для його носія, а й для дітей, які не відмовилися від батьків-куркулів [292, с. 742]. «Куркульство як клас», який режим мав намір ліквідувати, складався не тільки з дорослих, а й з дітей. Уцілілі діти «куркулів», навіть відокремлені від своїх родин, носили своє соціальне тавро по всіх документах, і їх завжди можна було заарештувати, коли цього вимагала «більшовицька пильність». Війну проти дітей більшовики виправдовували «історичною потребою», і відсутність «буржуазної сентиментальності» у виконанні рішень партії стала засобом перевірки якостей справжнього комуніста [365, с. 227]. Так, на Одещині був зафіксований факт демонстрації дітей і підлітків до 15 років (навіть сиріт) із табличками «ворог народу», яких возили селом у діжках. А побиття селянських дітей головами сільрад і колгоспів, членами партактиву стало досить буденним явищем [497, с. 45].

Критичний вплив на збільшення контингенту вуличних дітей справила криза шлюбно-сімейних відносин. На думку О. Паращевіної, апробація пропагованих більшовиками соціальних норм сексуальної свободи, емансипації жінки, залучення її до будівництва комунізму, передача виховних функцій від сім'ї до держави призвели до збільшення кількості позашлюбних, покинутих дітей, які стали новим джерелом поповнення дитячої безпритульності [592, с. 11]. Перелічені причини мали особливий вплив на збільшення саме бездоглядних дітей.

Крім того, шлюбно-сімейні відносини, що склалися у процесі становлення радянської влади зазнали значних змін. Зокрема, свобода шлюбу

і збільшення кількості розлучень, громадянський шлюб. Спрощена процедура розлучення, суперечливий і повільний процес становлення соціальних служб призводили до жебрацького існування розлучених матерів з дітьми. Фактично усе це вело до реалізації плану «відмирання сім'ї» [561, с. 18; 537, с. 1, 269]. Звісно, дестабілізація шлюбно-сімейних відносин гостро позначалась на найбільш незахищеній категорії суспільства – дітях.

Усі дії більшовиків по відношенню до сім'ї вкладаються в концепцію, за якою тоталітарна влада нищить усі неполітичні суспільні зв'язки між підвладними, зокрема й сімейні зв'язки. Влада намагалася домогтися тотальної відданості від населення, а вона можлива тільки у випадку ізоляваності людини від будь-яких соціальних прихильностей – сім'ї, друзів, близьких тощо [261, с. 372–373]. На думку більшовицьких лідерів, традиційна сім'я – анахронізм і цитадель буржуазних пережитків. Радянські ідеологи засуджували інститут сім'ї як пережиток доби автократизму, інструмент гноблення жінки [523, с. 60, 121]. Відтак, цей осередок суспільства аж ніяк не вписувався в систему радянської ідентичності.

Ще одним фактором, що впливав на збільшення контингенту «соціальних сиріт» була фактично відсутність до 1926 р. законодавчого регулювання процесу усиновлення [330, с. 2]. Довгий час більшовики забороняли усиновлення, адже вважали, що держава кращий опікун, ніж окремо взята сім'я. Проте, зі зростанням кількості злочинів, вчинених безбатченками, уряд пішов на відступ від попередньої політики [537, с. 52; 538, с. 430].

Радянська влада розуміла, що коштів на розміщення усіх дітей у дитбудинках віднайти не вдасться, тому ідея повернути сімейне виховання було раціональним рішенням, зважаючи на те, що сім'я годуватиме й одягатиме дітей без жодних витрат з боку держави [539, с. 64].

Крім того, до появи дітей на вулиці призводила недосконалість системи патронування. Через фізичну експлуатацію і жахливі умови утримання діти тікали з-під патронату та повертались до вуличного життя [532, с. 77].

У другій половині 1920-х рр. на 1 000 чоловіків припадало 1 045 жінок. При цьому перевага падала на старші вікові категорії – від 30 до 55 років, де на 1 000 чоловіків приходилось 1 090 жінок. Як правило, це були вдови після Першої світової війни. Загалом в Україні з 1914 по 1920 рр. кількість населення зменшилася на 1,5 млн. осіб. Відтак, у 1923 р. в УСРР було 500 тис. напівсиріт та 250 тис. сиріт [555, с. 93; 576, с. 49; 369, с. 162]. Тобто, до факторів, що впливали на збільшення кількості знедолених дітей можна віднести нездатність жінки, яка у той час залишилася без чоловіка внаслідок суспільно-політичних потрясінь, самотужки прогодувати і виховати дітей.

Жінки, як правило, влаштовувалися на малокваліфіковану і низькооплачувану роботу, де вони постійно зазнавали дискримінації [510, с. 169]. Низький рівень соціального забезпечення жінок, складна економічна ситуація і нехтування релігійною мораллю підштовхували жінок до антисоціальних вчинків, зокрема проституції [265, с. 49], що призводило до збільшення контингенту покинутих дітей.

На початку 1930-х рр. відбувається все активніше залучення селянок у суспільне виробництво. Тобто, окрім звичайної роботи у власному домашньому господарстві, жінці потрібно було йти на «нову панщину», оскільки було встановлено жорсткий розпорядок дня для колгоспників [555, с. 90; 542, с. 42]. Зважаючи на те, що мережа дитячих ясел і садків охоплювала не усі населені пункти, зростання зайнятості жінки-матері, дефіцит місця в дитзакладах призвели до появи на вулицях міст і сіл бездоглядних – дітей із сімей, батьки у котрих проводили більшість часу не вдома [572, с. 80].

У доповіді «Про соціальне виховання» А. Луначарський відзначав, що зі становленням радянської влади жінки стали більше працювати, через що у них стало менше часу на виховання дітей. Такі матері приходили разом із дітьми і просили забрати їх до дитячих закладів, бо не знали, що з ними робити. На думку А. Луначарського, цих дітей, які опинились за бортом сімейного виховання, мала виховати держава, а інших – батьки, якщо мали

змогу. Його ідеї були реалізовані на практиці – з'явилися дитбудинки, де діти утримувалися коштом батьків [552, с. 26].

Для жінок, які потрапили у складні життєві обставини, діяли особливі заклади – будинки матері і дитини, де приймалися вагітні жінки за два місяці до пологів. Після народження дитини мати ще впродовж 2–3 місяців перебувала у закладі, де проходила «школу материнства» [490, с. 129]. Проте, недовготривале перебування матерів у цих закладах не могло вирішити головних проблем: відсутність матеріальних ресурсів для оплати житла і забезпечення дитини всім необхідним.

На зростання кількості безпритульних дітей впливала висока смертність серед жінок через недотримання санітарних норм, фізичне виснаження під час пологів і після них. Разом з тим, ще однією важливою причиною появи контингенту безпритульних дітей був класовий підхід у роботі органів Охматдиту. Якщо породілля не відносилась до «трудящих», то вона фактично позбавлялась допомоги [263, с. 143].

Через величезні демографічні втрати і низьку народжуваність відбулася зміна в ідеологічному курсі по відношенню до жінки. В середині 1930-х рр. відбувається відхід від ідеї жінки як робітниці і громадського діяча до повернення образу жінки-матері. Однією з причин такого повороту стала хвиля безпритульників, як результату теорії вільної любові, що була розповсюдженою у попереднє десятиліття. Одним із наслідків стала заборона абортів [572, с. 81]. Довгий час аборти розглядались як засіб контрацепції й «звільняли» жінок від необхідності займатися небажаними дітьми, проте заборона абортів призвела до появи незапланованих дітей, яких покидали матері.

У 1936 р. у структурі Охматдиту було створено сектор боротьби з абортами [66, арк. 17зв.]. Проте, навіть до повної заборони абортів послуга стала платною. У 1931 р. вона коштувала приблизно 18–20 крб., у 1933 р. – від 20 до 60, а в 1935 р. – від 25 до 300 крб. [460, с. 43–44]. Для порівняння: на початку 1930-х рр. ціна за 1 літр молока становила від 85 коп. до 1 крб. У

цей час заробітна плата у висококваліфікованого працівника на шахті становила в середньому 145 крб. У 1935 р. ціна за кілограмовий житній буханець була в межах від 90 коп. до 1 крб., цукор коштував в межах 4.20–4.60 крб. [505, с. 136–137, 325, 439]. Вартість послуги зробила її недоступною для багатьох жінок.

У цей час влада відмовляється від ідеї повного відриву дітей від сімейного виховання. Відбувається перенесення державної відповідальності за виховання молодого покоління безпосередньо на батьків, що супроводжувалося політикою «повернення» батька в родину, закріплення відповідальності обох батьків не лише за проступки дітей, а й за їх належне виховання, що було обумовлено владними намірами «одержавлення» сім'ї. Півтора десятиліття владі знадобилося, щоб зрозуміти переваги повноцінного сімейного виховання, а за цей час сформувалися сотні тисяч зламаних дитячих доль [493, с. 63].

У цей час почали тиражуватися лозунги про радянське «щасливе дитинство» [541, с. 226]. Така політика призвела до збільшення народжуваності, появи багатодітних сімей. Проте, тут постало питання фінансової підтримки таких родин. Хоча допомога й надавалася, наприклад у лютому 1937 р. в Одеській області було задоволено 2 382 заяви із 2 505, проте цієї допомоги було недостатньо [79, арк. 8]. Підтвердженням того, що державної допомоги було замало є велика кількість дітей, які покидали домівку через скрутне матеріальне становище.

Сталінська репресивна політика стосовно родин «ворогів народу» призводила до катастрофічного збільшення кількості знедолених дітей. За «кровною ознакою» батьків, дружин і дітей «контрреволюціонерів» арештовували у 1918–1920 рр. Після закінчення громадянської війни розстрілювали чи відправляли до таборів родичів учасників селянських повстань. Пізніше – на початку 1930-х рр. – відбулася найбільш масова операція по репресуванню сотень тисяч членів «куркульських сімей». У 1934 р. у радянському кримінальному законодавстві з'явилась стаття та

відповідний термін «член сім'ї зрадника батьківщини», що на довгі роки стала тавруючим визначенням для багатьох ні в чому не винних людей. Після 1935 р. стало активно практикуватися виселення «колишніх людей» із великих міст [300, с. 311]. Внаслідок цієї політики значна кількість дітей стала політичними сиротами й опинилась на узбіччі соціуму, що призводило до їхньої маргіналізації.

Згідно оперативного наказу НКВС № 00486 «Про операції по репресуванню дружин та дітей «зрадників Батьківщини» від 15 серпня 1937 р. визначалася доля дітей дружин «зрадників». «Соціально небезпечні» діти (зазвичай старші 15 років) підлягали ув'язненню в табори або виправно-трудова колонії НКВС або розміщенню в дитбудинки особливого режиму НКО. Дітей у віці від 1–1,5 до 3 років направляли до дитбудинків Народного комісаріату охорони здоров'я (НКОЗ) республік у пунктах проживання засуджених. Дітей у віці від 3 до 15 років відправляли до дитячих будинків НКО інших республік й поза межі Москви, Ленінграда, Києва, Тбілісі, Мінська, приморських і прикордонних міст. Стосовно дітей, які досягли 15-річчя, питання вирішувалося індивідуально (влаштування до дитбудинків, на роботу, на навчання). Немовлята направлялися разом із матерями до таборів, звідки після досягнення 1 року потрапляли до дитбудинків НКОЗ. Згідно наказу організовувалися приймально-розподільні пункти, де утримувалися діти до відправлення у дитзаклади [209]. Після направлення неповнолітніх до дитячих закладів за ними й надалі здійснювався усебічний контроль з боку НКВС, зокрема за «політичним настроєм», навчанням і вихованням.

Тільки за друге півріччя 1937 р. було заарештовано в Одеській та Миколаївській областях 560 дружин «зрадників» (загалом по УРСР репресовано 7 181 дружин). За перше півріччя 1938 р. по Одеській області відсутня інформація, а в Миколаївській заарештували 111 жінок [304, с. 152]. Про кількість і долю дітей, які залишилися без батьків можна тільки здогадуватися. Скоріш за все, цих дітей, як того вимагав наказ, розселили по дитзакладах усього Радянського Союзу.

Після появи 17 жовтня 1938 р. наказу № 00689 НКВС СРСР «Про зміну оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 про порядок репресування дружин зрадників батьківщини, право-троцькістських шпигунів» процедура репресій жінок і влаштування їх дітей до дитячих закладів залишалися незмінними. У 1939 р. на січневому пленумі ЦК партії засудив «єжовщину» й демонструючи «турботу» про возз'єднання зруйнованих перед тим десятків тисяч сімей, 4 лютого 1939 р. НКВС СРСР видав наказ № 00116, де серед іншого приписувалося у випадку звільнення окремих осіб після перегляду справи виконувати їх прохання щодо розшуку членів родин, зокрема і дітей [301, с. 446, 453]. Таким чином, хоч незначна кількість дітей мала змогу возз'єднатися із незаконно засудженими батьками. Загалом наказ № 00486 був драконівським, у ньому не містилося жодної аргументації таких дій влади по відношенню до ні в чому не винних дітей «ворогів народу».

Часто-густо траплялося й так, що про дітей арештованих забували. Тоді вони самі шукали притулку у близьких і знайомих. Багато хто з таких знедолених, коли їх не забирали до себе близькі, а місцеві органи влади чи опіки забарилися з улаштуванням у дитбудинки, вважали за краще тікати з великих міст. Багато осиротілих долучалися до бездомних підлітків, збільшуючи, таким чином, армії безпритульних. Ці діти швидко звикали до нового середовища, опановували мистецтво крадіїв і жебраків, потрапляючи на соціальне «дно». Та все ж, більшість дітей тих, кого арештували за політичними мотивами, опинялася в дитячих будинках. Там їхнє життя складалося значно складніше, ніж у звичайних вихованців таких закладів. Незалежно від того, куди їх відправляли, — у спеціальний дитбудинок для дітей «ворогів народу» чи в заклад загального типу, сини і дочки арештованих завжди залишалися під підозрою. У деяких дитячих будинках такі діти регулярно вислуховували обтяжливі нотації щодо їх соціальної неповноцінності. Часто за потурання керівництва над ними знущалися інші вихованці цих закладів. Ті з них, кого позбавили прізвища, починали жити «з чистого аркуша». Окрім насильницької зміни прізвищ, часто траплялося так,

що діти змінювали відомості про себе свідомо, аби уникнути подальшої дискримінації. Таким чином, влада ламала дитячі долі по декілька раз – спочатку лишивши сиротами, а потім постійною дискримінацією і приниженнями [303, с. 115].

Дітей репресованих батьків, яких утримували в спеціальних дитбудинках, називали «діти НКВС». Також по відношенню до цих дітей користувалися офіційною аббревіатурою ЧСИР (російською мовою це офіційне формулювання звучить як «член семьи изменника родины») [431; 473]. Каральна система не жаліла жодним чином дітей, поставивши на них тавро політичних сиріт, а переслідування цих дітей вже фактично ставало традицією радянського тоталітарного режиму.

Влада бачила в дітях репресованих загрозу, називаючи їх «контрреволюційним резервом» [394, с. 279]. Таких дітей тоталітарний режим за час свого існування напродукував величезну кількість. Їх режим в офіційних документах апріорі називав «сиротами». Сьогодні до наукового обігу було введено цифру 25 342 дитини, які постраждали у період «Великого терору» слідом за своїми батьками. Проте, її не можна вважати остаточною, оскільки відсутні дані про дітей старшого віку (15–17 років), які потрапили до таборів як «соціально небезпечні». Не враховані діти, які після арешту батьків приєдналися до лав безпритульних, часто влаштовували своє життя серед люмпенізованого елемента, жебраків, а то й злодіїв. Відсутні відомості про тих дітей, яких узяли на виховання близькі й далекі родичі, або сусіди чи знайомі, свідомо не афішуючи це. Невідомо, до якої статистики потрапили ті немовлята, які разом із матерями починали своє життя за колючим дротом таборів ГУЛАГу. Т. Вронська припускає, що називаючи дітей «сиротами», ще до вироку їхнім батькам, влада закладала мету – посиротити дітей. І донині історики не можуть назвати точної кількості дітей, які стали жертвами сталінських експериментів зі створення «нового суспільства» [303, с. 118; 304, с. 141].

Політика більшовиків вела до знищення соціально чужих для них сімей, до відриву дітей від батьків з метою дати цим дітям «правильне», колективістське виховання. Осиротілих, внаслідок репресій, дітей влада кидала в інтернатні заклади й там «перековувала» [194, с. 7, 9].

Таким чином, від початку 1920-х рр. склалися передумови для появи таких кризових асоціальних явищ, як дитяча безпритульність, бездоглядність і злочинність. В залежності від факторів, що впливали на виникнення соціальних аномалій в середовищі дітей, причини логічно класифікувати на економічні, соціальні, політичні і культурні.

2.2. Правові засади ліквідації та стримування дитячої безпритульності в радянській Україні

Зважаючи на усі причини виникнення дитячої безпритульності та її масштаби, перед державою постало першочергове завдання – знизити гостроту проблеми. Відтак, влада почала розробку нормативно-правової бази, створення і розширення системи закладів для «дітей вулиці», де б могли надаватись освітні та медичні послуги, притулок тощо [282, с. 89, 92].

Від самого початку владу хвилював не так порятунок дітей і вилучення їх із несприятливих умов, а боротьба із правопорушеннями, котрі вони скоювали з метою виживання. Відтак, першим нормативно-правовим документом, що проголосив принципи боротьби з дитячою злочинністю, став декрет РНК РРФСР від 14 січня 1918 р. «Про комісії для неповнолітніх» [206]. Чинність перших декретів поширювалася і на Україну після встановлення на її території радянської влади [568, с. 7]. 12 червня 1920 р. набув чинності декрет РНК УСРР «Про відповідальність неповнолітніх», що був опрацьований на основі декрета 1918 р. [3, арк. 39]. Він виключав кримінальну відповідальність для осіб до 17 років, що призвело до звільнення із в'язниць усіх неповнолітніх. Згідно з документом суди і тюремне ув'язнення для неповнолітніх відмінялися. Справи неповнолітніх до

17 років розглядались у комісіях у справах неповнолітніх [14, арк. 4]. Крім того, усі справи неповнолітніх, що перебували на розгляді у суді чи вже отримали вирок, підлягали перегляду в новостворених комісіях.

Комісія складалась із трьох членів: голови – представника НКО, якого затверджував місцевий виконком і членів: представника юрвідділу і охорони здоров'я по одному від кожного. Зазвичай, головою комісії призначався представник освіти, що підкреслювало пріоритетність педагогічних методів роботи органу. Згідно з основними організаційними положеннями діяльності комісій голова займався безпосереднім розглядом справи на засіданні й ухваленням рішення. Лікар повинен був оглянути на предмет фізичного і психічного розвитку кожного правопорушника, який надійшов до комісії, а юрист стежив за правильним веденням процесуальної сторони на всіх стадіях розбору справи [13, арк. 1; 138, арк. 4–5]. Участь у роботі комісій також брали, окрім її членів, представники комсомолу і жінвідділів. До участі в роботі влада активно залучала й громадськість, представники якої часто виступали в ролі дитячих соціальних інспекторів [198, с. 6].

За інструкцією від 30 липня 1920 р. для губернських і повітових комісій у справах неповнолітніх визначалися організаційно-правові засади (див. Додаток А), за котрими вони не тільки опікувалися дітьми до 18 років, а й брали участь у розгляді судових справ, якщо в них проходили дорослі, які підбурювали неповнолітніх до скоєння суспільно-небезпечних дій, примушували займатися проституцією, статевими збоченнями, експлуатували неповнолітніх і жорстоко з ними поводитися [138, арк. 4–5].

Важливим у діяльності комісій у справах неповнолітніх було визначення віку безпритульного, адже у залежності від цього фактора члени комісії приймали рішення про передачу справи до суду чи обмежитись заходами медико-педагогічного впливу. Якщо у неповнолітнього були відсутні документи, то визначити вік було досить складно, адже зовнішній вигляд був далекий від дитячого. Спосіб життя накладав свій відбиток [552, с. 45].

Комісія мала розглядати наступні питання, а саме: чи було скоєно вказане діяння, чи мало воно суспільно-небезпечний характер, чи потрібно обвинуваченому суспільне виховання і забезпечення за рахунок держави, чи можливе повернення неповнолітнього в колишнє середовище, під нагляд родини або рідних. Якщо комісія не визнавала дії неповнолітнього небезпечними, то його мали передати в притулок, у залежності від віку і фізичного розвитку. Якщо ж визнавала, то передавала в розпорядження Особливого відділу піклування неповнолітніх, обвинувачених у суспільно-небезпечних діях, що був створений у січні 1918 р. при Народному комісаріаті державного піклування [296, с. 67]. На думку тогочасного практика в справі ліквідації дитячої безпритульності В. Куфаєва, головне завдання комісій не покарати, а попередити правопорушення, допомогти, направити на вірний шлях та захистити дитину [387, с. 8].

З 1919 р. розпочалася культурно-просвітницька робота НКО, що повністю спрямовувалась на знищення попередньої освітньої системи, у тому числі зі всіма здобутками. Новостворена система мала включати нові організаційні форми з новим змістом і методами роботи [71, арк. 1]. Зі встановленням радянської влади, домінуючою стала ідея, що сімейне виховання – явище тимчасове, викликане складністю історичного моменту, а на зміну йому прийде суспільне (колективне) виховання [551, с. 3]. До розробки теорії і практичного впровадження колективного виховання одразу долучилися радянські педагоги, зокрема А. Макаренко [617, с. 32].

Відтак, 1 липня 1920 р. НКО УСРР схвалив «Декларацію про соціальне виховання дітей». Пріоритетною ідеєю цього документа стало гасло «охорона дитини» або «охорона дитинства», що включало процес навчання, виховання і матеріальне забезпечення дітей. Перед педагогами ставилося завдання організувати дитячі будинки, охопити всіх дітей до 15 років соціально-педагогічним впливом; сприяти забезпеченню прав кожної як безпритульної дитини, так і тієї, яка проживає в сім'ї [271, с. 13–14]. Декларація була задумана як частина плану комуністичного перетворення

суспільства і визначала основні напрями освітньої політики УСРР: виховання дітей у дусі комунізму, трудове виховання, поєднання навчання і виховання у єдиному процесі [454, с. 208].

Фактично «Декларацією про соціальне виховання дітей» більшовицька влада визначила за основний тип дитячих навчально-виховних закладів дитячий будинок, що мав забезпечувати безпритульних і дітей із незаможних родин. Усі інші заклади соцвиху мусили орієнтуватись на дитбудинок як «маяк» соціального виховання [480, с. 659–660].

Сучасні дослідження пов'язують курс на дитбудинок із комуністичним будівництвом. Головною причиною визнавалася можливість виховати в таких установах «нову людину», адже тут дитину можна було позбавити «тягаря минулого» і «згубного» впливу оточуючого середовища, несумісних з комуністичною ідеєю сімейних цінностей. Дитячі заклади мали перетворитися ще й на своєрідний «плавильний котел» для вчителів, яких, таким чином, було набагато легше тримати під контролем [496, с. 503–504].

У другій половині 1920-х рр. через брак коштів більшовикам довелося провести у дитячих будинках «чистку» і повернути у сім'ю всіх дітей, які мали хоча б якихось родичів. У 1927–1928 рр. дитбудинок остаточно стає місцем утримування безпритульних дітей [503, с. 58, 61]. Основний контингент інтернатних закладів складали сироти (75,1 %) і напівсироти (22,3 %). Тільки 2,6 % вихованців мали батьків [609, с. 13].

Хоча радянські педагоги й у 1929 р. ще вважали дитячий будинок «найбільш повно висловленою формою соціалістичного виховання», оскільки він може здійснювати свій педагогічний вплив на дітей цілодобово, і дуже побивалися через те, що неможливо охопити усіх дітей дитбудинками [505, с. 755].

З метою реалізації положень «Декларації про соціальне виховання дітей» НКО прийняв ряд наказів, інструкцій і розпоряджень, а саме: «Положення про походження функцій Наркомздоров'я та Наркомосвіти в справі охорони здоров'я дітей» (15 червня 1920 р.), постанови «Про дитячі будинки» (16

червня 1920 р.), «Про дитячі установи для фізично-дефективних дітей» (18 червня 1920 р.), «Про погодження діяльності Наркомосу та Наркомздоров'я в справі організації дитячих трудових колоній і санаторіїв» (20 червня 1920 р.), «Про погодження функцій Наркомосу та Наркомздоров'я в справі виховання й охорони здоров'я дефективних дітей» (24 червня 1920 р.), «Інструкцію відділу соціального виховання Наркомосвіти УСРР» (8 липня 1920 р.), «Інструкцію відділу соціального виховання про порядок прийому дітей до дитячих будинків» (15 липня 1920 р.), «Про колектори» (16 липня 1920 р.), «Схему організації підвідділу соціального виховання губнаросвіти» (17 липня 1920 р.), «Схему організації підвідділу соціального виховання повітнаросвіти» (20 липня 1920 р.) [196, с. 27, 29, 32–34; 197, с. 5–9].

11 червня 1921 р. РНК УСРР прийнято постанову «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю», що визначала приналежність до категорії безпритульних наступним чином: а) залишення їх батьками або особами, які їх заміняють, без будь-якого нагляду та опіки; б) жорстоке поводження з ними осіб, зазначених у пункті «а»; в) ненадання їм потрібного мінімуму виховання і навчання; г) згубний вплив домашньої обстановки; д) ведення самими неповнолітніми хибного способу життя, зокрема жебракування і бродяжництво; є) заняття будь-якого роду торгівлею. Рішення про визнання дітей і підлітків безпритульними приймала комісія у справах неповнолітніх. Дія цього нормативного документа поширювалася на дітей і підлітків віком до 18 років [218, с. 343–344; 19, арк. 9].

14 жовтня 1921 р. прийнято постанову «Про безпритульних дітей». У ній, як тимчасовий крок, дозволялося «до покращення ситуації з продуктами харчування та іншим забезпеченням» розміщення дітей серед населення [212, с. 701–702].

3 січня 1922 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про наділення землею дитячих установ соціального виховання». Згідно з цією постановою усі заклади отримували земельні ділянки для сільськогосподарських робіт [223, с. 20–21]. Наприклад, на Миколаївщині на контингент у 50 вихованців

колонії виділялося 260 десятин землі [88, арк. 74]. На Херсонщині дитмістечко ім. Петровського отримало 560 десятин землі, Фалєївська дитколонія – 119 десятин, колонія «Жовтень» – 125 десятин тощо. Ці заклади часто розташовувалися в колишніх монастирях або поряд з ними, що призводило до конфліктів зі священнослужителями [119, арк. 6; 126, арк. 4]. Ця постанова мала забезпечити самостійність закладів і звільнити центральну владу від фінансового тягара. Проте, під час організації дитячих містечок і колоній існували й труднощі при розподілі земельних наділів, причиною була незлагодженість дій окружних інспекторів НКО і земвідділу.

28 листопада 1922 р. було ліквідовано Раду захисту дітей і створено новий орган боротьби із безпритульністю – Центральну комісію допомоги дітям при ВУЦВК (ЦКДД) на чолі з Г. Петровським [327, с. 56].

Новостворена комісія потребувала значного поповнення бюджету задля реалізації поставлених перед нею завдань. Відтак, вона розробила спеціальний проект встановлення додаткового збору у свій фонд за пізню торгівлю з ресторанів, кафе та пивних. Ще одним джерелом надходжень було поширення серед торговців міста лотерейних квитків [483, с. 63, 228].

У 1922 р. продовжувався процес юридичного оформлення боротьби із правопорушеннями неповнолітніх. Так, 4 січня вийшла постанова ВУЦВК «Про невжиток до неповнолітніх арешту, як дисциплінарної і адміністративної кари». Згідно з цим документом до неповнолітніх заборонялося застосовувати арешт як спосіб покарання. Відтепер його замінювали на інші види покарання, а усі наявні під арештом неповнолітні звільнялися із місць неволі [224, с. 8; 203, с. 461]. Щоправда, в документі не зазначається, на які види покарання замінюється арешт.

У 1922 р. був прийнятий Кримінальний кодекс УСРР. Згідно зі ст. 18 покарання не застосовувалося до малолітнього злочинця, який не досяг 14 років, а також до неповнолітніх у віці від 14 до 16 років, якщо стосовно останніх комісією у справах неповнолітніх визнавалося за можливе обмежитися заходами медико-педагогічного впливу [201, с. 562].

25 листопада 1922 р. набув чинності Кодекс законів про народну освіту. У ньому визначалася структура закладів соціального виховання:

- 1) заклади для «нормальних» дітей: дитячі будинки, інтернати, денні дитячі будинки тощо;
- 2) заклади для неповнолітніх правопорушників і безпритульних: основний дитбудинок для правопорушників, допоміжний дитбудинок для правопорушників, трудова колонія для правопорушників, трудовий будинок для дівчат, відкритий дитячий будинок для безпритульних дітей;
- 3) дитячі заклади для «дефективних» дітей: основний і допоміжний дитячий будинок для дефективних дітей;
- 4) заклади для глухонімих дітей: основний і допоміжний дитбудинок для глухонімих;
- 5) основний будинок для сліпих;
- 6) дитячі заклади по дослідженню і розподілу дітей: приймальники, колектори (див. Додаток Б) [199, с. 871].

Перелічені заклади не були розраховані на утримання дітей після 15 років – переростків [511, с. 389]. Хоча доволі часто підлітки лишалися в дитбудинках і після досягнення 15-ліття.

Згідно з частиною другою кодексу «Заклади соціального виховання та їхня будова», усі установи керувалися планами Головного управління соціального виховання, нормальні і «дефективні» діти мали виховуватися окремо, а усі заклади в залежності від матеріально-фінансового забезпечення поділялися на дві категорії:

- 1) ті, що утримувалися по кошторисах НКО і його місцевих органів;
- 2) заклади, що фінансувалися державними установами, фабриками, заводами, сільрадами, професійними, споживчими організаціями працюючих тощо на підставі окремих угод із відповідними органами НКО [199, с. 871–872].

Забезпечення закладів приміщенням відносилося до обов'язків виконкомів. У ст. 180 зазначалося, що у закладах соціального виховання

заборонялося застосовувати покарання як метод педагогічного впливу [199, с. 871–872], хоча фізичне і моральне покарання були доволі розповсюдженими явищами у виховному процесі.

Визначальне місце відводилось приймальникам, завданням яких було вилучення дитини з вулиці, вивчення середовища, з якого потрапив неповнолітній (у тому числі й сім'ї) та аналіз його фізичного і психічного розвитку [195, с. 37, 39; 12, арк. 11 зв.].

У цей же час починається формування плану розвитку системи охорони материнства та дитинства, що включала мережу закладів, покликаних піклуватися про життя, здоров'я і виховання дітей та жінок-матерів. Новостворені заклади були двох типів: відкриті (консультації охорони материнства і дитинства, ясла із молочними пунктами, дитячі садки, оздоровчі колонії, санаторії та дитячі майданчики) і закритого типу (будинки матері й дитини, будинки немовляти, будинки дитини) [404, с. 454].

Керівним органом медичних закладів охорони материнства та дитинства УСРР було Управління охорони материнства та дитинства при НКОЗ УСРР. Зважаючи на широке коло завдань, Управління охорони материнства та дитинства співпрацювало з низкою народних комісаріатів (освіти, соціального забезпечення, праці, постачання і частково юстиції та внутрішніх справ) і громадськими організаціями (товариствами «Друзі дітей» і Червоний Хрест, кооперативами, профспілками та комсомольськими організаціями), котрі також відповідали за певні ділянки роботи Охматдиту. Координацією діяльності державних закладів і громадських організацій у сфері охорони дитинства займалися комісії допомоги дітям [263, с. 142–143].

Справа охорони материнства і дитинства була серед пріоритетних у більшовиків. Це зумовлювалося надвисокими показниками смертності серед немовлят. З метою збереження життя новонароджених, в умовах розрухи та антисанітарії, влада розгорнула широку агітаційно-просвітницьку роботу, почалося створення мережі закладів для утримання підкидьків, прихистки для самотніх вагітних жінок тощо [68, арк. 11, 24].

Із середини 1920-х рр. держава почала розробку законодавчих актів, що мали об'єднати зусилля державних органів і громадськості з метою інтенсифікації процесу подолання дитячої безпритульності та профілактики, пов'язаних із нею соціальних аномалій [281, с. 222, 225].

Влада більш чітко стала підходити до проведення «тижнів» і «місяців» допомоги нужденним дітям. Наприклад, 21 січня 1924 р. ВУЦВК було прийнято положення про проведення «Тижня допомоги дітям» (ТДД). Основна організаційна робота по проведенню «тижня» покладалася на ЦКДД, НКО, НКОЗ, Українське товариство Червоного Хреста (УЧХ), жінвідділи. Далі із представників цих відомств і організацій створювалася Центральна комісія проведення «Тижня допомоги дітям». З метою збору коштів допускалося: продаж марок; продаж значків та емблем «ТДД»; збір одягу та грошей; проведення вечірок, концертів, вистав; збір з театральних квитків [229, с. 79–83]. Ще одним джерелом залучення коштів був продаж прапорів. Так, у серпні 1924 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про надання ЦКДопдітям при ВУЦВК виключного права виготовляти на продаж прапори для вивішування їх у встановлені законом революційні свята» [222, с. 450]. Крім того, згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 13 серпня 1924 р. усі вистави, концерти, ярмарки, що влаштовувалися ЦКДД, звільнялися від податків [220, с. 450–451]. Пізніше, у 1926 р., Центральна комісія допомоги дітям отримала ще й виключне право видавати і розповсюджувати на території України зображення В. Леніна у формі портретів, бюстів, статуеток тощо [214, с. 354–355]. У тому ж році підприємства, майстерні і заклади ЦКДД та її місцевих органів отримали податкові пільги [227, с. 376–377].

17 квітня 1924 р. II сесія ВУЦВК прийняла чергову постанову «Про боротьбу з дитячою безпритульністю». Як і в попередніх документах, наголошувалося на необхідності активізації державних органів і громадськості в царині боротьби із безпритульністю дітей. Відповідно до постанови в Україні планувалося створити Центральний український фонд

ім. Леніна для боротьби із безпритульністю. Фонд мав зміцнюватись фінансово за рахунок проведення лотерей. Також пропонувалось дитячим сільськогосподарським колоніям надати можливість отримувати кредит. За потрібне вважалося продовжити роботу в напрямку повернення дітей до батьків [213, с. 498–501]. У вересні 1924 р. фонд було створено з широкою структурою в губерніях [231, с. 661–662]. Щорічно бюджет фонду формувався із загальнодержавних коштів, різних спеціальних зборів і місцевих надходжень.

У червні того ж року РНК УСРР було прийнято постанову «Про поліпшення побуту дітей в установах соціального виховання Народного комісаріату освіти». Цей документ встановлював норми харчування і матеріального забезпечення вихованців дитзакладів. Наприклад, на 1 дитину на рік мало виділятися 2 комплекти зимових речей, 1 тепле пальто, 2 пари взуття, 3 комплекти постільної білизни тощо. Також, за нормою на 12 вихованців мав бути 1 педагог, а на 15 дітей – 1 технічний працівник [228, с. 277–278]. На практиці жодна із перелічених норм не виконувалася, так само як і норми харчування. Наприклад, у 1925–1926 рр. у Херсонській окрузі норми витрат на харчування становили – 6 крб./місяць, на одяг – 2 крб./місяць, на господарчі потреби – 1,50 крб./місяць, на навчання – 25 коп./місяць, тобто разом – 9,75 крб./місяць. Ця сума складала лише 56,5 % від необхідної норми [163, арк. 4]. Тобто загальне місячне забезпечення дітей з боку держави ледь перевищувало половину від необхідного мінімуму. У 1928 р. на Херсонщині кошти, що виділялися на харчування дітей, складали лише 40 % від мінімальної норми [244, с. 5], про що зазначалося у всеукраїнській пресі.

15 листопада 1925 р. набув чинності Виправно-трудоий кодекс УСРР. Розділ XXI «Реформаторії й правила тримання в них неповнолітніх правопорушників» визначав основи роботи цих закладів. Згідно зі ст. 198 реформаторій визначався як установа, що об'єднувала примусовий режим й обмеження волі з культурно-освітньою роботою. Неповнолітніх

правопорушників тримали в реформаторіях до повноліття, після чого їх переводили до кінця терміну ув'язнення до перехідних трудових будинків або до сільгоспколоній. Правопорушників, які виправлялися, могли переводити до інших закладів, з менш суворими умовами. У реформаторіях шкільні заняття проводились щоденно не менше 3 годин, а також регулярно вихованці займалися в майстернях [186, с. 1319, 1320, 1322].

З 1926 р. відбувається фактично відродження інституту усиновлення в Радянському Союзі. Був прийнятий Кодекс законів про шлюб, сім'ю та опікунське право, котрий офіційно ввів положення, що регулювали процедуру усиновлення [330, с. 2–3]. Це стало кардинальним кроком на шляху боротьби з дитячою безпритульністю і правопорушеннями.

Найбільше звернень про усиновлення надходило до дитзакладів НКОЗ, де утримувалися діти до 4 років. Не дозволялося віддавати дітей у сім'ю, якщо були підозри, що у дитини можуть бути живі батьки, які її розшукують. Також заборона розповсюджувалася на немовлят, стосовно яких не було визначено, чи не хворіють вони на туберкульоз, сифіліс, епілепсію тощо [506, с. 58].

Безпритульні неповнолітні пересувались країною в основному залізничним транспортом. У 1926 р. РНК УСРР доручила Народному комісаріату шляхів сполучення взяти на контроль роботу по вилученню безпритульних дітей із залізниць шляхом улаштування їх до тимчасових вагонів-приймальників. З метою об'єднання зусиль по вилученню неповнолітніх на транспорті було створено в межах СРСР 6 вузлів: московський, ленінградський, північнокавказький, український, сибірський і середньоазійський [552, с. 51–52]. Вилучених дітей розміщували у тимчасових приймальниках або дитбудинках, що були підпорядковані залізниці, наприклад такі заклади діяли у 1931 р. у Херсоні та Миколаєві [51, арк. 3]. У приймальниках діти перебували 4–5 днів, потім їх передавали до постійних закладів. До роботи по вилученню дітей залучали співробітників правоохоронних органів, кондукторів, провідників і громадськість.

У цей же час влада дійшла до розуміння, що на рівень безпритульності і правопорушень з боку неповнолітніх впливає алкоголь. Відтак, РНК УСРР 14 січня 1926 р. прийняла постанову «Про заходи врегулювання торгівлі спиртними напоями», у котрій, зокрема, заборонялося відкривати заклади розливної торгівлі спиртними напоями біля дитячих установ, а також продавати спиртне неповнолітнім особам [219, с. 37–39].

23 листопада 1927 р. вийшла спільна постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Положення про заходи в боротьбі з дитячою безпритульністю», що визначала перелік органів опіки, які мали займатися ліквідацією масової вуличної безпритульності. Постановою передбачалося запровадження низки заходів із влаштування безпритульних дітей: НКОЗ (Управління охорони материнства та дитинства) – ліквідація безпритульності серед дітей віком до 4-х років; НКО – ліквідація безпритульності серед дітей віком від 4-х до 18-ти років; добровільні товариства («Друзі дітей», Червоний Хрест, кооперативні організації) – боротьба з бездоглядністю і профілактика безпритульності; НКСЗ – керівництво опікунськими радами на місцях і загальна опіка; НКВС і ДПУ – боротьба із правопорушеннями неповнолітніх і вилучення безпритульних з вулиці; НКП – працевлаштування безпритульних і бездоглядних дітей; ЦКДД – функції фінансування і здійснення контролю за всіма заходами по боротьбі із безпритульністю [254, с. 39; 569, с. 109–110]. Хоча згідно з цією постановою безпритульність у країні планувалось подолати до 1928 р., соціальні наслідки політики колективізації та розкуркулення зробили нереальною реалізацію цього завдання. Специфічною ознакою нової хвилі безпритульності був її «прихований» характер. Влада усіляко офіційно проголошувала, що безпритульність подолано.

Упродовж 1927 р. тривала робота над удосконаленням законодавства про кримінальну відповідальність неповнолітніх. Змінами Кримінального кодексу УСРР передбачалося розширення компетенції суду стосовно неповнолітніх. У кодексі вперше перераховано заходи соціально-

педагогічного і медичного характеру: встановлення опіки, передача під піклування батькам, родичам або іншим особам, установам та організаціям, а також поміщення до спеціальних закладів [350, с. 199].

У січні 1928 р. для органів міліції була надана інструкція, що регулювала порядок тримання неповнолітніх у камерах для затриманих. Як і раніше, їх мали направляти до комісій у справах неповнолітніх, проте за деяких обставин дозволялося тимчасово затримати неповнолітнього правопорушника: з метою з'ясування обставин справи; задля запобігання злочину, що готується; якщо неповнолітнього затримано в неробочий для комісії час. Тримати таких правопорушників дозволялося не більше 24 годин і окремо від дорослих злочинців [204, с. 315–316].

У 1929 р. з метою профілактики збільшення кількості безпритульних влада почала надавати фінансову підтримку дітям наймитів, сиротам і напівсиротам, дітям із бідняцьких родин та дітям, переданим на виховання в трудові рільницькі господарства [232, с. 596]. Крім того, неповнолітні, які втратили годувальника, могли отримувати пенсію до закінчення навчання, але не довше, ніж до 18 років [236, с. 395].

У травні 1931 р. були внесені зміни в роботу комісій у справах неповнолітніх. Відтак, у зв'язку з постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління», комісії поділялися на Всеукраїнську і районні (міські в містах, виокремлених в адміністративно-господарські одиниці, підпорядковані безпосередньо центру) [204, с. 318]. Одеса, Миколаїв і Херсон потрапили до списку 18 міст, котрі підпорядковувалися центру.

У серпні того ж року ВУЦВК ухвалив нову програму заходів боротьби із дитячою безпритульністю, що враховувала різке зростання кількості знедолених дітей і сиріт. Відтак, було продовжено термін ліквідації безпритульності до початку 1932 р. Для остаточного вирішення питання передбачалося: поліпшення матеріального становища дитбудинків шляхом прикріплення їх до підприємств, радгоспів тощо; розширення мережі

закладів; забезпечення школярів сніданками; з метою попередження безпритульності передбачалося передати до дитбудинків бездоглядних дітей робітників і селян [569, с. 122–123]. Проте, як засвідчує ситуація з кількістю «дітей вулиці» у ці роки – питання не знайшло свого вирішення. Однією з причин була нестача коштів.

Зважаючи на катастрофічне зростання безпритульності, у квітні 1932 р. при НКО УСРР було створено Центральний штаб з ліквідації безпритульності, до складу якого увійшли представники НКОЗ, НКСЗ, НКП і міліції. Місцеві штаби організовувалися при відділах освіти [263, с. 146].

У листопаді 1932 р. з'явилася постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про реорганізацію системи роботи у справі допомоги дітям». Таким чином, влада в черговий раз переклала роботу у сфері охорони дитинства і подолання безпритульності на плечі громадськості в особі товариства «Друзі дітей», залишивши контроль за його діяльністю з боку НКО [230, с. 2–4].

1932–1933 рр. супроводжувалися посиленням напливу дітей у великі міста, такі як Харків, Київ, Одеса. Тому, за постановою ЦК КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» від 6 травня 1933 р., було створено Всеукраїнську комісію по боротьбі з безпритульністю при РНК УСРР. Комісію очолив заступник начальника Харківського обласного управління ДПУ О. Броневой [191, с. 435; 288, с. 133; 316, с. 565]. Новостворена комісія займалася різними справами: організовувала притулки у селах, влаштовувала харчування у школах, стримувала вплив безпритульних дітей до міст, притягала до відповідальності осіб, які не допомагали голодним дітям, вимагала коштів для працевлаштування підлітків [288, с. 131]. На реалізацію цих програм кошти виділялися з центрального бюджету [469, с. 337]. У доповнення до постанови «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» 1 червня 1933 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про надання продовольчої допомоги безпритульним дітям». Наприклад, Одеській області було виділено 10 тис. пайків [190, с. 524; 191, с. 435].

За даним Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) тільки у 20 регіонах СРСР у 1934 р. налічувалося понад 56 тис. вуличних безпритульних (з них 14 тис. дівчат). 60 % з них діти старше 12 років [275, с. 14]. 10 липня 1934 року ЦВК СРСР прийняв постанову «Про утворення Народного комісаріату внутрішніх справ» із новими функціями. У складі цього наркомату було утворено Головне управління виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць ув'язнення (ГУЛАГ). В УСРР у складі НКВС було утворено Головне управління виправно-трудових таборів і колоній. Виховно-трудовими і виховними колоніями, дитячими приймальниками-розподільниками керував відділ трудових колоній, що був самостійною структурою наркомату [350, с. 199].

Для неповнолітніх правопорушників з другої половини 1930-х рр. відбулося посилення відповідальності за протиправні дії. У постанові РНК СРСР і Центрального Виконавчого Комітету СРСР від 7 квітня 1935 р. № 3/598 «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» зазначалось, що діти вже з 12 років відповідали за свої дії перед судом із застосуванням усіх заходів кримінального покарання. Неповнолітні притягувались до відповідальності за насильство, тілесні пошкодження, спричинення каліцтва, вбивства і замах на вбивство. Основним засобом боротьби зі злочинністю у середовищі неповнолітніх стали заходи судово-виправного характеру, зокрема позбавлення волі [208]. Таким чином, неповнолітні практично прирівнювалися до дорослих злочинців. Крім того, встановлювалася сувора відповідальність для осіб, які підбурювали або залучали неповнолітніх до спекуляції, проституції, жебрацтва тощо. За такі дії передбачалось позбавлення волі до 5 років.

Виходячи з цієї постанови, можна дійти висновку, що на думку радянського режиму, у 12-річної дитини «класову свідомість» уже цілком сформовано і вона має за неї відповідати [365, с. 235].

Зважаючи на кількість вуличних дітей, на думку влади, необхідно було посилити роботу в напрямі ліквідації дитячої безпритульності. Відтак, у

постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» від 31 травня 1935 р. визначались заходи з профілактики і боротьби із означеними кризовими явищами. У документі чітко розмежовувалися функції установ захисту дитинства [207]. У постанові детально структуровано систему дитячих закладів і встановлено систему відповідальності окремого відомства за кожною групою дитячих установ (див. Додаток В). Зокрема, НКО займався дитзакладами «нормального типу», до НКОЗ відносилися заклади для дітей, які потребували лікування, а установами для дітей-інвалідів займався НКСЗ. Усім дитячим закладам надавалися земельні ділянки для сільськогосподарської роботи, господарські операції дитячих будинків, трудових колоній і приймальників звільнялись від усіх податків. Крім того, окремі функції надавалися НКВС. Тепер правоохоронні органи не тільки займалися безпосередньо вилученням з вулиці дітей, а й «опікувалися» ізоляторами, трудовими колоніями і приймальниками-розподільниками. У містах правоохоронці регулярно проводили рейди з метою вилучення дітей з вулиці. Також у постанові зазначалося, що вихованці дитячих закладів «нормального типу» мали навчатись у загальноосвітніх школах, а неповнолітні з установ для «важких дітей» і колоній – на місцях.

Фактично спільна відповідальність за долю «державних» дітей тепер покладалася на чотири комісаріати. Дитячі заклади усіх відомств діяли за своїми програмами і нормами. На думку К. Келлі, у таких умовах була відсутня можливість обміну досвідом у справі ліквідації безпритульності дітей та їхньої соціалізації. Сфери компетенції тепер розмежовувалися чіткіше, але подекуди все ж зберігалися функціональні перетини. «Важкими» дітьми, які не порушували закон, повинен був займатися НКО, але питання про те, чи буде ту чи іншу дитину передано правоохоронним органам, кожного разу вирішувалося випадковим чином: досвідчений малолітній злочинець, який не потрапив до рук міліції, цілком міг до самого кінця виховуватися в звичайному інтернаті [351]. Відмова від кримінального

переслідування неповнолітніх ще у перші роки радянської влади призвела до значного зростання злочинності серед них. Неповнолітні злочинці, які характеризувалися великою соціальною занедбаністю, потрапляючи до загальних дитбудинків, негативно впливали на своїх однолітків. Почуття безвідповідальності призводило до частих порушень дисципліни, втеч, нових правопорушень [272, с. 125]. Фактично заклади для «нормальних» дітей виявилися малопридатним для виправлення неповнолітніх правопорушників. Наявність великої кількості «важких» дітей у дитустановах заважала систематичній виховній роботі. Про подібні випадки неодноразово наголошувалося в педагогічній пресі. Через таку недбалість у звичайних дитбудинках утворювалися групи «важких» дітей [239, с. 4], яких було складно перевиховати без застосування спеціальних методів.

У постанові зазначалося, що дитячу безпритульність, незважаючи на витрачені матеріальні ресурси, не було ліквідовано через погану роботу місцевих радянських органів, партійних, профспілкових і комсомольських організацій [207]. Тобто, влада вбачала причину дитячої безпритульності не в соціальних, економічних чи політичних факторах, а в неефективній роботі окремих службовців або у не виконанні належним чином своїх зобов'язань батьками чи опікунами. Встановлювалася посилена персональна відповідальність персоналу дитзакладів за фактами розкрадання матеріальних ресурсів, втечі вихованців і приховування цих втеч.

Також у постанові «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» визначались заходи по попередженню дитячої безпритульності. Відповідальність за своєчасне влаштування дітей-сиріт (призначення опікунів, направлення до дитбудинків, на виробництво, колгоспи тощо) покладалося на голів міських і сільських рад. Встановлювалася кримінальна відповідальність опікунів, які використовували опіку з корисливою метою (зайняття житлової площі, використання майна після смерті батьків тощо) та покидали дітей без нагляду і необхідної матеріальної допомоги. До відповідальності притягувалися

голови сілрад та опікуни, які через недбалість допустили перехід дитини до складу жебраків і безпритульних. Серед завдань кас взаємодопомоги була матеріальна підтримка дітей-сиріт і допомога дітям колгоспників, які опинились у складних умовах. У містах така допомога надавалась дітям чий батьки були в матеріальній скруті і нужденним матерям-одиначкам [207]. Фактично влада намагалася посилити відповідальність суспільства за долю покинутих і осиротілих дітей з метою попередження безпритульності.

У частині третій «Про організацію боротьби з хуліганством дітей на вулиці» і четвертій «Про посилення відповідальності батьків та заходи боротьби з правопорушеннями малолітніх» постанови визначались форми подолання і профілактики правопорушень неповнолітніми [207]. На органи міліції покладалось завдання боротьби з хуліганством на вулицях; міські і районні ради мали організувати секції по боротьбі з безпритульністю; органи НКО мали приймати до дитячих будинків дітей від НКВС у містах, де не було приймальників-розподільників і на залізниці. На батьків та опікунів накладалися адміністративні стягнення за хуліганство дітей і за вчинення матеріальних збитків. У випадку, якщо батьки не виконували своїх прямих обов'язків, органи освіти були зобов'язані підіймати питання у суді про вилучення дитини з сім'ї та передачу її до дитбудинку з оплатою за утримання за рахунок батьків.

Постанова чітко, як і попередні нормативні документи, визначала поняття вуличної безпритульності [536, с. 477], проте так і не визначила поняття бездоглядності.

Ця постанова завершила нормативно-правове оформлення дитячих закритих закладів у пенітенціарній системі СРСР. Перед органами внутрішніх справ стояло завдання здійснювати каральні функції при ліквідації дитячої безпритульності, бездоглядності і правопорушень неповнолітніх. Змінилась функціональна складова діяльності дитячих трудових колоній. Якщо у 1920-ті рр. вони існували як комуни

сільськогосподарського або виробничого напрямку, то після постанови вони були перепрофільовані у виправно-трудоі установи [554, с. 10–11].

7 червня 1935 р. наказом НКВС СРСР № 071 було оголошено інструкцію «Про порядок затримання й подальшого направлення безпритульних і бездоглядних дітей». Згідно з інструкцією до обов'язків дільничних і патрульних входило: виявляти притони і місця зібрань безпритульних; затримувати їх і доставляти до відділків міліції (кімнат дитини); затримувати безпритульників, які займалися жебракуванням; встановлювати особи батьків хуліганів і жебраків. До співпраці мали долучитися громадськість (наприклад, двірники) і комсомол. Затриманих дітей направляли з 3-річного віку до приймальників-розподільників НКВС, а молодших в органи охорони здоров'я [204, с. 320–322].

Місяцем пізніше було прийнято положення «Про приймальник-розподільник НКВС» (наказ НКВС СРСР № 121 від 7 липня 1935 р.). Зазначений заклад мав виконувати наступні функції: санітарно-гігієнічна обробка і медичне обстеження дитини; вивчення минулого безпритульника; надання неповнолітньому культурно-побутових навичок; за наявності сім'ї встановити з нею контакт; направлення безпритульника, в залежності від ситуації, додому або до дитзакладів НКО, НКОЗ, НКСЗ чи в дитколонію НКВС; облік і реєстрація дітей [204, с. 324]. До приймальника потрапляли діти у віці до 16 років і знаходилися там не більше одного місяця.

Після оприлюднення постанови «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» до Кримінального, Адміністративного, Кримінально-процесуального й інших кодексів УСРР були внесені відповідні зміни і доповнення (постанова ЦВК і РНК УСРР «Про зміни в законодавстві УСРР у зв'язку з заходами «доліквідації» дитячої безпритульності й бездоглядності» від 4 серпня 1935 р.) [221, с. 6–8].

У доповідній записці наркома внутрішніх справ Г. Ягоди Й. Сталіну «Про дитячу безпритульність, бездоглядність і злочинність» від 26 жовтня 1935 р. уся відповідальність за неефективну роботу у подоланні означених

кризових явищ перекладалась на органи освіти [275, с. 15]. Крім того, в записці наголошувалося на посиленні відповідальності батьків та опікунів за неправомірні дії дітей.

Ці постанови як і попередні документи були, скоріше, планом, котрому в умовах відсутності фінансування і продовження репресивної політики так і не судилось реалізуватись. Це підтверджується статистикою: станом на 1936–1937 рр. кількість «дітей вулиці» становила 234,7 тис. осіб [492, с. 114].

Тому для загального керівництва справою ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності на підставі постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 31 травня 1935 р. ЦВК УСРР постановив організувати Центральну комісію по поліпшенню життя дітей (постанова від 20 січня 1936 р.), обласні й окружні комісії при всіх відповідних виконкомах, а також міські при міськрадах. Комісії утримувались власним коштом і з бюджетів відповідних виконкомів і рад. Згідно з цією постановою ліквідовувалося товариство «Друзі дітей», а все його майно та актив переходило до відповідних комісій на місцях, зокрема в Одеській області перейшли Текстильно-кравецький комбінат в Одесі, Одеський металокомбінат, Одеський паперово-штампувальний комбінат, дитячий санаторій «Десятиріччя піонерів» у Ближніх Млинах, бондарна фабрика в Херсоні, Миколаївський металокомбінат і кравецько-трикотажний комбінат. До складу комісій увійшли представники НКО, НКСЗ, НКЮ та комсомолу. До основних завдань комісії входило: поліпшення стану дитячих інтернатних закладів і справи патрунування дітей; попередження дитячої безпритульності і бездоглядності; боротьба з дитячим хуліганством; поліпшення матеріально-побутового обслуговування дітей у школах [225, с. 1–8].

Проте тільки постановами проблему вирішити неможливо. Необхідно було створити умови для нормального утримання дітей. Наприклад, улітку 1936 р. ЦК Ленінської комуністичної спілки молоді України (ЛКСМУ) було проведено обстеження дитбудинків НКО й було виявлено численні порушення в утриманні дітей. У дитбудинках було перенаселення через брак

приміщень, діти спали по двоє на одному ліжку [76, арк. 4]. Картина дуже нагадувала ситуацію початку 1920-х рр., за півтора десятиріччя влада так і не створила нормальних умов для дітей.

Керуючись рішенням уряду та існуючими реаліями НКО УСРР розширив мережу дитячих закладів. Так, у 1938 р. їх було 392 з контингентом дітей – 60,1 тис. осіб, а у 1940–1941 навчальному році – 533 з контингентом у 68,7 тис. дітей [458, с. 100].

У відповідності до вище перелічених нормативно-правових документів відбувся і перегляд існуючих положень щодо функціонування дитячих інтренатних закладів. Так, було затверджено нове положення «Про дитячий будинок для нормальних дітей шкільного віку». У загальній частині положення проголошувалося, що «дитячий будинок є установа комуністичного виховання, яка утримує і виховує дітей в умовах інтернату, готує вихованців до активної участі в соціалістичному будівництві, даючи їм певну професію на базі загальної освіти». Усі дитячі будинки, як і в попередні роки, забезпечувалися земельними ділянками і майстернями. До цих закладів потрапляли в основному діти-сироти і напівсироти у віці 8–13,5 років, якщо вони лишилися без нагляду дорослих. У цьому дитбудинку діти виховувалися до 14 років. Випускники забезпечувалися одягом, постільною білизною, вихідною допомогою, а дитбудинок мав тримати протягом року зв'язок із підприємством, де працевлаштовувався випускник. Цей тип закладу утримувався із місцевих бюджетів [217, с. 6–14]. Для дітей у віці 4–8 років функціонував дошкільний дитячий будинок для нормальних дітей. До нього приймалися вихованці у віці 4–7,5 років, які не мали засобів існування і залишилися без постійного нагляду дорослих [216, с. 4–8].

Як і раніше, діти до 4 років перебували у будинках дитини НКОЗ. До цих закладів потрапляли безбатченки та діти, батьки яких були не в змозі їх виховувати і забезпечувати [67, арк. 29]. Також прихисток у цих закладах отримували діти, яких покинули батьки в пологових будинках. Причиною цьому ставали дуже часто вроджені вади дитини, наприклад в Одесі попри

вмовляння лікарів не кидати дитину через заячу губу, родина комсомольців відмовилась забирати дитину [78, арк. 43–43зв.].

Підсумовуючи нормативно-правову базу, можна виділити наступні етапи боротьби з дитячою безпритульністю:

- перший етап (1920–1923 рр.) – прийняття документів, зокрема інструкцій, спрямованих на утворення мережі дитячих закладів, що мали забезпечити утримання і виховання колишніх «дітей вулиці». Початок юридичного оформлення боротьби із правопорушеннями неповнолітніх;

- другий етап (1924–1929 рр.) – створення нормативно-правової бази покликаної активізувати процес подолання і профілактики дитячої безпритульності та злочинності;

- третій етап (1930–1933 рр.) – безпритульність набула «прихованого» характеру, оскільки влада неодноразово заявляла, що в СРСР вона ліквідована. Унаслідок колективізації, розкуркулення і масових політичних репресій з'явилась нова хвиля безпритульних дітей;

- четвертий етап (з середини 1930-х рр.) – термін «безпритульність» став прирівнюватись до поняття «злочинність», а тому питання подолання означеного кризового соціального явища на себе дедалі більше перебирали внутрішні органи влади. Було посилено персональну відповідальність за боротьбу із дитячою безпритульністю персоналу дитячих закладів та суспільства.

Висновки до розділу 2

На початку 1920-х рр. склалися передумови для маргіналізації підростаючого покоління. В залежності від факторів, що впливали на цей процес, причини логічно класифікувати на економічні, соціальні, політичні та культурні.

Складалася система дитячих закладів, що мала забезпечити утримання і виховання колишніх «дітей вулиці», проте була відсутня чітка організаційна

структура у справі протидії та профілактики безпритульності і бездоглядності. Переважна більшість безпритульних дітей, а саме 75 %, становили сільські діти. Як наслідок, більшість з них померла, стала на шлях злочинності, деградувала, наносячи шкоду генофонду нації.

Критичний вплив на збільшення контингенту вуличних дітей справила криза шлюбно-сімейних відносин. Збільшувало контингент «соціального сирітства» й заборона усиновлення до 1926 р., адже більшовики вважали, що держава кращий опікун, ніж окремо взята сім'я. Нездатність же жінки, яка залишилась без чоловіка внаслідок суспільно-політичних потрясінь, самотужки прогодувати і виховати дітей також призводила до збільшення контингенту покинутих дітей. Встановлення жорсткого розпорядку дня для колгоспників на початку 1930-х рр. призвело до відпрацювання жінкою-селянкою «нової панщини», що, в свою чергу, приводило до появи нових бездоглядних дітей. Ситуацію ускладнювала нерозвиненість мережі дитячих ясел і садків.

Катастрофічне збільшення кількості знедолених дітей стало наслідком сталінської репресивної політики стосовно родин «ворогів народу». Внаслідок цієї політики велика кількість дітей стала політичними сиротами й опинилась на узбіччі соціуму, що призводило до їхньої маргіналізації. Сини і дочки арештованих завжди залишалися під підозрою. Влада ламала дитячі долі по декілька раз – спочатку лишивши їх сиротами, а потім постійною дискримінацією та приниженнями. Каральна система не щадила дітей, поставивши на них тавро політичних сиріт, а переслідування їх, фактично, ставало традицією радянського тоталітарного режиму. Й донині історики не можуть назвати точної кількості дітей, які стали жертвами сталінських експериментів зі створення «нового суспільства».

Таким чином, політика більшовиків вела до знищення соціально чужих для них сімей, до відриву дітей від батьків з метою дати цим дітям «правильне», колективістське виховання. Осиротілих, внаслідок репресій,

дітей влада кидала в інтернатні заклади й там «перековувала». Правова база визначала дитячий будинок як «установу комуністичного виховання».

Склалась структура закладів соціального виховання: заклади для «нормальних» дітей, заклади для неповнолітніх правопорушників і безпритульних, заклади для «дефективних» дітей тощо. Щодо боротьби із безпритульністю і злочинністю у середовищі неповнолітніх, то вона пройшла шлях від методів педагогічного впливу до каральних. Для усіх різновидів дитбудинків були характерними численні порушення в утриманні дітей. За два десятиріччя влада так і не створила нормальних умов для колишніх безпритульників.

Щодо створення правових засад, то на початку 1920-х рр. почалось юридичне оформлення боротьби із безпритульністю і правопорушеннями неповнолітніх. Протягом другої половини 1920-х рр. цей процес інтенсифікувався. У першій половині 1930-х рр. безпритульність прийняла «прихований» характер. Внаслідок колективізації, розкуркулення, Голодомору і політичних репресій з'явилась нова хвиля безпритульних дітей. Із середини 1930-х рр. термін «безпритульність» став прирівнюватись до поняття «злочинність», а тому питання подолання означеного кризового соціального явища на себе дедалі більше перебирали внутрішні органи.

Загалом, соціально-правова охорона дитинства, що включала всі необхідні форми і методи, спрямовані на ліквідацію аномальних проявів у середовищі неповнолітніх, так і не була повноцінно реалізована.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ І ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З ПОДОЛАННЯ ТА ПРОФІЛАКТИКИ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ

3.1. Соціально-профілактична робота державних органів з подолання кризових соціальних явищ у середовищі дітей

У дорадянський період питанням захисту нужденних дітей займалася церква, держава, окремі благодійники. Зі встановленням радянської влади держава повністю взяла під свій контроль питання опіки дітьми. Влада, зважаючи на масштаб соціальної катастрофи, одразу почала апробувати різні за характером і формою методи ліквідації дитячої безпритульності.

Основні методи подолання дитячої безпритульності, на думку В. Стремєцької, найбільш доцільно поділити на два напрями:

1) превентивні або запобіжні заходи (індивідуальна допомога одягом і харчами дітям, влаштування підлітків на навчання, зменшення бажання дітей втекти з дитячих будинків шляхом задоволення їхніх потреб тощо);

2) вилучення наявних безпритульних [491, с. 104]. Ця класифікація, на нашу думку, найбільш ґрунтовно диференціює методи з ліквідації дитячої безпритульності. Обидва методи є взаємозалежні, адже невиконання першого, найчастіше породжує необхідність реалізації другого.

Держава у процесі боротьби з безпритульністю використовувала адміністративні і силові методи: ізоляція районів, котрі охопив голод, примусовий патронат у сільській місцевості [406, с. 99]. Наприклад, Херсонською ОКДД у 1927 р. висувалися вимоги та плани до РКДД про влаштування дітей під патронат до селянських господарств [123, арк. 2–3].

Уся робота з ліквідації безпритульності протягом року поділялася на два періоди: літній та осінньо-зимовий. Восени, особливо перед початком морозів, робота була найбільш активною: проводилися кампанії по збиранню коштів, відкривались харчувальні пункти, нічліжки [491, с. 105].

О. Куття доцільно поділяє усі органи охорони неповнолітніх на дві групи: перша – держоргани, що вирішували проблеми нужденних дітей протягом 1920–1930-х рр., а змінювалися тільки форми і методи діяльності; друга – це ті органи, діяльність яких носила надзвичайний характер, наприклад Рада захисту дітей (1919–1922 рр.) [386, с. 132].

Основними формами профілактичної роботи були обстеження умов виховання дітей у сім'ях, стосовно яких надходили повідомлення про порушення прав неповнолітніх або скоєння ними самими правопорушень, виявлення випадків зловживань батьківськими правами, надання допомоги дітям, захист їх прав. Тривалий час істотною проблемою профілактики бездоглядності була відсутність правової бази застосування таких форм улаштування дітей, як усиновлення та опіка [252, с. 173]. Єдиною формою сімейного виховання колишніх безпритульників і дітей-сиріт було патрунування. В основному дітей передавали під патронат до сільської місцевості [211, с. 2–3]. З метою профілактики бездоглядності громадськість долучалася до «культурних походів». Метою було «відвоювати» у вулиці дітей. Культпоходи проходили під гаслами: «До навчання!», «До оздоровлення побуту» тощо [243, с. 5–6].

10 березня 1919 р. при НКСЗ було створено Раду захисту дітей. При губернських відділах соцзабезпечення діяли місцеві ради. До складу Всеукраїнської РЗД увійшли представники НКО, НКОЗ, НКСЗ, російського та українського Червоного Хрестів. До обов'язків Ради увійшли охорона праці неповнолітніх і материнства, захист дітей від свавілля батьків. Наприклад, з метою охорони праці малолітніх РЗД контролювала виконання постанов стосовно регламентування тривалості робочого часу для підлітків тощо [210, с. 406–407; 3, арк. 67]. Губернські ради організовувалися на чолі з головою губвиконкому, а повітові – постановами губернської РЗД [197, с. 4–5].

У 1919–1920 рр. в Україні з 7,6 млн. дітей – 1/8 частина була безпритульною (950 тисяч). Цей відсоток швидко зростав у середовищі робітників і селян. Виходячи з існуючих реалій 1 липня 1920 р. НКО УСРР

видав декларацію про соціальне виховання дітей, згідно з якою створювалася розгалужена мережа дитячих закладів [556, с. 9].

У липні 1919 р. РЗД закликала всі губернські і повітові ради провести заходи з організації дитячих будинків в кожному повіті, приймаючи до них безпритульних дітей. Для дітей дошкільного віку, які мали батьків, створювалися денні осередки. У відповідності з рішенням РНК УСРР і Всеукраїнської РЗД кількість дитбудинків у республіці збільшилася з 200 на початку 1919 р. до 300 – на перший квартал 1920 р., а кількість вихованців у них – з 10 тис. до 20 тис. Все ж, враховуючи величезну армію безпритульників, наявні установи не спроможні були охопити всіх дітей, які потребували державного нагляду (в 1920 р. нараховувалось близько 300 тис. сиріт). 29 червня 1920 р. РЗД відновила свою діяльність, припинену через воєнні обставини (постанова РНК УСРР «Про створення Ради захисту дітей»). Якщо РЗД першого скликання виступала як дитяча секція НКСЗ, то нова – засновувалась при уряді й очолювалась його головою Х. Раковським. На кінець 1920 р. у 760 дитзакладах республіки перебувало 51 784 вихованців. Та було замало: близько 750 тис. сиріт і напівсиріт потребували негайної опіки [327, с. 53–54].

Паралельно РЗД взялася за організацію тижнів і місяців захисту та допомоги дітям. Наприклад, один із таких «тижнів» проводився у жовтні 1920 р. Протягом «тижня» було організовано агітаційно-просвітницьку роботу, проведено заходи по обстеженню дитзакладів і заготівлі палива. У рамках кампанії по поліпшенню життя дітей у закладах видавали солодощі [68, арк. 5, 6]. Звісно, ці заходи мали позитивну складову, але реально життя дітей покращилося тільки на цей тиждень, надалі ресурсів не вистачало.

У системі закладів соціального виховання дітей з 1920 р. у всіх великих промислових центрах України, таких як Одеса і Херсон, окрім звичайних дитбудинків, організовувалися «відкриті дитячі будинки». Цей тип закладу мав стати проміжною ланкою в переході дітей з вулиці до звичайних

дитбудинків НКО [494, с. 166]. На початок 1922 р. у межах УСРР було 384 таких заклади із контингентом 18 406 дітей [26, арк. 1].

У вересні 1920 р. РЗД ухвалила рішення про евакуацію 10 тис. сиріт з Донбасу у південний регіон УСРР. Для розміщення дітей на території Одеської та Миколаївської губерній в Одесі було створено Надзвичайну приймальну комісію та районні приймальні комісії. Для евакуації (у розсекречених документах всюди слово «евакуація» закреслено й замінено на «переселення» – Т.Б.) комісії було передано у користування три санітарних поїзди [68, арк. 4]. На початку літа 1921 р. близько 16 тис. дітей було розміщено в інтернатних установах Одеської, Миколаївської, Полтавської та Кременчуцької губерній [576, с. 106]. Зокрема, у Первомайську було розміщено 255 дітей з Донбасу, у Балтському повіті – 259 осіб [8, арк. 95]. Станом на 14 жовтня 1921 р. в Одеській губернії було прийнято 3 117 дітей з Донбасу. Розміщували їх, у першу чергу, в дитзакладах Одеси (785 дітей) [18, арк. 27; 20, арк. 2]. Одним із таких закладів було «Зразкове дитяче містечко імені III Комуністичного Інтернаціоналу», створене декретом РНК УСРР 12 квітня 1921 р. [215, с. 171].

У 1921 р. у СРСР нараховувалося 4,5 млн. дітей, які потребували опіки [323, с. 45], у 1922 р. безпритульних і бездоглядних дітей було 7 млн. осіб [552, с. 38]. Точна кількість таких дітей на Півдні УСРР не відома. Це пояснюється тим, що не проводився систематичний облік і не було чіткого розуміння, яку дитину вважати безпритульною, а яку бездоглядною. Державні органи по-різному підходили до підрахунку безпритульних, часто в звітах до цієї категорії дітей зараховували голодуючих і бездоглядних.

Визначити кількість безпритульних дітей було досить складно через їхній спосіб життя, особливо на Півдні України: ці діти часто «гастролювали», тобто переїжджали з міста до міста. Особливо популярними були: Одеса, Миколаїв, Херсон. Тому «дітей вулиці» рахували шляхом реєстрації «завсідників» базарів, підвалів, тобто цифра могла бути лише приблизною [491, с.103].

У зв'язку із загрозовою ситуацією влада почала стихійно створювати дитбудинки. Так, на кінець 1920 р. у Миколаєві функціонувало 3 дитбудинки (260 дітей), у квітні 1921 р. було вже 14 закладів (790 дітей). У Миколаївському повіті було організовано 10 дитзакладів, де утримувалося 400 дітей, у Херсоні почало діяти 5 дитбудинків. Перші вихованці – діти червоноармійців, круглі сироти і напівсироти. Ці категорії неповнолітніх мали пріоритет при розміщенні до дитустанов [10, арк. 2; 11, арк. 2].

Наприкінці 1921 р. кількість дитбудинків НКО УСРР становила 1 844, у них нараховувалось 98 890 дітей [556, с. 9]. У 1921–1922 рр. в УСРР було створено 2 тис. дитячих будинків, що охопили 140 тис. дітей. У Миколаєві та Одесі з'явилися дитячі містечка. Водночас спостерігалися негативні тенденції: з погіршенням фінансування припинилося розширення мережі дитбудинків; уповільнилося відродження кількості шкіл; запровадження НЕПу, голод, переселення голодних дітей Поволжя зумовили перегляд системи фінансового забезпечення освітньої галузі – замість єдиного державного фінансування вводиться комбіноване, що поєднувало державне і місцеве [271, с. 18–19; 298, с. 165].

29 червня 1921 р. в Україні було створено Центральну комісію допомоги голодуючим (ЦК Допгол) при ВУЦВК під головуванням Г. Петровського. Але, враховуючи всеохоплюючий характер діяльності органу, уряд поклав відповідальність за роботу в царині порятунку дітей від голоду на РЗД, в складі якої було створено секцію допомоги голодуючим дітям. Увага секції зосереджувалась, перш за все, на розгляді і реалізації плану евакуації дітей Поволжя в Україну [327, с. 55]. Евакуацію дітей з голодуючих губерній Росії було зумовлено високими показниками смертності. Найбільше потерпала від голоду малеча. 30 % дітей Поволжя і Криму померло [326, с. 195].

Вже у серпні 1921 р. на Півдні України почали з'являтися інтернатні заклади для евакуйованих дітей. Одним із перших з'явився такий заклад в Одесі й був розрахований на 300 дітей. Також був відкритий притулок-яслі на 300 малюків [111, арк. 2]. З 15 серпня 1921 р. по 1 лютого 1922 р. прибуло

до Одеської губернії з голодуючих губерній організованим шляхом і самопливом 16 287 осіб [108, арк. 34]. На той момент у РСФРР голодувало 7,5 млн. дітей [558, с. 19]. Зважаючи на важкі умови транспортування дітей з Росії більшість з них були інфекційно хворими. В евакуаційних пунктах також панувала антисанітарія та безлад [15, арк. 13, 196]. Усі новоприбулі діти проходили медичне обстеження (перебували на карантині). Прибулим дітям було виділено продукти харчування (не менше 1 тис. ккал. на день) та одяг. Після цього їх направляли у дитячі заклади УСРР [6, арк. 10, 21].

Вже восени 1921 р. дитбудинки республіки було укомплектовано дітьми, евакуйованими із РСФРР. Станом на 1 травня 1922 р. перевезено 17 432 особи, самостійно дісталися українських губерній 11 710 дітей. У 1922 р. діти з Поволжя становили 75 % дитбудинківців. Лише за нарядами Центрального управління з евакуації населення 1921 р. в Україну було вивезено 56 тис. дітей. Евакуація дитячого населення з голодуючих районів РСФРР закінчилася тільки влітку 1922 р. У звіті ЦК Допгол ВУЦВК зазначалося, що Україна прийняла до 80 тис. дітей [189, с. 13] Оскільки держава не могла забезпечити всіх, частина дитячих закладів утримувалася за кошти трудових колективів урожайних губерній. Багато безпритульників прийняли селянські родини, інші користувалися першочерговою допомогою благодійних їдалень [69, арк. 88].

Велику кількість дітей вилучали на залізничних вокзалах і станціях. Було створено різнопланові заклади соціального виховання на залізниці (див. Додаток Г) [5, арк. 31.]. У 1922 р. в Одеській губернії на станціях і вокзалах функціонувало 4 дитбудинки на 272 дитини, а в межах УСРР – 41 дитбудинки (3 470 дітей) [27, арк. 17].

Поки влада займалася порятунком дітей із Поволжя в катастрофічному стані опинилися діти Півдня України. На початок 1922 р. у Херсонському повіті голодувало 56 800 дітей. За січень 1922 р. у Херсоні від голоду померло 3 147 дітей. На початок березня у повіті голодувало 67 999 дітей. У лютому 1922 р. число голодуючих по Херсону склало 4,8 тис. дітей, а в квітні кількість зросла до 7,2 тис. дітей [189, с. 100; 294, с. 297–298].

Станом на 1 лютого 1922 р. у Бериславі голодувало 3 300 дітей. Допомога надавалася лише незначній кількості дітей та і то не в повному обсязі [305, с. 17, 19]. У цей же час у доповіді уповноваженого Одеської губернської комісії допомоги голодуючим зазначається, що у трьох повітах (Одеському, Вознесенському і Тираспольському) було близько 111 тис. голодуючих дітей [62, арк. 18].

З метою утримання безпритульних і осиротілих дітей на Півдні України швидкими темпами почали формувати мережу дитзакладів. Станом на 1 січня 1922 р. у Миколаївській губернії функціонувало 147 дитустанов (11 353 вихованці), у тому числі будинок для «дефективних» дітей на 69 осіб, а в Одеській – 183 дитбудинки (10 416 вихованців) [25, арк. 104, 114; 84, арк. 4]. За іншими даними в Одеській губернії функціонувало 176 дитзакладів, у тому числі й заклади для так званих «дефективних» дітей [21, арк. 50; 9, арк. 22]. Розбіжність пояснюється невчасним звітуванням місцевих органів. Крім того, переписи вихованців проводили зі значними перервами й не систематично [145, арк. 16]. 1 квітня 1922 р. нараховувалося 163 заклади з контингентом у 13 036 дітей [29, арк. 12].

У дитячих будинках справи теж йшли не найкращим чином. Смертність у закладах у цей період трималася на рівні приблизно 40 %. Такий високий рівень смертності був саме через підкидьків, які були фізично ослабленими і тяжко хворими. Через це дитзаклади в народі називали «фабриками янголів» [463, с. 138]. За перші півроку у дитбудинках Миколаєва було зареєстровано 187 % захворювань, тобто одні й ті ж діти хворіли по декілька разів. Імунітет дітей впав настільки, що 46 % дітей хворих на кір помирало [477, с. 663]. Звісно, не тільки голод, а й нестача медикаментів впливала на рівень захворювань і смертності серед вихованців дитячих закладів.

У березні 1922 р. у дитзакладах Генічеського повіту Запорізької губернії знаходилося 823 дітей, але тільки 120 дітей по наряду отримувало харчування [189, с. 97–98]. Така ситуація складалася доволі часто через

підкидання дітей батьками під двері дитбудинків. Наявна кількість закладів і матеріальних ресурсів не могла задовольнити потреби усіх нужденних.

Так, тільки у березні 1922 р. в Одесі до дитбудинків підкинули 80 немовлят [477, с. 330]. Але ще страшнішим фактом було дітовбивство. До цього жінок підштовхувало існуюче законодавство, адже підкидання дітей, навіть, на територію дитбудинку, розглядалося як залишення в небезпеці і каралося як кримінальний злочин. Відтак, це ставало чинником, що підштовхував жінку до дітовбивства [419, с. 189].

Навесні 1922 р. в Одеській губернії харчуванням було забезпечено 11 587 дітей у дитзакладах НКО і 2 554 дітей у закладах НКОЗ. У цей час у Миколаївській губернії у дитустановах НКО харчуванням було забезпечено 11,6 тис. дітей, а у закладах охорони здоров'я – 2 тис. дітей [569, с. 88]. Хоча у цей час на Одещині голодувало 172 тис. дітей (у губернії проживало 809 325 дітей до 15 років), а на Миколаївщині – 440 тис. дітей (дітей до 15 років – 589 325) [262, с. 6, 25; 21, арк. 52 а–53], тобто 21,3 % і 74,7 % відповідно. За іншими даними в Одеській губернії проживало 602 800 дітей (можливо, враховано населення до 18 років – Т.Б.) і голодувало 44 % (265 тис.), а в Миколаївській проживало 548 800 дітей і голодувало 80,2 % [69, арк. 89, 90]. Незважаючи на розбіжності в статистичних даних, цілком зрозуміло, що відсотковий показник голодуючих у першій половині 1922 р. стрімко зростав.

На кінець весни 1922 р. на Миколаївщині, за даними Допголу, із 490 332 дітей нараховувалося 264 943 голодуючих [61, арк. 163], тобто понад 54 %. Багатьом з них загрожувала страшна смерть (див. Додаток Ш).

У доповіді голови Миколаївської губернської РЗД відзначалося, що у закладах НКО перебувало 14 560 дітей, а в закладах НКОЗ – 2 010. У цих дитзакладах продукти отримували не в повному обсязі, хоча і без значних перебоїв. Складна ситуація була із забезпеченням дітей взуттям і одягом. Діти не мали змінного одягу, тому під час прання лежали в ліжках без постільної білизни. У дітей були інфекційні захворювання (короста, цинга, кір), які важко було подолати в умовах відсутності опалення й елементарних

гігієнічних засобів. Розповсюдженим явищем залишалося обмороження кінцівок через відсутність теплого взуття та речей [61, арк. 163; 189, с. 126–127]. Усі ці фактори негативно впливали на виховний і навчальний процеси, що, фактично, були відсутні. Крім того, внаслідок тяжкого матеріального становища поширювалися злочинні нахили серед дітей.

Наявної кількості дитячих закладів було недостатньо, наприклад, у закладах НКОЗ перенаселення становило 100 % [21, арк. 67]. Зважаючи на це, розповсюдженим явищем ставала передача вихованців дитбудинків до урожайних губерній. Так, з Херсона було вивезено 80 дітей до Чернігівської губернії [189, с. 128].

Проте, незважаючи на жахливі масштаби голоду серед підростаючого покоління, влада йшла на скорочення норм дитячого харчування від 25 до 75 %. Мотивом скорочення була думка, що діти звикли до благодійної допомоги й не прагнуть до покращення свого становища шляхом праці в сільському господарстві. Такі випадки були зафіксовані на Голопристанщині [449, с. 40–41]. Цей факт добре ілюструє «турботу» радянської влади про дітей. Замість того, щоб сприяти залученню дітей до навчання й забезпечити їх харчами, держава спонукала дитяче населення шукати собі шматок хліба.

В Україні влітку 1922 р. голодувало близько 1 млн. 800 тисяч дітей [34, арк. 10]. Станом на липень в Одеській губернії голодувало 293 526 дітей. Забезпечено харчуванням було трохи більше 152 тис. дітей. Ще понад 15 тис. безпритульних отримувало допомогу в дитячих закладах [111, арк. 2, 2 зв., 58]. Тобто харчування отримувало 56 % голодуючих дітей.

На кінець серпня 1922 р. на території Миколаївської губернії діяло 202 дитбудинки (9 239 дітей) (див. Додаток Д.1). В Одесі функціонувало 70 дитзакладів, про кількість установ в повіті невідомо, проте у звітах відзначається, що в них смертність сягала 50 %. У закладах, фактично, повністю була відсутня виховна робота, не функціонували бібліотеки, дітям книги не видавали, тому що вони їх крали і продавали. Вже звичним явищем ставали затримки з постачанням продуктів харчування. З дитмістечка

ім. Петровського на Херсонщині і дитбудинку для єврейських дітей регулярно надходили повідомлення про голодуючих вихованців [22, арк. 89–89 зв., 105; 24, арк. 27–28 зв.; 28, арк. 4]. Крім того, в Одеській губернії функціонувало 10 закладів для дітей з вадами, в Миколаївській – 1. Загалом у межах УСРР, за неповними даними, було понад 50 таких установ (не усі губернії подали звіти) [27, арк. 4]. Згодом у Херсоні почали діяти дитбудинки для дітей із хворобами шкіри і глухонімих [145, арк. 79]. Діяльність спеціалізованих дитзакладів давала змогу невідривно від лікування дітей проводити їхнє виховання та навчання.

У більшості закладів південних губерній лютувала цинга й інші хвороби, а в Миколаєві 25 % дітей, які були на утриманні губерньського відділу освіти, недоїдало [33, арк. 13–13 зв.]. На Одещині з метою запобігання розповсюдженню епідемії серед інтернованих дітей відділ охорони здоров'я організовував двотижневик чистоти і карантин, що, включав дезінфекцію постільної білизни, одягу та помешкань. Крім того, хворих планували ізолювати від іншої маси вихованців. Для цього було створено дитбудинки для лишайних дітей на 75–100 вихованців [113, арк. 11–17]. Зважаючи на масштаб захворювань, такої кількості місць не вистачало.

Потерпали діти і від виснаження та дизентерії. Наприклад, за першу половину 1922 року в Одесі з вихованців інтернатних закладів, які потрапили до лікарень міста з кишковими хворобами і виснаженням, померло 62,5 %, з них 10,1 % померли в перший же день [111, арк. 22–23]. Найбільший показник смертності був серед дітей до 4-х років. Серед причин смертності, окрім виснаження, варто виділити недостатнє харчування в самих лікарнях.

Смерть однаково загрожувала дітям, що в дитячому будинку, що вдома. В Одесі показник смертності серед «домашніх» дітей до 5-ти років становив 11,1 %, серед дітей віком 5–9 років – 2,9 %, 10–14 років – 2,6 % [235, с. 5].

Через неотримання фінансування з центру і його повної відсутності на місцях дитячі будинки Миколаївщини восени 1922 р. являли собою сумне видовище. Діти були приречені на повільну голодну смерть. Із наближенням

зими постала ще одна проблема – дитбудинки не мали елементарного ремонту і матеріального забезпечення (вікна без скла, відсутність опалення, одягу та постільної білизни). 80 % дітей хворіли на сухоти [266, с. 142].

Раціон дитячих будинків був досить убогим, в ньому часто були відсутні жири та цукор. На початку 1920-х рр. держава встановлювала добові норми харчування для кожної губернії в залежності від її місцевих умов, але потік безпритульних у дитзаклади з середини 1921 р. значно збільшувався, і тому продовольства катастрофічно не вистачало. Встановлений за нормою добовий пайок на практиці видавали лише в деяких «показових» закладах, у більшості ж дитбудинків білий хліб та овочі не видавали взагалі, а масло, м'ясо і цукор були рідкістю [297, с. 20].

Ф. Голуб, 1911 р.н., згадував про своє перебування в дитбудинку на початку 1920-х рр.: «В 1922 р. я проживав в м. Херсоні в дитячому будинку. Нас в дитячому будинку хоч якось годували, а от люди міста голодували, пухли і вмирали прямо на вулиці... Багато багатів тікали в цей час з Херсона, то ми бігали по пустих будинках, шукаючи що-небудь поїсти. В 1922 р. ще й бушував тиф, я дуже захворів. Всі казали: «Цей циганок (бо я був чорненький) не виживе». Але мене весь час поїли киселем, і я якось вижив» [234].

Дитячі заклади не могли охопити усіх дітей, які цього потребували. До кінця серпня смертність серед дитячого населення досягла катастрофічних масштабів. Так, у Миколаївському повіті показник смертності серед дітей становив 2,6 %, а в Херсонському сягав 10,2 % [22, арк. 114]. У жовтні 1922 р. Миколаївська губернська комісія допомоги голодуючим повідомила страхітливі підсумки щодо голоду у 1921–1922 рр. (див. Додаток И). Показник смертності серед голодуючих дітей становив 7,7 % [294, с. 299–300; 521, с. 105]. У цей час ЦК Допгол було перейменовано в Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду (ЦК Наслідгол) [331, с. 158]. Проте, про закінчення голоду було говорити зарано. Наприклад, у грудні 1922–лютому 1923 рр. у Херсонському повіті кількість голодуючих дітей рахувалась тисячами (див. Додаток К).

На кінець 1922 р. в Україні діяло 1 649 дитячих закладів, де знаходилося 170 тис. вихованців [327, с. 55–56]. До кінця грудня 1922 р. в Одеській губернії функціонувало 284 дитзаклади на 13 320 дітей [23, арк. 71, 209 а, 219]. Згідно із Тимчасовим положенням про дитбудинки, виданим у 1922 р., мережа закладів мала бути забезпечена приміщенням, котре б задовольняло елементарні потреби гігієни та спільного проживання дітей, а саме, спальні кубатурою до 1 кубометру на дитину, учбові кімнати, ізолятор, комору для продуктів, кухню, кімнати для персоналу, пральню і теплу вбиральню. Фактично ж, далеко не кожен дитзаклад мав гідне приміщення для проживання, а умови перебування бажали кращого [297, с. 19]. Мережа закладів росла стихійно: в порожні будинки влада звозила безпритульних і сиріт, а відділи освіти прикріплювали до них працівників [572, с. 140].

Як правило, дитзаклади розташовувалися в будівлях не призначених для цього, адже спеціальні не будувалися. Ці приміщення не опалювалися і не мали елементарного ремонту [68, арк. 32]. Наприклад, під Херсоном недалеко від с. Білозерка в колишньому монастирі розташували дитяче містечко [374, с. 214]. Один із дитячих притулків у Херсоні розташувався в будинку колишнього міського голови Блажкова. У вересні 1921 р. при його огляді співробітник НКСЗ писав: «... двері без замків, вікна без скла, ліжка без матраців, подушок, ковдр, діти обідрані, брудні, розбігаються по місту...» [444, с. 14]. Така ситуація була повсякденною реалією для всіх дитбудинків міста та повіту на початку 1920-х рр.

На початок 1923 р. в УСРР вдалося розмістити більш, ніж 170 тис. безпритульних. Проте, безпритульність виросла до надзвичайних розмірів і набрала значення злободенної «дитячої проблеми». Кількість дітей, які на той час потребували допомоги, досягала 1,5 млн. осіб [556, с. 10]. Половина дитзакладів була переповнена, харчування дорівнювало голодній нормі. Протягом зими 1922 р.–осені 1923 р. в інтернатах було зареєстровано 6 200 лишайних дітей [327, с. 56]. Переповнені притулки не мали необхідного

матеріального забезпечення, перетворювалися на осередки інфекційних захворювань, практично не лишаючи дітям шансів на виживання.

На початок 1923 р. на Миколаївщині функціонувало 130 закладів різного типу для колишніх безпритульників, вже до 1 квітня кількість зросла до 148 (див. Додатки Д.2, Щ) [85, арк. 1 зв., 2 зв., 3 зв.; 86, арк. 5 зв. –7, 9].

Взимку 1923 р. внаслідок зняття закладів НКО і НКОЗ з держпостачання погіршилось продовольче забезпечення вихованців дитбудинків. У свою чергу, місцеві фонди для їх утримання ще не було сформовано. Єдиним шансом на виживання була допомога з боку громадського патрунування і самообслуговування [421, с. 31]. Відтак, ситуація на місцях ніяким чином не могла змінитися на краще. Дитячі установи були змушені вирішувати проблему харчування самотужки. Рішенням Одеського губвиконкому від 18 квітня 1923 р. було дозволено засівати земельні ділянки, що відносились до закладів [266, с. 142–143]. Така ситуація засвідчувала абсолютну безпорадність місцевої влади перед існуючою проблемою.

Ще гірше було у Каховці. У дитбудинку взагалі відсутньою була постільна білизна. На одному ліжку спали 4–5 дітей. Спостерігалися випадки, коли поряд на ліжку лежали померлі діти та ті, які були при смерті [449, с. 41]. У багатьох дитбудинках не було повноцінної підлоги, адже з неї знімали дерев'яне покриття, а потім цю деревину використовували для опалення приміщень і розпалювання вогнищ щоб приготувати їжу [535, с. 271]. Говорити про покращення побутових умов дитзакладів не доводиться, адже переважна більшість коштів з бюджету йшла на харчування дітей, наприклад, у жовтні 1923 р. на харчування однієї дитини виділялося 7 крб. 20 коп. Без додаткових надходжень діти мали б померти з голоду [400, с. 224].

У травні 1923 р. в Одеській губернії нараховувалося 1 млн. 115 тис. дітей, з них голодувало 249 тис. Таким чином, 22 % дитячого населення губернії потребувало екстреної допомоги. За підрахунками, окрім дітей інтернованих до дитбудинків, було близько 30 тис. безпритульних. Тільки в Одесі у відділі охорони дитинства було зареєстровано 2 339 дітей, з яких

1 339 потребувало негайного інтернування. Більшість з них хворіла на стоматит, туберкульоз, лишай, коросту. Гостро стояла проблема «переростків», яких через вік вже не можна було влаштувати до дитзакладів [113, арк. 13–14, 22–23], але через безробіття вони не могли знайти роботу і забезпечити своє існування, що підштовхувало їх до злочинних дій.

Згідно зі звітом ЦКДД в Одеській губернії станом на травень 1923 р. функціонувало 372 закритих дитзаклади на 23 063 дитини. У планах було відкриття на період літа в селі 40 дитячих ясел [192, с. 178; 113, арк. 22–23]. У звіті відзначалося, що дітей вдалося забезпечити харчуванням, але не було потрібної кількості одягу, взуття, засобів гігієни і навчального приладдя.

Дійсно, діти не лише голодували, а й потребували хоча б елементарного одягу. Владою здійснювалися спроби організувати виробництво взуття, дитячих костюмів, для чого укладалися договори з місцевими кустарями. Проте, дуже часто у якості матеріалу для них використовувався бракований товар, тому виготовлені одяг і взуття були або неякісними, або, взагалі, непридатними для подальшого вжитку [481, с. 153–154].

У травні 1923 р. у Херсонському повіті діяло 29 дитзакладів (1 778 дітей), а у Херсоні – 22 (2 284 дітей) [127, арк. 1; 149, арк. 157]. Згодом, внаслідок об'єднань закладів з метою економії коштів, показник у Херсоні суттєво зменшився – до 16 (вересень 1923 р.) [151, арк. 48]. Разом з тим, на Херсонщині продовжували фіксувати наявність ватаг безпритульних дітей. Зокрема, на 1 червня 1924 р. у Каховському районі було 98 безпритульних дітей, а на 1 жовтня – 204 безпритульних, 103 з них – круглі сироти. Більше половини дітей у віці 10–15 років [178, арк. 21, 45, 89].

Улітку 1923 р. у дитбудинках Миколаївської округи перебувало 5 200 дітей, переважна більшість яких була дітьми робітників. Матеріальне становище дітей залишалося скрутним: усім необхідним діти були забезпечені в середньому на 25 % [491, с. 103]. На початок вересня 1923 р. в Одеській губернії було близько 21 тис. вуличних безпритульних, 21 809 дітей перебувало в дитбудинках [35, арк. 16]. У Миколаєві та сільській місцевості у

дитзакладах різного типу, за неповними даними, перебувала 21 417 дітей [87, арк. 2, 6–7]. Секцією НКО Миколаївського міськвиконкому неодноразово піднімалося питання про повернення дитзакладам їхніх прямих функцій. Обговорювалося питання про необхідність підвищення кваліфікації педпрацівників, потребу викоренити положення, при якому дитзаклади являли собою пункти харчування, а не установи соцвиху [266, с. 143].

Після голоду 1921–1923 рр. боротьба із безпритульністю набуває планового характеру. Органи НКО намагались розвантажити дитбудинки за рахунок дітей, у яких були батьки або близькі родичі та реевакуації дітей з інших регіонів [280, с. 70–71]. Проте, влада часто не враховувала, що не усі вихованці хотіли повертатись додому через постійне домашнє насильство або відсутність елементарного піклування. Через це діти здійснювали втечі з дому, поповнюючи контингент дітей вулиці.

Скорочення наявної кількості закладів і вихованців пояснюється також зміною державної політики по відношенню до фінансування дитбудинків. З 1923 р. справа порятунку дітей і боротьба із безпритульністю перейшла під керівництво окружних комісій допомоги дітям, що фінансувались з місцевих бюджетів. До їхніх функцій входили: організація та утримання дитячих закладів, влаштування підлітків на роботу, реевакуація дітей, допомога дітям-сиротам [175, арк. 1; 184, арк. 7, 9; 185, арк. 96–97].

Ще 18 січня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про реєстр видатків, що задовольняються з місцевих коштів», де містився детальний перелік установ, видатки котрих відтепер мали здійснюватися за місцеві кошти. Так, на них покладалися господарські і канцелярські видатки, утримання службово-технічного персоналу дитбудинків, садочків і притулків, дитячих колоній. Такі рішення впливали, з одного боку, на погіршення забезпечення вихованців, а з іншого – на розширення самостійності дитзакладів (активне використання земельних ділянок, майстерень тощо) [548, с. 132].

Постановою «Про місцевий бюджет» від 16 серпня 1922 р. було внесено деякі зміни і доповнення в розмежування статей видатків на освіту. Зокрема,

місцева влада була зобов'язана забезпечувати приміщеннями, опаленням, ремонтом, обладнанням і здійснювати повне утримання дитбудинків. Крім цього, за рахунок місцевих коштів мали утримуватися заклади для правопорушників і для дітей з особливостями розвитку, комісії у справах неповнолітніх. Через недофінансування зменшувалася кількість дитячих будинків в Україні з 1 844 у 1921 р. до 1 367 установ у 1923–1924 рр. За період з 1 січня 1923 р. – до 1 січня 1924 р. кількість закладів соцвиху скоротилася на 29,5 % у містах і на 37,9 % у селищах міського типу. Відповідно охоплення цими закладами дітей скоротилося з 2 млн. до 1 300 тис. осіб. [548, с. 132, 136; 259, с. 176].

Розпочалося згортання мережі інтернатних закладів, що були тягарем для місцевих бюджетів. Округи не отримували ніяких асигнувань з центрального бюджету. З огляду на це, якщо місцевий виконком не мав коштів на утримання дитбудинку, то його необхідно було ліквідувати, а вихованців перевести до інших установ, що призводило до перенаселення у закладах, або під патронат [72, арк. 17–17 зв.]. З центрального бюджету у 1922–1923 рр. фінансувались дослідні дитзаклади, яких було 28 (4 тис. дітей) в межах УСРР, дитбудинки для «дефективних», комісії у справах неповнолітніх. Інші заклади відносилися до груп «А» (утримувались місцевим коштом) та «Б» (частково фінансувались з держбюджету) [30, арк. 11]. Така тенденція спостерігалася і в наступні роки (див. Додаток Ж, З, М). Обмеженість мережі інтернатних закладів, їх перевантаженість зумовили продовження реєвакуації дітей. Протягом 1923–1928 рр. у Росію повернулось близько 44,5 тис. дітей. Усе ж близько 36 тис. дітей залишилося в УСРР [327, с. 57].

На початок 1925–1926 навчального року функціонувало 772 дитячих будинки (разом з колоніями та містечками), у тому числі на транспортній мережі було 74 заклади із загальною кількістю вихованців – 72 284 осіб. У цих установах працювало 4 960 педагогів, що в цілому відповідало нормі – 1 педагог на 15 вихованців. Проте, зважаючи на обставини комплектування педкадрами цих закладів, важко говорити про якість роботи, котру вони

проводили [71, арк. 45]. Така «оптимізація» дитячих закладів відбувалася всюди по СРСР (див. Додаток Е) і, як бачимо, причиною була не відсутність «попиту», а банальне недофінансування.

Фактично мережа дитзакладів скоротилася більш, ніж у 6 разів. Спецзаклади довгий час не зазнавали такої «оптимізації»: у 1923 р. їх налічувалося 80 (11 382 дитини), а у 1926 р. – 137 (20 712 вихованців) [458, с. 99]. Проте, у 1927–1928 рр. таких установ було вже 97. У 1931 р. знову заговорили про необхідність збільшення кількості закладів для дітей із вадами розвитку, адже існуюча мережа (55 закладів) охоплювала тільки 15 % глухонімих і 10 % сліпих дітей [45, арк. 9, 30–31].

Таким чином, ідея «детдомизации» (рос. термін), котру влада намагалася реалізувати шляхом відриву дітей від сім'ї та розміщення їх у дитбудинках, провалилася через брак коштів [414, с. 35].

Південь УСРР не став виключенням у процесі «оптимізації». Кількість закладів на Одещині, Миколаївщині та Херсонщині на початку 1925 р. скоротилася у порівнянні з 1923 р. у більш, ніж 3,5 рази, а контингент зменшився трохи більше, ніж у 2 рази (див. Додаток Л, Я). Хоча у цей період в Одеській губернії було підібрано з вулиці 1 217 дітей, що перевищило заплановану кількість на 417 осіб. 1 087 підібраних дітей розмістили в дитзакладах для важких дітей, установах соцвиху, частину було повернуто батькам і реєвакуйовано. Станом на червень 1925 р. в Одеській губернії було підібрано з вулиці 5 417 дітей. Крім того, з анкетних даних дітей відомо, що 420 осіб, які знаходилися в Одеській губернії були вихідцями з інших регіонів СРСР, так звані «гастролери» [63, арк. 23в.–3, 9–10, 13–15]. Одеська губернія залишалася і в середині 1920-х рр. серед рекордсменів по кількості вуличних безпритульних.

Меншою мірою зміни торкалися закладів для «дефективних» і мережі Охматдиту. Станом на 1 січня 1925 р. в Одесі діяло 8 установ для дефективних дітей (267 дітей), 5 установ Охматдиту (304 дитини). У Миколаївській окрузі діяло 5 установ Охматдиту, Первомайській – 1 і

Херсонській – 3. Також на Херсонщині діяв заклад для дефективних дітей [63, арк. 6 зв.–7].

У середині 1920-х рр. продовжувалось формування системи дитзакладів на Півдні України, зокрема і за національною ознакою. У 1924 р. в Одеській окрузі діяв дитбудинок для єврейських дітей у Березівці [430, с. 61–62, 88]. Також діяли єврейські та німецькі дитбудинки на Миколаївщині [44, арк. 16; 428, с. 106, 120]. У Херсонській окрузі діяв дитячий будинок ім. К. Лібкнехта для дітей-євреїв [155, арк. 29, 63–65]. У 1925–1926 р. діяв єврейський дитбудинок у Херсоні на 120 дітей [156, арк. 205]. У цей же період у Каховці працювала дитяча колонія з ухилом на сільськогосподарське виробництво. У червні 1926 р. у ній виховувалося і працювало 112 дітей, з них: 4 українця і 108 євреїв [160, арк. 2–8]. У 1927–1928 рр. у дитустановах Херсонської округи налічувалося 1 500 дітей у 11 установах. З них 114 дітей були єврейського походження [153, арк. 156; 162, арк. 1; 163, арк. 126], тобто 7,6 %.

У 1925 р. у Миколаївській окрузі в дитбудинках перебувало понад 4 тис. дітей. У сільській місцевості діяли інтернати при школах і дитбудинки (див. Додаток Д.3). У 1926 р. у дитзакладах Миколаєва виховувалося близько 1 тис. дітей [346, с. 42, 98, 127, 163, 208, 622, 711]. У 1926 р. у Первомайській окрузі діяло 17 дитбудинків (567 вихованців), колонія з комунами, установа для «морально-дефективних», приймальник (45 дітей) [202, с. 3].

Джерела свідчать, що становище міських інтернатних закладів було кращим, ніж в окрузі. Наприклад, у Херсонській окрузі у 1925 р. на харчування дітей місцевий бюджет у місті виділяв 3 крб. 50 коп. на дитину в місяць, тобто 12 коп. в день. У повіті виділялося ще менше – 8 коп. [122, арк. 60–61]. У 1926 р. виділялося 20 коп. [241, с. 2], тобто у 1,6 рази більше, проте й цього було недостатньо.

Починаючи з 1925–1926 рр. розміри вуличної безпритульності значно зменшились. Але боротьба із безпритульністю майже не торкнулась сіл, де у цей час, навпаки, зростала безпритульність і ще, більшою мірою, джерела її поповнення (напівсироти, біднота, патроновані). Відсутність організованої

допомоги, структур охорони дитинства і шкіл були постійним джерелом безпритульності [556, с. 10].

У 1926 р. за підрахунками спеціально створеної комісії при РНК СРСР в Україні було 23 тис. «дітей вулиці». Проте, ця цифра є неповною, тільки з жовтня 1924 по березень 1925 р. із вулиць було підібрано понад 8 тис. безпритульних, хоча планували 4,4 тис. дітей. А в Одесі, наприклад, перепис узагалі не було здійснено, тому що бракувало транспорту для забезпечення оперативної роботи регістраторів. Облік дітей проводився у підвалах, на руїнах, у погребях [434, с. 6]. На початку 1925 р. у Каховському районі було 204 безпритульні дитини, 79 з них діти 5–10 років. У Бериславському районі було 53 дитини, у Великоолександрівському районі – 55 дітей, а в Горностаївському районі – 26 дітей [157, арк. 2, 4, 16–20, 22]. Як бачимо, органи знали розташування місць постійного перебування «дітей вулиці», але через опір самих неповнолітніх, брак приміщень і коштів їх не інтернували.

У Миколаєві у 1924–1925 рр. було зареєстровано 320 безпритульних, станом на 5 грудня 1925 р. – 200. У 1926 р. у сільській місцевості було зареєстровано 380–400 дітей, а разом на Миколаївщині – понад 500 осіб [491, с. 105]. У жовтні 1924 р. було вилучено і влаштовано до закладів та реєвакуйовано 507 дітей. Станом на жовтень 1925 р. підібраних безпритульних було 200 осіб, а станом на 1 червня 1926 р. – 319. За період з 1 жовтня 1926 р. по 1 жовтня 1927 р. у Миколаєві з вулиць було підібрано 341 дитину (див. Додаток Н). Крім зазначеної кількості, по приблизним підрахункам ОКДД, в окрузі було не менше 200 безпритульних. Точно підрахувати було неможливо через постійне «кочування» безпритульників. За I квартал 1927–1928 рр. (листопад–січень) з вулиць округи було підібрано 235 дітей, за II квартал – 56, за III квартал – 107, за IV квартал – 209 [91, арк. 2, 6, 25, 41, 60, 73, 91, 99; 90, арк. 2; 95, арк. 16–17]. Згідно проекту 5-річного плану по боротьбі з дитячою безпритульністю в Миколаєві та окрузі допустима кількість вуличних дітей складала у 1927–1928 рр. 250 безпритульників, у

1928–1929 рр. – 380, у 1929–1930 рр. – 300, у 1930–1931 рр. – 250 та у 1931–1932 рр. – 170 [91, арк. 3].

З метою звільнення місць для нового контингенту у дитбудинках влада працевлаштовувала підлітків і переростків на виробництво й відправляла на навчання до кустарів. Кустарям, які брали безробітних підлітків, надавалися пільги в оподаткуванні [413, с. 343].

Разом з тим, на Південь прибували реєвакуйовані діти з інших регіонів і в межах південних округ. Наприклад, до Херсонської округи у 1925 р. повернулося 15 дітей з Донбасу і 229 з Одеси. Для них притулком стало дитмістечко «Червоні Сходи» [158, арк. 1]. Процес реєвакуації дітей був двостороннім, що суттєво не змінювало контингент закладів у регіонах.

У 1926 р. у Херсонському окрузі робота в районах була майже відсутньою. В окрузі було близько 500 вуличних дітей. За рік підібрано було 100 дітей. Вони направлялись до приймальника, що на той час розрахований був на 60 осіб [173, арк. 1–1 зв.]. Тобто, як бачимо з результатів, робота в районах вимагала бути кращою, також існуючий приймальник не міг повністю задовольнити потреби комісій.

«Попит» на місця в дитзакладах був доволі значним. За першу половину 1927 р. у межах республіки було підібрано 5 тис. дітей. На середину 1927 р. приблизна кількість безпритульних дітей складала 20–25 тис. осіб [173, арк. 51–51 зв.]. У 1927–1928 рр. в УСРР до дитячих установ було інтерновано 46 179 дітей. У 1928–1929 рр. з вулиці вилучили 40 860 дітей, а у 1929–1930 рр. – 36 431 [45, арк. 9].

Продовжувала гостро стояти проблема переростків. Наприклад, в Одесі навесні 1927 р. таких дітей було понад 2 тис. З метою адаптації до дорослого життя й задля запобігання повернення до злочинної діяльності сиротам із сільської місцевості виділявся наділ по 5 гектарів, що звільнявся від податків на 3 роки [204, с. 313]. Вирішити ситуацію з переростками також намагалися шляхом направлення на роботу і навчання. Зокрема, в Миколаєві 100 осіб відправили на виробничі підприємства і до сільськогосподарських комун [93,

арк. 100; 92, арк. 52]. У Херсонській окрузі станом на 7 грудня 1928 р. було 265 переростків, протягом року планувалось розмістити 179 [174, арк. 25–28; 163, арк. 11]. Проблему переростків не було вирішено і в другій половині 1930-х рр. Так, станом на 1 липня 1936 р. у дитзакладах було 7 030 переростків [76, арк. 8]. Владі не вистачило й понад півтора десятиліття для відпрацювання дієвих механізмів для майбутнього безперешкодного працевлаштування випускників дитзакладів.

У 1928 р. ситуація ускладнилась за рахунок голоду. Згідно з постановою РНК УСРР від 6 листопада 1928 р. потерпілими від недороду офіційно визнавалися південні округи України (Херсонська, Миколаївська, Одеська і Первомайська). Залежно від ступеню ураження недородом вони розподілялися по «першій» (Одеська, Миколаївська, Херсонська), «другій» (Криворізька, Мелітопольська, Зінов'ївська) або «третьій» (Первомайська, Запорізька округи і АМ СРР) чергах. Зараховані до «першої черги» округи вважалися цілком постраждалими, натомість в округах «другої» і «третьої» черг такими визнавалися лише певні райони [321, с. 65, 180].

По Цюрупинському району Херсонщини потребували допомоги 4 434 дитини. Кількість дітей по Херсонському району, які потребували допомоги, становила 20 391 осіб. Продовольчу допомогу в постраждалих округах потребували 342 тис. дітей [251, с. 63–65]. У районах Херсонської округи, враховуючи практику попередніх років, відкривали харчувальні пункти і дитячі колонії [125, арк. 1, 5, 8, 24].

Уряд з метою економії коштів шукав варіанти зменшити витрати на допомогу постраждалим районам, зокрема, за рахунок зниження вікового бар'єру 14-ти річними. На 42 тис. зменшилася кількість дітей, яким пропонувалось надавати допомогу. Іншим способом економії стало скорочення вдвічі попередньо встановленої продовольчої норми. За новим планом вона мала складати лише 7 пуд. зерна і 5 пуд. картоплі на особу на рік. Загальну вартість харчування дітей було обраховано у 9 млн. крб., з них 5 млн. мали забезпечити союзні кошти, а решту – різні громадські організації,

суботник, лотерея тощо. Таку владну політику можна пояснити тим, що уряд відносив допомогу дітям до «безповоротних витрат» у той час, як дорослі мали виконувати громадські роботи за пайку хліба [321, с. 189–190, 232]. Влада, як і в попередні роки, намагалася перекинути фінансовий тягар у справі порятунку дітей на громадськість. Влада цинічно почала економити на дітях, що спричиняло зростання дитячої безпритульності, зважаючи на те, що діти змушені були вештатись у пошуках їжі.

Широко рекламований радянською пресою щоденний «гарячий пайок» дитині складався з миски борщу або супу й склянки чаю. Пайок, з огляду на відсутність у ньому молока, м'яса і жирів, не міг задовольнити потребу у харчах, а, відтак, це призводило до захворювань, зокрема на цингу [321, с. 234–235; 2, арк. 29–30 зв.].

Голод похитнув моральні засади частини суспільства. Помітним явищем стало зростання проявів ксенофобських та антисемітських настроїв. Взимку 1929 р. у с. Понятівці на Одещині під впливом розмов на кшталт «Що ми будемо годувати єврейських дітей, коли наші голодують», зі списків на отримання пайків викреслили єврейських дітей [321, с. 288–289]. Прояви антисемітизму фіксувалися в школах, піонерзагонах та дитбудинках і в 1930 р. Особливо це проявлялося у великих містах. Влада це списувала на шкідницьку роботу з боку куркулів і колишніх непманів [83, арк. 55].

Проблем додавала ліквідація до 1 жовтня 1928 р. у деяких округах ОКДД. Дитустанови передавалися окружним органам НКОЗ і НКО УСРР. Ліквідація керуючого органу на місцях часто спричиняла незлагодженість дій між органами, котрим було передано дитзаклади [124, арк. 98].

Після 1928 р. фактично зникає будь-яка узагальнююча статистика про кількість вуличних дітей, окрім голослівної заяви, що проблему в цілому ліквідовано в середині 1930-х рр. [365, с. 231]. Водночас, до кінця 1920-х рр. подолати безпритульність так і не вдалося. Наприклад, попри успіхи в роботі із місцевими безпритульними на Півдні УСРР, сюди охоче мігрували діти з інших регіонів СРСР [576, с. 107].

У Миколаївській окрузі в 1928–1929 рр. діяли різні за профілем дитустанови (див. Додаток Ю). Стан закладів був незадовільний, відсутнім було повноцінне забезпечення майстерень, у занедбаному стані знаходилася матеріальна частина [44, арк. 16]. Таке становище склалося через відсутність достатньої кількості приміщень, устаткування і голод, що пережила округа у 1928–1929 рр.

Значні корективи в справу подолання безпритульності внесли соціальні потрясіння внаслідок Голодомору. Соціально-економічні експерименти тоталітарного режиму над селянами, репресії, розкуркулювання і голод викликали нову хвилю безпритульності дітей. Діти тікали до міст за порятунком [288, с. 125]. Боротьба з безпритульністю здійснювалася надзвичайними заходами: шляхом створення спеціальних штабів і бригад по відловлюванню «дітей вулиць» [263, с. 145–146]. Проте, через несприятливі соціально-економічні умови замість вилучених дітей з'являлись нові.

Весною 1931 р., у 180 районах УСРР, котрі не виконали так званого хлібозаготівельного плану, дитячі установи було знято з центрального продовольчого постачання. Цим районам було заборонено з поточних хлібозаготовок постачати інтернатні установи, учителів і виділяти продукти для гарячих безкоштовних сніданків. Дитзаклади, що не мали жодних продовольчих запасів, опинилися в катастрофічному становищі. Діти не отримували ніякої їжі, окрім хліба. Робітники масово почали залишати дитячі будинки через брак продуктів [53, арк. 20–21, 51; 48, арк. 53]. Таке рішення влади призвело до втеч дітей. Вони блукали селами і містами у пошуках їжі, поповнювали ряди безпритульників, об'єднувались у злочинні ватаги.

На початку 1930-х рр. продовжувалася «оптимізація» дитячих закладів. Відтак, загальна кількість інтернатних закладів в УСРР у 1930–1931 рр. становила 358 (виховувалося 38 045 дітей) проти 402 (45 860 вихованців) у 1929–1930 рр. Більшість із цих закладів становили дитбудинки для «нормальних дітей» – 89, дитмістечка – 23 і сільськогосподарські колонії – 41. Мережа установ для правопорушників включала 51 заклад. Основну масу

вихованців становили діти у віці 12–14 років – 35 % (13 311 осіб) і 15–16 років – 19,1 % (7 276). 8,4 % становили переростки у віці 17 років і старше [46, арк. 81]. До кінця 1931 р. в УСРР лишилося 226 дитбудинків з кількістю вихованців 39 318 [194, с. 176]. У період 1932–1933 рр. кількість закладів виросла, проте не могла охопити усіх безпритульних. На 1 жовтня 1932 р. у країні було тільки 274 інтернатні установи, з кількістю дітей 44 588. Таким чином, за умови скорочення кількості установ, їх контингент залишався практично незмінним, а це означало, що проблеми безпритульності дітей в суспільстві продовжували стояти досить гостро [569, с. 119]. Зі звітів за 1932 р. відомо, що у деяких закладах перевантаженість досягала 100 %. Як бачимо, на момент піку нової хвилі безпритульності в країні не існувало достатньої кількості установ, котрі б могли прийняти цих вихованців [54, арк. 175].

У цей час на Одещині в дитячих будинках знаходилося 5 025 дітей. Площа, що займали дитбудинки Одеси тільки на 75 % задовольняла існуючі потреби. У дитбудинках знаходилося 210 переростків, які навчалися в ФЗУ і ходили на роботу, проте через відсутність гуртожитків продовжували жити у дитустановах, що ще більше загострювало питання перевантаженості. Проблема переростків гостро стояла для усіх закладів Півдня УСРР (див. Додаток П). З вересня по жовтень 1931 р. з вулиць було вилучено 579 дітей у віці до 15 років, з них близько 200 були вже у дитзакладах [53, арк. 46, 97–99, 149]. Велика кількість вуличних дітей пояснювалася тим, що Одеса є індустріальним центром, портовим і курортним містом, тому сюди з'їжджалися діти з усього СРСР і навколишніх сіл.

Уже на початку 1931 р. на Миколаївщині було виявлено близько 150 вуличних безпритульних, а протягом 1932 р. з вулиць підібрали ще 185 дітей [491, с. 105–106]. У деяких районах, наприклад Очаківському, звітували про повну ліквідацію дитячої безпритульності, що, скоріш за все, не відповідало дійсності [54, арк. 6].

Ще одним ударом по справі подолання дитячої безпритульності стала ліквідація 20 листопада 1932 р. ЦКДД. Керівництво процесом боротьби з

безпритульністю покладалося на НКО, а товариство «Друзі дітей» мало займатися пошуком фінансування на боротьбу з безпритульністю [327, с. 58].

Доведені до відчаю батьки ще у 1931 р. зверталися до Наркомздорів'я з проханням вжити заходів щодо розміщення дітей, яких вони вже здавали до приймальників ще у 1921 р. [52, арк. 13, 76]. Матері шукали порятунку для дітей. Усе частіше вони залишали своїх дітей біля притулків, сподіваючись, що це врятує життя малечі [191, с. 77]. Вбиті горем матері, які не мали сил відвести дітей до міста в дитбудинки часто лишали їх просто на вокзалах. Так, О. Киценко з м. Котовська згадувала про випадок, коли її двоюрідна сестра була змушена лишити своїх трьох дітей на станції Чубівка. До кінця своїх днів вона так і не дізналася про їхню долю [192, с. 107]. Такі трагічні історії були непоодиноким, набували масового характеру.

В умовах збільшення кількості підкидьків гостро постала потреба пристосування закладів для утримання немовлят. Деякі «будинки дитини» було реорганізовано у «будинки немовляти» ще у 1920-ті рр., проте про їхню кількість на початок 1930-х рр. невідомо. Тіснота й антисанітарія в цих закладах спричиняли високу смертність серед вихованців, яких ховали в колективних могилах [263, с. 148]. Так, в одному із спогадів йдеться: «Баба Тетяна розкажує за свою сестричку, що, каже, забрали її в інтернат, так вона із голоду ще не вмерла, а її, каже, похоронили, вкинули живйом...» [358, с. 105]. Фактично ці дитячі установи у роки Голодомору були, за визначенням І. Шугальної, «конвеєром смерті» для немовлят, адже шансів вижити у таких закладах було мало [526, с. 217–225].

На початок 1933 р. становище дітей на Півдні України катастрофічно погіршилося. Постійно збільшувалася кількість підкидьків і зростала смертність у дитустановах. Так, у лютому 1933 р. у Первомайському районі було зафіксовано 40 випадків підкидання дітей до дитбудинків [114, арк. 30].

Навесні 1933 р. в Одеській області з вулиці було підібрано 12 тис. дітей [599, с. 113]. Усіх підібраних дітей старше 15 років, які не потрапляли під категорію правопорушників, направляли до ФЗУ і на підприємства [47,

арк. 1]. На 5 липня 1933 р. з вулиць вилучили 158 090 безпритульних. З метою попередження епідемічних хвороб, дітей одразу розміщували в ізоляторах. Після карантину дітей розподіляли по дитячим закладам: дітей у віці 1–4 роки – до будинків дитини НКОЗ. Вихованці, яким виповнилося 4 роки та старші діти передавались до дитбудинків НКО. Одним із різновидів будинків дитини були будинки для хворої дитини, де розміщували дітей із затримкою розвитку, венеричними захворюваннями тощо [264, с. 280; 67, арк. 29–33]. Через брак приміщень для дитзакладів, мізерність асигнувань на їх утримання та брак медичних і педагогічних працівників, умови виховання дітей у притулках були вкрай незадовільними, навіть для хворих, які потребували особливого нагляду [263, с. 148]. На лікування із дитзакладів вилучали тільки дітей з гострими психічними захворюваннями. Епідемічних хворих лишали у дитбудинках. Вилученню до лікувально-профілактичних установ не підлягали діти-епілептики [57, арк. 3–4].

Регулярним було недотримання у дитячих будинках нормативів щодо харчування, встановлених у розмірі 400 г хліба, 20 г цукру, 85 г гороху чи круп, 40 г борошна, 6 г жирів, 35 г м'яса, 30 г свіжих овочів на особу на добу [263, с. 149]. Для забезпечення життєздатності дитячого організму необхідно було мати щодня: 300 г хліба, склянку молока, пів-яйця, 5 г цукру, жирів і 25 г м'яса. Такої норми не мали, навіть, робітники підприємств, а діти тим паче [288, с. 134].

Переповнені дитбудинки ставали епіцентрами розповсюдження захворювань, таких як висипний тиф. Поширення епідемічних хвороб свідчило про надзвичайно тяжке становище дитустанов. Персонал закладів, якого й так не вистачало, взагалі, не проводив боротьбу із паразитизмом. НКОЗ констатував і без того очевидні речі: «дитяча безпритульність – основний фактор поширення епідемічних хвороб» [49, арк. 6, 30, 38]. У Вознесенському районі у 1932 р. також загрозливого масштабу набула епідемія тифу. У місцевому дитбудинку не вживали ніяких заходів по лікуванню та профілактиці хвороби. У закладі при скрутних побутових

умовах (переповненість, відсутність палива) не було належного медико-санітарного контролю: лікар не вживав заходів для боротьби із педикульозом, боявся підходити до дітей з вошами, не проводив дезінфекцію і відмовлявся госпіталізувати їх з температурою. Ситуація покращилася тільки після втручання обласного відділу охорони здоров'я [116, арк. 213–214]. Масового характеру серед дітей набуло захворювання на туберкульоз. Численні факти були виявлені в Одесі та Первомайську [59, арк. 50–51, 62].

Існували й інші труднощі, котрі влада не поспішала вирішувати. Так, у 1932 р. у зв'язку зі скороченням спеціальних дитустанов виникали постійні проблеми влаштування дітей з вадами до відповідних закладів. Наприклад, така ситуація виникла в Одеській області з глухонімими дітьми, яких не могли виховувати у звичайних закладах, а існуючі профільні установи були переповнені (могли охопити тільки 15% глухонімих дітей) [45, арк. 9, 30–31; 55, арк. 54, 76].

Залишилися численні згадки про тяжке життя дітей у дитбудинках у роки Голодомору. Спогади описують набагато страшнішу картину, ніж ми можемо побачити в сухих звітах і офіційних документах (див. Додаток Р). Чутки про жахливе становище дітей у дитбудинках розповсюджувалися дуже швидко. Можна припустити, що влада могла до цього докладати зусилля з метою зменшення відтоку дітей із сіл до переповнених закладів у містах. В. Абрамова з Тарутиного, щоб потрапити до дитбудинку була змушена відректися від своїх батьків (приймали тільки сиріт). Зі слів жінки, в дитбудинку жилося скрутно: давали 200 г хліба й зовсім трохи каші, більшість дітей хворіло на дизентерію й ніхто їх не лікував [192, с. 134].

У зв'язку з неспроможністю міських дитячих закладів врятувати всіх безпритульних, маленьких біженців почали повертати на село: до батьків, на патронат у селянські родини або в сільські дитячі установи. 1 серпня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про відправку дітей на село», реевакуацію планувалось завершити до 1 листопада 1933 р. Через збереження голоду на селі це рішення приречило багатьох із них на смерть [263, с. 150].

Відтак, у листі Миколаївської міської ради до всіх сільрад округи йшлося: «Наявна кількість дитячих будинків, що є в м. Миколаєві, переповнена дітьми і не мають можливості прийняти жодної дитини, а обмеженість бюджету не дозволяє їх поширювати, тим більш, що постачання дитбудинків переводиться централізованим порядком на ту кількість дітей, що є в дитбудинках, крім цього збільшення безпритульності дітей загрожує виникненню інфекції серед дітей». Сільрадам пропонувалося розміщувати дітей у радгоспах, колгоспах чи в окремих родинах [205, с. 383].

Перебування дітей у колгоспних яслах і дитсадках теж не було порятунком. Жителька с. Новоюріївка В. Степанова, 1925 р. н., згадувала: «Навесні братик Коля вже не міг ходити, а меншого Яшу ще носили в дитячі ясла. А вони ще маленькі, просять їсти, плачуть (він був 1929 року народження). В обідню пору їх поклали спати, а щоб вони не просили їсти, повкривали з головами. Коли прийшли батьки за ними, то їх чоловік 12 мертвих було, серед них і мій менший братик» [205, с. 543]. Ясла не отримували регулярного продовольчого забезпечення, що унеможливлювало повноцінне харчування малечі. Прикладом може слугувати доповідна Березівського райвиконкому про повну відсутність хліба та інших продуктів у дитячих яслах колгоспів району [115, арк. 158].

В умовах голоду та епідемій важливе значення для охорони здоров'я дітей і підлітків мала мережа оздоровчих закладів. Найбільші санаторії розташовувались в Одесі та інших курортних місцевостях. За підрахунками О. Артюшенко в Одеській області у 1932 р. сезонними санаторіями було охоплено 7 % дітей шкільного віку у містах, у сільській місцевості діти взагалі не направлялися до цих закладів. У 1933 р. на Одещині 8 % дітей шкільного віку було охоплено санаторіями, на селі – 0,4 %. У 1932 р. в Одеській області санаторіями для відпочинку було охоплено 14,6 % підлітків, а у 1933 р. – 16 % [263, с. 163–165]. Діти, які потрапляли до таких закладів могли розраховувати хоч на якесь харчування й мали шанс вижити.

До кінця 1933 р. в УСРР функціонувало близько 452 дитбудинків із 96 057 вихованцями, а ще 96 тис. дітей були під патронатом [194, с. 176]. Архівні документи свідчать, що у період весни-літа 1934 р. відбулося стрімке зростання кількості безпритульних в Одеській області, зокрема в самій Одесі, Миколаєві, Херсоні та Очакові. Основними місцями скупчення дітей були залізничні та річкові вокзали. Внаслідок вилучення дітей з вулиці влітку 1934 р. кількість інтернованих зросла до 8 700 осіб (навесні у закладах було 7 157 осіб). Бюджет на утримування вихованців був розрахований тільки на тих дітей, які знаходились у дитзакладах весною, а тому довелося урізати норми харчування і витрати на інші потреби. Зважаючи на те, що інтернування потребувало ще 3 тис. дітей, стало питання про відкриття додаткових 10 дитбудинків. Проте, на це необхідно було віднайти 2 млн. крб., що було неможливо силами області [73, арк. 28]. Тобто, тільки трохи більше 82 % наявних у закладах дітей можна було забезпечити у повному обсязі. У випадку інтернування усіх дітей, які цього потребували, і не відкриття нових закладів, переповненість дитбудинків складала б майже 39 %.

На початку 1934 р. вдалося знайти й оформити до сезонних ясел 133 тис. дітей у Одеській області [276, с. 58]. Це робилося, в першу чергу, з метою «звільнення» жінки від необхідності доглядати дитину, а також з метою попередження бездоглядності дітей. Сезонні ясла поділялись на ті, що були в самому колгоспі і на польові ясла [66, арк. 1].

Із початком громадянської війни в Іспанії в СРСР з 1937 по 1939 рр. було прийнято 2 895 дітей. З цією метою було створено дитбудинки в РРФСР та УРСР [291]. В Україні було створено 5 таких дитустанов, зокрема один у Херсоні (на 112 вихованців), та 2 в Одесі – дитячий будинок «Аркадія» (166 дітей) і дитячий будинок ім. Кірова (197 дітей). Усі ці заклади призначались для дітей у віці до 14 років [572, с. 163]. Становище таких дитбудинків, як і більшості в країні, було далеким від ідеалу. У закладах для іспанських дітей в Одесі спостерігалась погана дисципліна, відсутність самообслуговування, велика кількість некваліфікованих працівників. У зв'язку з цим директорів

дитбудинків зобов'язали поповнити педагогічний колектив кваліфікованими кадрами, проте вимоги так і не було виконано. Серед основних недоліків варто виділити паління і пропуски занять (у закладі в Херсоні), в Одеському дитбудинку №2 тільки один вихователь мав педагогічну освіту, а в дитбудинку №3 більшість вихователів не мали навіть середньої освіти [508, с. 68–69]. Колишній вихованець одеського дитбудинку ім. Кірова Н. Родрігес згадував: «Ми навчались іспанською мовою, тільки на уроках російської мови – російською... Влітку дитбудинки перетворювали в піонерський табір» [509, с. 38]. Лишилися спогади й про херсонський дитбудинок для іспанських дітей виховательки А. Лохновської (див. Додаток С) [233]. Навчально-виховний процес в «іспанському» дитбудинку мало чим відрізнявся від того, який був в усіх інших закладах НКО.

Таким чином, основні методи подолання дитячої безпритульності можна поділити на превентивні і вилучення наявних безпритульних з вулиці. Ці дві групи методів реалізовувалися в наступних формах: розміщення дітей до закладів різного профілю, реєвакація, патрунування, адміністративні та силові методи впливу. До кінця 1920-х рр. владі вдалося зменшити кількість вуличних дітей. З початку 1930-х рр. проблема знову постала внаслідок політики колективізації, розкуркулення і Голодомору. У другій половині 1930-х рр. рівень безпритульності залишався високим через масову репресивну політику держави і недосконалість системи соціального виховання.

3.2. Боротьба із правопорушеннями неповнолітніх

Безсумнівно, дитяча безпритульність і бездоглядність тісно пов'язані із порушенням закону. Відтак, злочинність у середовищі неповнолітніх збільшувалась синхронно з безпритульністю.

Протягом періоду НЕПу набуло помітних масштабів явище хуліганства, найбільш поширене серед молоді на фоні примітивної культури і свідомості. Причин для існування вказаної негативної тенденції було чимало, серед яких:

безпритульність, масштабні репресії, зруйновані сім'ї, зростання кількості дітей, що виховувалися за межами сімей, поширення серед населення переконання щодо пріоритету громадського виховання над сімейним, надмірна зайнятість батьків та їхня недостатня увага до виховання дітей [576, с. 110]. Тобто, багато в чому причини злочинності неповнолітніх були тими ж самими, що й причини безпритульності.

12 червня 1920 р. набув чинності Декрет РНК УСРР «Про відповідальність неповнолітніх» і з цього моменту розпочалася систематична робота у напрямку подолання злочинності серед підростаючого покоління, почався процес розбудови мережі комісій у справах неповнолітніх правопорушників.

Більшість комісій було організовано до середини 1920 р., але їх безпосереднє функціонування розпочалося тільки на початку 1921 р. Створювалася мережа приймальників, колекторів, розподільників, будинків примусового виховання, реформаторіїв. Кількість справ, розглянутих у губернських комісіях за цей рік, складала 15 тис. всього в Україні, зокрема 10 тис. у містах. Згідно зі звітом про роботу Всеукраїнської комісії у справах неповнолітніх, найбільша кількість справ надійшла з Одеської губернії – 2 670. Вже у першій половині 1922 р. в Україні було розглянуто 5 512 справ, зокрема Одеською губернською комісією 1 137 справ, а Миколаївською – 420. Ці дві губернії були серед рекордсменів за кількістю правопорушень неповнолітніх (див. Додаток Т) За статевою ознакою переважну більшість неповнолітніх правопорушників становили хлопці, зокрема у 1920–1923 рр. – 87 % від загальної кількості дітей [37, арк. 1–2, 19]. Варто зазначити, що статистика не показує всієї картини, адже велика кількість справ з дрібних правопорушень не доходила до розгляду й припинялася на етапі отримання справи комісією у справах неповнолітніх.

У межах Миколаївської губернської комісії у справах неповнолітніх діяла Херсонська повітова. Робота комісії була досить напруженою, особливо у роки масового голодування. Так, за квітень 1922 р. до комісії надійшло 25

справ по неповнолітніх до 15 років, з яких було розглянуто лише 12, 9 було закрито через смерть дітей, а 4 залишилися не вирішеними. З них справ по хлопцях було 19, а по дівчатах – 6. Також надійшло 15 справ неповнолітніх від 15 до 17 років, де більшість обвинувачувалася у крадіжках їжі та мародерстві через те, що голодували. У червні 1922 р. надійшло 15 справ (13 по хлопцях і 2 по дівчатах), з котрих було вирішено 11, завершено через смерть – 1. За крадіжку було 10 звинувачень і 1 за вбивство. Як і в попередні місяці, причиною скоєння злочинів визнавався голод. Загалом з 1 січня по 1 листопада 1922 р. комісія в справах неповнолітніх при Херсонському управлінні Народного комісаріату освіти працювала надзвичайно напружено й результативно. За цей період надійшло 252 справи, з них тільки 5 справ було припинено за відсутністю правопорушення. Заслухано було 98 справ. Найчастіше справи стосувались крадіжок, причому в першу половину року головною причиною був голод. З тієї ж причини зафіксовано випадки канібалізму серед дітей. Іншими видами злочину були: вбивство, бандитизм, підпали, зберігання зброї тощо [139, арк. 6–9].

Більшість правопорушень у цей період було здійснено дітьми через голод. Покинуті напризволяще діти шукали різні засоби для виживання, у тому числі й незаконні [194, с. 48].

Тогочасним радянським законодавством було виділено 5 видів правопорушень, кожне з яких мало окремі форми, а саме: правопорушення проти держави (контрреволюційна діяльність, бандитизм, покриття бандитизму), проти порядку управління (посадовий злочин, хабарництво, невиконання вказівок влади), проти недоторканості особи (вбивство, поранення, побої, злочини проти честі), проти майнового права (крадіжка, грабіж, підробка, шахрайство, пошкодження майна), безпритульність (відсутність документів, жебрацтво, бродяжництво, проституція) [299, с. 154]. Фактично, зі встановленням радянської влади з'явилися нові види правопорушень, що застосовувались до неповнолітніх, зокрема контрреволюційна діяльність.

Головним соціальним фактором правопорушень неповнолітніх були бідність, голод і тісно пов'язана з цими факторами безпритульність. Це підтверджується аналізом статистичних даних: 80 % правопорушень було здійснено проти тих чи інших форм власності [556, с. 7].

Стосовно правопорушників комісії у справах неповнолітніх використовували наступні методи: контроль з боку оглядача-вихователя; контроль батьків; передача під патронат; направлення до школи або в заклади соціального виховання; заходи медичного характеру (лікування); працевлаштування [329, с. 97–98].

Комісія для неповнолітніх правопорушників була, перш за все, органом медично-педагогічного впливу, тому, зазвичай, постанови після розгляду справи були відповідними. До заходів впливу відносилися наступні: бесіда, роз'яснення, зауваження вихователя, встановлення нагляду рідних, вихователів, направлення до відповідних дитзакладів тощо [138, арк. 4–5].

До дітей, які не піддавалися виховному впливу, застосовували наступні методи: ізоляція, постільний режим, лікарські заходи і обмеження свободи. Діти могли бути переведені в основний дитбудинок, якщо вони проявили себе соціально-корисними без застосування до них заходів примусового впливу. Діти, які не підлягали впливу, переводилися у реформаторій Народного комісаріату юстиції. Діти із вираженими нервово-психічними розладами, епілепсією тощо переводилися у відповідні заклади Народного комісаріату охорони здоров'я [138, арк. 13].

За другу половину 1922 р. Одеською губернською комісією в справах неповнолітніх було розглянуто 1 248 справ. Основні правопорушення: бандитизм, крадіжки, проституція. Дітей також звинувачували в абсурдних правопорушеннях, зокрема шпигунстві та контрреволюційній діяльності [36, арк. 125, 133].

Наявна кількість закладів для неповнолітніх правопорушників не могла впоратися з такою кількістю дітей-злочинців. Наприклад, на початку 1921 р. в Одеській губернії функціонувало 5 колекторів, протягом року відкрили ще

5 таких закладів, але й цього було недостатньо. Колектори в середньому були розраховані на 40 дітей, але в них, зазвичай, утримувалося 80–90 неповнолітніх [19, арк. 1–2].

Згідно з «Постановою про колектори» (16 липня 1920 р.), вони визначались як розподільчі заклади, підпорядковані підвідділу соціального виховання Народного комісаріату освіти. Вони збирали матеріали, що всебічно характеризували підлітків, і на підставі цих даних комісії у справах неповнолітніх складали детальний план виховної роботи з конкретною дитиною. Таким чином, колектори виступали практично першими кримінологічними лабораторіями із вивчення причин та умов правопорушень неповнолітніх, особистості самого правопорушника, розробки заходів профілактики протиправної поведінки дітей [350, с. 198].

Неповнолітніх після вивчення в колекторі поділяли на дві категорії: ті, які мали ознаки професійних правопорушників; ті, які не схильні до порушення закону [427, с. 175].

До кінця грудня 1922 р. в Одеській губернії функціонувало 13 колекторів на 765 дітей, проте й така кількість закладів не відповідала вимогам, адже кількість правопорушень постійно зростала [23, арк. 69].

Середньостатистичний вік неповнолітнього правопорушника у 1921–1922 рр. коливався від 16 до 18 років, а саме: 1921 р. – 48,6 %, 1922 р. – 45 %. Зі зниженням верхньої вікової планки неповнолітніх правопорушників до 16 років у 1923 р., вік відповідно знизився до 13–16 років – 87 %. Нижня вікова планка неповнолітнього правопорушника становила 7 років, хоча зустрічались випадки скоєння злочинів і у дітей віком 5–6 років [296, с. 69].

За період з 1 січня по 31 травня 1923 р. через комісію у справах неповнолітніх тільки в Одесі пройшло 227 хлопців та 37 дівчат. Більшість злочинів – крадіжки [192, с. 176]. В основному, діти, які здійснювали незаконні дії, були сиротами. Із зареєстрованих підлітків-правопорушників в Одеській губернії в січні 1923 р. сиріт було 55 %, лютому – 80 %, березні – 90 %, квітні – 67 % [203, с. 462].

Загалом за 1923 р. в Одеській губернії було зафіксовано 1 112 неповнолітніх правопорушників, з них хлопців – 954 осіб (85,9 %), дівчат – 158 (14,1 %). З усіх правопорушників у віці до 10 років було 24 особи, 10–12 років – 135, 12–14 років – 372, 14–16 років – 581 осіб. В Одеській губернії найбільше неповнолітніх порушників закону було з Одеси та повіту (740 і 222 відповідно). З інших місцевостей губернії було 150 осіб. Неповнолітні здійснювали злочинні дії різного характеру, переважно проти чужого майна: кримінальний бандитизм – 4 справи (в усіх випадках дітей як знаряддя використовували дорослі); злочини проти порядку управління (самогоноваріння, торгівля тютюновими виробами, спекуляція) – 79 справ (8,8 %); злочини проти особи – 5 вбивств (0,5 %), 211 випадків нанесення тяжких тілесних пошкоджень (19 %); злочини проти майна – 589 крадіжок (65,6 %), 7 грабежів (0,7 %), 23 випадки шахрайства (2,5 %), 33 випадки псування чужого майна (3,6 %); безпритульність, жебракування – 61 випадок (6,8 %); інші дрібні правопорушення – 77 випадків (8,5 %). Більшість правопорушників були сиротами та напівсиротами – 803 особи (72,2 %). 7 % правопорушників були вихованцями дитбудинків. За рішеннями комісії 482 неповнолітніх було направлено до колекторів в Одесі та Херсоні. У зв'язку з великою кількістю дівчат-правопорушниць гостро стояло питання відкриття для них окремого колектору [40, арк. 1–3 зв., 6–7].

У 1923 р., після проведення адміністративної реформи, було скасовано повітові комісії в справах неповнолітніх, зменшилась кількість губернських до 9 і було створено окружні – 44 [296, с. 69]. У цей час рівень злочинності серед неповнолітніх залишався високим.

У Миколаївській окрузі за 1923 р. через комісію пройшли справи 323 неповнолітніх правопорушників. Більшість порушень було здійснено проти майна [87, арк. 7 зв.].

У звіті Одеської губернської комісії у справах неповнолітніх за 1924 р. зазначається, що за рік через комісію пройшло 824 справи (51 справа лишилася з 1923 р.). Викликає інтерес класифікація порушень:

самогоноваріння (4 %), порушення правил торгівлі (14,4 %), злочини проти особи (майже 3 %, у тому числі 1 вбивство). Загалом через комісію пройшло 1 079 неповнолітніх, з них хлопців – 87,3 %, відповідно дівчат – 12,7 %. Майже 52 % правопорушників були у віці 14–16 років, а майже 3 % складали діти до 10 років. Більшість із цих дітей уже не перший рік вели асоціальний спосіб життя, зважаючи на той факт, що тільки 434 особи (42,9 %) являлися письменними. Майже половину неповнолітніх порушників закону становили сироти (43 %). За результатами розгляду справ 49,8 % правопорушників направлено до колекторів, тобто комісія визнала неспроможність зарадити тільки засобами педагогічного впливу. Поміщення неповнолітнього до колектору не означало, що його передадуть на примусове перевиховання, адже за рік було зафіксовано 301 випадок втечі, під час яких правопорушники ще й обкрадали колектор. Відсоток втеч був надзвичайно високим, зважаючи на те, що в колекторі перебувало 482 неповнолітніх [39, арк. 87–89, 96, 99].

Наявність майже 3% правопорушників у віці до 10 років свідчить про подальшу криміналізацію з ранніх літ. У порівнянні з попередніми роками зріс відсоток правопорушників, які мали повну сім'ю або одного з батьків, що свідчить про продовження падіння авторитету батьків і скрутне матеріальне становище родин.

У звітах про правопорушення неповнолітніх не виділяють в окрему категорію гвалтівників. Хоча такі факти фіксувалися неодноразово, наприклад, випадок, коли безпритульні хлопці 14–15 років намагалися зґвалтувати двох дівчат, їхніх ровесниць, які не були безпритульними [43, арк. 9]. Можемо припустити, що такі правопорушення відносили до злочинів проти особи.

У цей час у Миколаївській окрузі через комісію пройшло 274 правопорушники. 199 незаконних діянь було скоєно проти власності, тобто 72,6 %. У цей же час було зареєстровано 541 безпритульного, зокрема 30 «гастролерів» [87, арк. 7 зв., 13].

На початку 1924 р. для неповнолітніх правопорушників в Одесі діяв приймальник-розподільник, колектор, реформаторій і трудова колонія. Заклади ніколи не були порожніми, наприклад, у січні 1924 р. до колектору направили 29 дітей, а у реформаторій – 5 дітей. Було зафіксовано й випадки рецидивів, наприклад 12 хлопців і 2 дівчини, які пройшли через Одеську губернську комісію у справах неповнолітніх, потрапляли під категорію рецидивістів [41, арк. 37, 42].

У цей час у Миколаївській окрузі було розглянуто 346 справ на 426 дітей (378 хлопців і 48 дівчат), у Херсонській – 282 справи на 387 неповнолітніх (345 хлопців і 42 дівчини), 57 % злочинів – крадіжки [39, арк. 113–114]. Як бачимо, співвідношення кількості хлопців і дівчат, які вчиняли правопорушення в різних округах, залишалось співрозмірним.

За період 1923–1924 рр. через Одеський колектор пройшло 2 703 безпритульні дитини віком до 18 років, у 1925 р. – 535 дітей, а загалом дитустанови міста зареєстрували у 1923–1924 р. близько 10 тис. безпритульних дітей, з них хлопці становили 62,5 %, дівчата – 27,5 %. Кількість сиріт сягала 71 %, напівсиріт – 26,3 %, дітей робітників було 46 %. Серед безпритульних дітей росіяни становили 64,4 %, євреї – 27,5 %, українці – 8 %, німці – 2,2 %. На думку Л. Олянич, незначний відсоток українців серед безпритульних пояснюється значно меншою питомою вагою вихідців із селян (17,8 %) порівняно з іншими регіонами [434, с. 5]. Крім того, такий високий показник росіян можна пояснити переміщеними дітьми з території Росії на Південь УСРР у 1921–1923 рр., адже не усі діти централізовано потрапляли до дитбудинків. Значним був відсоток тих, хто самостійно діставався України й лишався на вулиці. Незважаючи на процес реєвакуації велика кількість цих дітей лишилася жити в УСРР (в основному ті, хто втратив зв'язок із родичами чи лишився сиротами).

Незлагодженість дій і поспіх при реєвакуації дітей призводили до повної дезорганізації роботи дитбудинків, відрив дітей від звичного місця призводив

до озлоблення неповнолітніх і створення підґрунтя для масових втеч. Вони тікали із дитбудинків, дорогою на вокзал, з вагонів [203, с. 463].

За підрахунками В. Іваненка та І. Іщенко у 1925–1926 рр. в УСРР від 50 до 95% безпритульників мали російське походження [343, с. 101].

Із подоланням голоду у Херсонській окрузі спостерігалася тенденція до зменшення кількості правопорушень, що дає підстави говорити про голод, як одну з головних причин дитячої злочинності. Якщо у 1922 р. у місті було 145 неповнолітніх правопорушників, то в 1923 р. – 106, а в 1924 р. – 80 [159, арк. 3–8].

Херсонську окружну комісію по справам неповнолітніх обслуговувало 2 заклади (див. Додаток У), обидва утримувалися з місцевого бюджету. Основний дитбудинок для правопорушників (Ізолятор №1) був розрахований на 40 дітей, а колектор на 35 дітей [140, арк. 26].

Загалом у середині 1920-х рр. комісії у справах неповнолітніх правопорушників обслуговували різні за типами заклади: реформаторії, колектори, будинки для «морально-дефективних» (основні та допоміжні), землеробські колонії в селах і трудові будинки в містах. Будинки для безпритульних правопорушників розподілялися по статевому принципу – окремо для хлопців, окремо для дівчат, але частими були випадки змішаного проживання [272, с. 127; 299, с. 154]. Основні дитбудинки для «морально-дефективних» комплектувалися з правопорушників до 14 років, яких не можна було віднести до рецидивістів. У такому закладі було до 30–40 вихованців. Допоміжні заклади комплектувалися з неповнолітніх у віці 14–16 років з «яскраво вираженими антисоціальними навичками» [30, арк. 2–4]. Особливістю цих закладів була повна ізоляція вихованців від навколишнього світу, що мало сприяти якнайшвидшому перевихованню та соціалізації.

Станом на липень 1923 р. в УСРР діяло два реформаторія – у Харкові й Одесі [357, с. 68–69]. У 1925 р. на території України функціонувало шість реформаторіїв: у Києві, Одесі, Миколаєві, Чернігові, Полтаві і Харкові [350, с. 198]. На Півдні України розповсюдженим закладом були землеробські

колонії в сільській місцевості. Наприклад, ще від початку 1922 р. для неповнолітніх правопорушників діяла трудова колонія у Білозерці [147, арк. 1]. Як бачимо, в якості профілактичних і виховних заходів у дитзакладах Півдня України активно використовували фізичну працю в сільському господарстві та майстернях.

У системі установ, що займалися виконанням покарань стосовно неповнолітніх, особливе місце займали трудові комуни ОДПУ. Їх було створено в порядку експерименту, прямо не передбаченого законом, і було призначено для найбільш важких із педагогічної точки зору категорій неповнолітніх правопорушників, а також молодих людей у віці від 16 до 21 року, а саме, для рецидивістів-професіоналів зі злочинним минулим, з багаторазовими приводами й судимостями [272, с. 127–128].

За період 1924–1928 рр. 3 699 неповнолітніх потрапляло під категорію рецидивістів. З кожним роком, незважаючи на постійні заяви влади, що ситуація із правопорушеннями неповнолітніх під контролем, кількість порушників закону збільшувалася. Відтак, за звітні 1925–1926 рр. 12 369 (з них до 15 років – 3 145) підлітків мали приводи в міліцію, за 1926–1927 рр. – 18 640 (до 15 років – 3 989) підлітків, а за 1927–1928 рр. кількість підлітків, які мали приводи в міліцію становила 22 733 осіб (з них до 15 років – 3 875) [1, арк. 42–42 зв].

Зокрема, з вересня 1925 р. по січень 1926 р. Херсонська окркомісія розглянула 259 справ неповнолітніх, з 1 січня по 1 квітня 1926 р. – 256, з 1 квітня по 1 липня 1926 р. – 186 [140, арк. 16–37, 46, 49]. З 1 січня по 1 квітня 1927 р. Херсонська комісія розглянула 73 справи, з 1 квітня по 1 липня – 272, з 1 липня по 31 грудня – 92 [141, арк. 3–4, 13–15].

У другій половині 1920-х рр. більшість правопорушень здійснювалася втікачами з дитбудинків і виправних закладів. Наприклад, на 1 січня 1926 р. у Херсонській окрузі в розшуку було 12 підлітків. За період із січня по квітень 1926 р. з установ для неповнолітніх правопорушників було здійснено 48 втеч, повернено до закладів було 29 дітей. Протягом цього терміну до дитустанов

для неповнолітніх правопорушників було передано 86 дітей. Більша частина з них (49 дітей) були віком 12–15 років. Обох батьків мали 42 дитини, сиріт – 26, мали одного з батьків – 18 [140, арк. 27], тобто правопорушення 49 % дітей були спричинені не безпритульністю і сирітством, а бездоглядністю.

З 1 квітня по 1 липня 1926 р. 36 дітей здійснило втечу з відповідних закладів. На кінець червня 22 неповнолітніх не було повернено до дитустанов. На початок липня 1926 р. було 25 втікачів з дитзакладів, а за період з 1 липня по 1 жовтня було здійснено 49 втеч. На кінець вересня у списку втікачів значився 31 неповнолітній. З 1 жовтня 1926 р. по 4 січня 1927 р. неповнолітні правопорушники здійснили 26 втеч. Станом на 4 січня у розшуку було 43 підлітки. Більше половини дітей було у віці 14–15 років [140, арк. 38, 50, 77–78]. З 1 квітня по 1 липня 1927 р. було здійснено 50 втеч [141, арк. 16]. Адже в цей період безпритульним було легше виживати на вулиці, ніж взимку, тому правопорушники не бачили необхідності затримуватися в дитбудинках і поверталися до попереднього злочинного способу життя.

Періодична преса так характеризує ситуацію, що не дивлячись на проведену роботу з боку карного розшуку в Херсоні, вона зводилась майже нанівець, адже існуючий ізолятор-колектор далеко не відповідав своєму призначенню і поміщені в нього неповнолітні правопорушники часто тікали, обкрадаючи ізолятор, і знову поверталися до свого злочинного життя (літо 1926 р.) [237, с. 3].

Більшість правопорушників були хлопцями, що підтверджується статистикою. Так, аналіз даних по безпритульникам, затриманих міліцією у Миколаєві у 1928 р., й тих, які втекли з дитячих закладів у 1927 р., відтворює статеву структуру цих дітей: дівчат-правопорушниць було в 2,7–4,5 рази менше, ніж хлопців [343, с. 103].

У 1920-ті рр. головною причиною правопорушень була матеріальна скрута сімей, то в 1930-ті рр. неповнолітні правопорушники все частіше вербувались дорослими злочинцями [572, с. 88].

Здавалося, що до кінця 1920-х рр. мала б сформуватися система протидії злочинності у середовищі неповнолітніх. Проте, недовіра і недосконалість самої політичної системи, відсутність фахівців і коштів на фінансування державних програм, загострення соціально-економічних та політичних протиріч після відходу від політики НЕПу дають у 1930 р. – 60 % правопорушників із числа безпритульних та 20 % – з числа бездоглядних відносно загальної кількості правопорушень неповнолітніх [593, с. 135].

Статистичні дані про рівень правопорушень неповнолітніх в УСРР у 1930-х рр. віднайти не вдалося. Цілком можливо, що це пояснюється фактом прирівнювання самого явища безпритульності та дрібного хуліганства до злочинної діяльності.

Відтак, за ст. 58 Кримінального кодексу (1937 р.) хуліганство кваліфікувалось як «контрреволюційний злочин» [523, с. 41].

Разом з тим, із середини 1930-х рр. відбувається створення системи спеціальних дитячих закладів у структурі НКВС СРСР. Ці заклади функціонували з метою «перевиховання» дітей усіх соціальних груп, формування у них «комуністичного світогляду». Як влучно зазначає Р. Подкур, така практика «перевиховання» дітей яскраво продемонструвала намагання вищого партійно-державного керівництва СРСР виховати свого роду «радянських яничарів». Паралельно здійснювалася їх експлуатація, про що свідчить наявність відділення постачання та збуту і фінансово-планове відділення у складі Відділу трудових колоній для неповнолітніх НКВС СРСР. Такі нелюдські умови спонукали дітей до втеч. Так, тільки у серпні 1935 р. з дитячих закладів НКВС України зафіксовано 1 380 втеч [455, с. 195, 204].

У цей час окрім створення нових закладів у системі НКВС до відання правоохоронної структури передавали й існуючі дитячі установи інших відомств. Наприклад, в Одеській області передано дитячі приймальники: в Одесі (107 вихованців), Миколаєві (кількість дітей невідома), Кірово-Шевченково (217 вихованців) і Херсоні (кількість дітей невідома) [75, арк. 34].

Нелюдські умови були не тільки в закладах НКВС, але й у звичайних дитячих будинках. Наприклад, у Первомайському дитбудинку у 1936 р. діти систематично хворіли на коросту, показник смертності становив 30 % від загальної кількості. Така ситуація сприяла втечам вихованців, наприклад у Михайлівському дитбудинку на Одещині за 1936 р. зафіксували понад 200 випадків. За четвертий квартал 1936 р. з дитбудинків УСРР було здійснено 2 232 втечі. Загалом в Україні функціонувало 560 дитячих установ усіх відомств (85 971 вихованців), третину з яких було визнано у неналежному стані. У деяких дитбудинках Одеської області не було опалення і теплих речей [77, арк. 18–21, 25].

У 1936 р. продовжувалося вилучення дітей з вулиці. В масштабах республіки було вилучено 22 282 безпритульних, що було значно менше, ніж у 1935 р. (за перші три квартали підібрано 33 652 дитини) [77, арк. 17]. Це в черговий раз підтверджує голослівність заяв радянського керівництва про подолання дитячої безпритульності і злочинності.

Отже, дитяча безпритульність і бездоглядність тісно були пов'язані з правопорушеннями. Багато в чому причини злочинності неповнолітніх були тими ж самими, що й причини безпритульності. На початку 1920-х рр. правопорушення переважно вчинялися осиротілими дітьми з метою виживання. З другою половиною 1920-х рр. до злочинної діяльності вдавалися малолітні рецидивісти під впливом дорослого криміналітету.

3.3. Участь вітчизняної громадськості та міжнародних організацій у профілактиці дитячої безпритульності та бездоглядності

До процесу ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності активно залучалася громадськість як вітчизняна (Український Червоний Хрест, товариство «Друзі дітей» тощо), так і закордонна (АРА, «Джойнт»).

З початком голоду 1921–1923 рр. катастрофічно зросла кількість безпритульних дітей. Особливістю першого голоду порівняно з голодом

1930-х і 1940-х рр., стало те, що було надано можливість закордонним благодійним організаціям допомагати населенню, яке потерпало. 10 січня 1922 р. у Москві було підписано угоду між Американською адміністрацією допомоги (АРА) і УСРР про допомогу. За умовами договору головним завданням АРА було постачання продуктів харчування, медикаментів, одягу і предметів першої необхідності, їхній подальший розподіл; облаштування громадських їдалень, утримання дитячих будинків [344, с. 60]. Ще 27 грудня 1921 р. офіційний представник АРА полковник Джон Г. Хайнес писав про жахливі умови у дитзакладах Одеси, де знаходилися 8 тис. дітей, переважно з Донбасу і Волги. З 60 тис. дітей школу відвідувало тільки 20 тис. Така ситуація склалася через неможливість влади опалювати приміщення навчальних закладів, нестачу одягу, взуття й, що найголовніше, їжі. У багатьох класах на 30–40 дітей тільки 60–70 % щоденно отримували шматок хлібу. Крім того, все більшого розмаху набувала епідемія тифу [273, с. 41–42]. Через постійне недоїдання діти не могли відвідувати школу, блукали вулицями в пошуках їжі. Ця обставина зумовлювала дитячу бездоглядність, а відтак – безпритульність.

Уже навесні 1922 р. АРА організувала у містах і селах УСРР склади, їдальні і почала видавати пайки нужденним [305, с. 19–20].

На кінець весни 1922 р. на Миколаївщині в пунктах харчування АРА та Нансена допомогу отримувало 14 тис. дітей [189, с. 126]. У травні в Одесі Американська адміністрація допомоги утримувала 16 харчувальних пунктів на 28 тис. дітей і постачала продовольство до всіх інтернатних закладів. У червні в Одеській губернії американська організація забезпечувала 46 600 дітей [32, арк. 29, 43]. До цих пунктів регулярно направляли дітей, яким не вистачало місця в дитзакладах.

Станом на 23 червня 1922 р. в Одесі діяло вже 24 дитячі кухні АРА, де харчувалося понад 36,6 тис. дітей (дані по 20 харчовим пунктам) [519, с. 264–265]. Станом на 27 червня 1922 р. організація допомагала в Одеському,

Вознесенському і Тираспільському повітах 150 тис. дітей. 3 липня планувалося охопити допомогою понад 190 тис. дітей [107, арк. 27–28, 37–38].

Лише за червень 1922 р. у Дніпровському повіті комітетом допомоги голодуючим разом з АРА було відкрито 38 харчувальних пунктів, де отримували обіди 30 тисяч дітей [416, с. 96]. До кінця літа зусиллями АРА у Миколаївській та Одеській губерніях було відкрито 820 їдалень, де харчувалося 192 774 дітей, також допомога надавалася у вигляді сухих пайків дитбудинкам [588, с. 8]. Загалом в Україні в їдальнях АРА щоденно харчувалося більше 400 тис. дітей [477, с. 511].

Калорійність пайків складала 460 ккал на день. У жовтні 1922 р. АРА підписано з урядом УСРР новий договір. Це дозволило збільшити калорійність пайків до 660 ккал на день [479, с. 146]. Проте, поживна цінність пайків не всюди була однаковою. Наприклад, на Миколаївщині у пунктах АРА за розрахунками на одну дитину доводилося їжі енергетичною цінністю близько 5 тис. калорій у тиждень або близько 700 калорій на добу. Цього було недостатньо, адже дитячому організму необхідно 1 500–1 700 калорій на добу [500, с. 108]. Відносно вищу калорійність пайків на Півдні можна пояснити більшим виснаженням дітей у цьому регіоні.

Під час своєї діяльності АРА надсилала запити на місця: «Контора АРА просить надіслати список розташованих у м. Херсоні та повіті дитбудинків, вказавши кількість у них дітей ...» [145, арк. 64]. Це свідчить про адресність допомоги й розуміння необхідності контролю за розподілом і рівномірністю надходження коштів з метою охоплення допомогою не окремих дитячих будинків, а їх мережі.

Окрім допомоги харчами міжнародні організації допомагали медичними засобами і речами першої необхідності. Наприклад, наприкінці жовтня 1922 р. Одеський губернський відділ освіти звертався до АРА з проханням віднайти постільну білизну, взуття, теплий одяг (у середньому усього по 500 шт.) для постачання в розширені дитбудинки [109, арк. 43]. Зважаючи на

те, що кількість безпритульних дітей в дитустановах постійно збільшувалася, такі от запити були регулярними.

До справи порятунку дітей долучалася й «місія доктора Нансена». З вересня 1922 р. ця організація почала будувати в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Первомайську, Вознесенську дитбудинки для тисяч дітей [474, с. 193–194].

Активно розгорнув діяльність «Джойнт», який мав власні програми надання соціальної допомоги, переважно єврейським дітям. Підтримка дитячих закладів складала основну частину роботи: в Україні і Білорусі, де проживало 300 тис. єврейських сиріт, жертв війн і погромів [333, с. 64]. Серед програм, що реалізовував «Джойнт», були: кооперація з АРА в галузі медичного обслуговування населення; опіка дитбудинків; розподіл одягу й взуття; купівля та розподіл палива [417, с. 155]. У структурі цієї організації діяв «Євспілком», котрий за сприяння «Джойнта» в 1922 р. надавав допомогу 132 тис. дітей у дитбудинках, школах, дитсадках, лікарнях. Наприклад, організація повністю утримувала два дитбудинки у Калинівці та Ново-Полтавці [354, с. 44–45].

Окрім продуктів харчування з боку «Джойнта» надавалася допомога речами. Наприклад, улітку 1923 р. будинку немовляти у Вознесенську було передано 28 косовороток, 2 комбінезони, 3 пари кальсонів, 30 простирادل, 18 пар черевиків, 18 пар панчіх, а дитбудинку №1 у Вознесенську – 12 пальт, 2 костюми, 8 суконь, 2 сорочки, 10 кальсонів, 1 простирadlo [112, арк. 37–38].

Розмір пайка, що видавався в їдальнях, дитячих установах і лікарнях, був наступним: рис – 34,2 г, сало – 9 г, молоко – 35,9 г, какао – 2,3 г, цукор – 16 г, боби – 20,1 г, борошно – 62,5 г, сіль – 4,3 г [356, с. 130].

Не стояв осторонь справи Міжнародний союз допомоги дітям (МСДД), котрий протягом серпня 1922 р. на Півдні України відкрив 5 їдалень на 2,5 тис. дітей. Загалом, на 1 травня 1923 р. МСДД харчував в Одеській губернії 16 650 дітей [588, с. 10]. Разом із МСДД співпрацювала Всесвітня єврейська конференція допомоги «Вереліф». Головними напрямками роботи

організації було харчування і матеріальне забезпечення дітей, постачання медичних закладів [587, с. 151].

Перепоною на шляху діяльності міжнародних благодійних організацій було ДПУ. Агенти ДПУ встановлювали пильний контроль за кожною особою, не говорячи про закордонні організації. Це, звичайно, негативно позначалося на допомозі з боку благодійних фондів, адже жорсткий контроль з боку держави призводив до конфліктів із представниками іноземних організацій. Наприклад, Джойнт підозрювали у тому, що члени організації прагнуть «увійти у контакт» із сіоністами, спрямувавши їхню діяльність проти радянської влади [424, с. 143–144]. Варто відзначити, що на контролі перебували радянські громадяни, які допомагали розподіляти продовольство. Однією з таких осіб є І. Савицька, мешканка Одеси. 16 листопада 1935 р. жінку було заарештовано транспортним відділом НКВС по Одеській області за звинуваченням у приналежності до «Польської організації військової». Матеріали архівно-кримінальної справи на І. Савицьку свідчать, що спецслужби не лише «пригадали» факт співпраці з АРА, а й розглядали його як доказ її тривалої «шпигунської діяльності» [479, с. 146].

Паралельно з міжнародними організаціями допомогу дітям надавала й вітчизняна громадськість, зокрема у справі колективного патронату. Так, для повноцінної допомоги безпритульним дітям під час голоду катастрофічно не вистачало інтернатних закладів. ЦК Допгол спільно з РЗД організували колективний патронат і розміщення дітей серед населення. На липень 1922 р. трудящі забезпечували 248 дитустанов на 22,6 тис. чоловік. На весну 1923 р. під індивідуальним патронатом перебувало понад 35 тис. дітей [327, с. 55].

Зокрема, на Миколаївщині на початку 1922 р. на заклик РЗД про допомогу відгукнулися 16 організацій, що патрунували 2 тис. дітей. Відкрилися приймальні пункти на 300 чоловік, проте діти були настільки виснажені, що до 80 % з них померло [375, с. 12]. На 1 квітня 1922 р. під індивідуальним патронатом у Миколаївській губернії було розміщено 921 дитину, в Одеській – 220 дітей [21, арк. 133зв.]. Станом на червень 1922 р. в

Одесі під індивідуальним патронатом було 1 203 дитини [32, арк. 12]. Уже в липні в Миколаївській губернії 25 закладів (1 376 дітей) були під частковим патронатом, в Одеській губернії під повним патронатом перебувало 40 закладів (1 222 дітей) [21, арк. 79].

Через недостатню кількість продуктів харчування для утримання дітей у дитбудинках соцвих передав частину дитбудинків Херсона під патронування комбінату, ДПУ, Зовнішторгу тощо [146, арк. 3]. У Миколаєві в цей час робітники взяли на своє утримання 400 дітей [346, с. 97]. Також діяли дитбудинки на кошти військових моряків і червоноармійців [521, с. 24].

У джерелах неодноразово акцентується увага на необхідності участі громадськості у вихованні дитбудинківців. Це завдання мали виконувати «шефські організації», що прикріплювалися до дитячого закладу. На думку тогочасних педагогів, шефство мало використовуватись, у першу чергу, з метою встановлення «ідеологічного» зв'язку між дітьми і робітниками й парторганізаціями [515, с. 66].

Додаткові кошти залучалися із промислових об'єктів, кооперації, профспілок, громадськості та кооперацій. Активно громадськість залучали до проведення «тижнів» і «місяців» допомоги безпритульним дітям. З метою підтримки дітей з 1 січня 1923 р. на території України проводився «Місяць допомоги дітям». Завданням місячника був збір одягу, взуття, продуктів харчування для дитзакладів [34, арк. 4, 10]. Владні органи з метою залучення громадськості до порятунку дітей розповсюджували листівки із закликами [136, арк. 1]. Але це майже не давало практичних результатів, адже виживати було складно всім.

Під час місяця допомоги в Одесі у 1923 р. населення міста залучили до процесу інтернування дітей. Планом було визначено вилучити з вулиці щонайменше 2 тис. безпритульників. Крім того, матеріальне утримання цих дітей також покладалося на мешканців міста [113, арк. 8–8 зв.]. На Херсонщині з метою збору коштів проводилися вистави і виставки дитячих робіт, при дитмістечку «Червоні Сходи» працював магазин. На місцях

«місячнику» передувала кампанія в пресі, проводилися доповіді на зібраннях міськради, партзборах, на підприємствах. Гаслом було: «Господарська зацікавленість Робітничо-Селянської держави в збереженні мільйонів дитячих життів, оздоровленні дитячого населення, його правильному комуністичному вихованні» [120, арк. 1, 6; 148, арк. 7; 121, арк. 13; 150, арк. 22–23; 154, арк. 14]. Це гасло яскраво характеризує пропагандистські методи радянської влади.

Усі заходи, спрямовані на покращення умов утримання дитбудинківців, не давали результатів. Причиною часто слугував неналежний підхід до виконання запланованих акцій. Наприклад, у доповіді інспектора соцвиху, що перебувала в Одеській губернії в період з 28 січня по 16 лютого 1923 р., відзначалося, що «вона не побачила жодних ознак проведення місячника допомоги дітям». Причина була також у пріоритетах, котрі визначала місцева влада. Зокрема, в Одесі усю увагу приділили кампанії допомоги червоноармійцям, проігнорувавши місячник допомоги безпритульній дитині [38, арк. 2, 62]. У Херсоні склалася така сама ситуація, внаслідок чого більша частина коштів пішла на ремонт казарм червоноармійців. Так, у лютому з бюджету місячника у 50 тис. крб. одразу було використано 50 % коштів. 20 % пішло на потреби Наросвіти, а 30 % – військовим частинам [121, арк. 5, 8]. Хоча місцева влада дуже часто в центр звітувала про карколомні успіхи у напрямі проведення заходів направлених на допомогу знедоленим дітям.

До проведення таких «тижнів» і «місяців» активно залучалися жіночі відділи, що масово почали формуватись на початку 1920-х рр. при парторганізаціях на заводах і фабриках. Наприклад, у Балті жінвідділами регулярно проводилися «Тижні дітей Донбасу». Загалом у Балтський повіт за 1921–1922 рр. прибуло 560 дітей з Донбасу та Поволжя [397, с. 165].

Завдання, що доводилося вирішувати жіночим відділам у 1921–1924 рр. – це надання допомоги безпритульним і голодуючим дітям з південно-східних губерній УСРР і Поволжя та охорони материнства й дитинства. До сфери діяльності жінвідділів входили: допомога в організації дитбудинків,

збір одягу, продуктів харчування. Наприклад, філії Миколаївського губернського жінвідділу збирали безпритульних дітей губернії у дитбудинки. Таких виявилось декілька тисяч осіб і для них у Миколаєві й інших містах губернії відкрили 20 закладів [599, с. 99–100].

Влада активно залучала жінок до кампанії подолання безпритульності й у сільській місцевості. Наприклад, до їхніх обов'язків входило сприяння прикріпленню голодуючих дітей до підприємств, обстеження дитячих будинків, визначення фактичної кількості вихованців, боротьба з дитячою проституцією [70, арк. 29, 44, 101].

Ще одним суб'єктом роботи з «дітьми вулиці» були брати і сестри соціальної допомоги, які відвідували курси з підготовки допоміжного педагогічного персоналу, чергували в місцях скупчення безпритульних дітей, допомагали вилучати їх з вулиці, проводили профілактичну роботу [524, с. 150]. Курси тривали 25 навчальних днів по 6 годин і включали теорію про «сім'ю та дітей в епоху капіталізму і в комуністичному суспільстві», соціальне виховання, трудовий метод виховного впливу [17, арк. 2].

Не стояла осторонь споживча кооперація, яка протягом 1922 р. створила ряд спеціальних дитбудинків, організувала шефство над закладами, де перебували евакуйовані діти з Поволжя та Півдня України. До початку 1923 р. Одеська губспоживспілка зуміла відкрити дитбудинки на 2 тис. дітей [443, с. 54]. За підтримки Одеської губернської споживчої спілки створювалася мережа пунктів харчування для безпритульників [62, арк. 18].

Роботу із безпритульними дітьми допомагали проводити фабричні й заводські комітети, що відкривали клуби для цих дітей [349, с. 20]. Такі заходи були більше направлені на профілактику появи «дітей вулиці».

За приблизними підрахунками у першій половині 1923 р. в УСРР близько 400 дитячих інтернатних закладів існували завдяки шефській допомозі [426, с. 32], що фактично складало третину від загальної кількості.

Оскільки на кінець 1922–початок 1923 рр. голод де-юре був ліквідований, то діяльність міжнародних організацій згорталась, а боротьба з

дитячою безпритульністю повністю потрапила під контроль влади. Свою роботу продовжувало тільки Українське товариство Червоного Хреста. Товариство активно надавало різну допомогу дітям. Так, ще навесні та влітку 1919 р. були створені перші дитячі установи – сиротинці, дитячі санаторії та літні дитячі колонії. На серпень 1919 р. в Україні працювало 27 червонохрестних дитустанов розрахованих на 7,3 тис. дітей [320, с. 33].

Червоний Хрест брав на себе зобов'язання забезпечувати дітей продовольством й одягом. Наприклад, один дитбудинок на Миколаївщині у 1923 р. повністю передали на утримання УЧХ [355, с. 62]. Силами УЧХ було організовано понад 3 тис. харчувальних пунктів для голодуючих дітей, розміщених переважно у сільській місцевості. Наприкінці 1922 р. товариством було запропоновано новий метод допомоги безпритульним дітям через організацію сільськогосподарських дитячих колоній, частина яких уже функціонувала з весни 1921 р. [320, с. 33].

У 1922–1923 р. в їдальнях Українського Червоного Хреста харчувалося 150 тис. дітей. Дітям видавалися гарячі обіди та сухі пайки, калорійність порції становила 1 тис. калорій [288, с. 43; 355, с. 62–63]. Станом на травень 1923 р. лише в Одеській губернії УЧХ і міжнародними організаціями було відкрито 503 їдальні, де харчувалося 175 200 дітей [192, с. 177].

У червні 1923 р. згідно з постановою ВУЦВК проводився «Тиждень Червоного Хреста». Метою проведення заходу був збір фінансів й інших ресурсів для допомоги багатодітним матерям і дітям-сиротам, пошук коштів для створення дитячих медзакладів, дитбудинків і санаторіїв [599, с. 50].

Крім того, у 1923 р. Червоний Хрест почав практикувати проведення грошових лотерей з метою залучення коштів для покращення побуту дітей у дитустановах. У цей час у Миколаївській губернії з цією ж метою організовувалися виставки «Чорноморський голод» [449, с. 39]. Червоний Хрест через створену мережу крамниць продавав зарубіжну літературу. Усі зароблені кошти йшли на справу допомоги безпритульним дітям [118, арк. 1].

На виручені кошти товариство здійснювало фінансування дитячого оздоровлення через систему власних санаторно-курортних установ. У травні 1923 р. УЧХ організував під Одесою «Сонячний табір» для лікування дитячого туберкульозу. У 1923 р. відкрилася перша дитяча школа-комуна Червоного Хреста для підготовки медичних сестер. У школу для навчання направлялись дівчата-сироти з південних губерній України [320, с. 34].

Великого успіху досяг УЧХ у справі відкриття напівінтернатів, де діти отримували харчування, медогляд та елементарні знання (вчилися читати, писати, рахувати і вивчали природознавство). Але держава не залишала цю справу без свого контролю: у цих закладах відбувалося політвиховання і залучення безпритульних дітей до дитячого руху [192, с. 177]. У містах Одеської та Миколаївської губерній станом на 1 січня 1922 р. діяв 71 такий заклад (3 410 дітей), а станом на 1 жовтня – 75 напівінтернатів (4 тис. дітей). Меншою мережа була в сільській місцевості: у січні – 22 (1 209 дітей), а у жовтні – 24 (1 300 дітей) й відкривались тільки на території Одещини [26, арк. 16]. У березні 1923 р. під егідою товариства було відкрито інтернати у селах Візирка та Кошари [342, с. 58]. Із середини серпня 1923 р. УЧХ організовував пункти «Матері і дитини», де видавали сухі пайки й молочні суміші [418, с. 25].

Загалом, на 1 жовтня 1923 р. у всіх губерніях України нараховувалось 49 дитячих установ, котрі допомагав утримувати Червоний Хрест. До 1 серпня 1924 р. їх кількість збільшилася втриє [320, с. 34]. У 1923–1924 рр. УЧХ утримував 6 сільськогосподарських колоній, 17 інтернатів, 9 напівінтернатів, 9 нічліжно-харчових пунктів, усього на 4 460 дітей [599, с. 116]. На кінець 1920-х рр. товариство утримувало 188 закладів [568, с. 10–11].

У середині 1920-х рр. у керівному апараті УЧХ було створено Дитячий відділ, на який припадало 30–40 % всіх коштів товариства. Допомога дітям проводилась у трьох напрямках – боротьба із безпритульністю, допомога дітям безробітних і допомога дітям на селі [320, с. 34].

З 1925 р. розпочинається активне відкриття ясел Одеським Червоним Хрестом [342, с. 58]. Крім того, комітети Червоного Хреста організовували в селах патронажі для безпритульних дітей, брали над ними опікунство, організовували ясла, гарячі сніданки у школах [258, с. 173]. У 1926 р. товариство Червоного Хреста передало на баланс Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» створені заклади [320, с. 34].

Під час голоду 1928–1929 рр. УЧХ активно долучився до допомоги дитячому населенню, організував лотерею на 1 млн. крб., реалізація якої мала б допомогти посиленню дитячого харчування. УЧХ активно долучався до справи оздоровлення виснажених дітей. Так, влітку до санаторія Одеської філії Червоного Хреста було відправлено 1 тис. дітей Одеської, Херсонської, Миколаївської округ та АМСРР, на реабілітацію яких пішло 60 тис. крб. [321, с. 184, 244; 2, арк. 29–30 зв.].

Недорід, як і більшість подібних лих, призвів до поширення епідемічних захворювань. Проте, через відсутність коштів чи то з метою економії уряд не фінансував необхідні заходи для подолання захворювань серед населення. Відхилялися навіть прохання УЧХ і ЦКДД допомогти лікуванню виснажених селянських дітей. Округам пропонувалося провести оздоровчі кампанії за рахунок місцевих коштів [321, с. 244].

У 1929 р. було запроваджено збір із відвідувачів масових видовищ у дачних і курортних місцевостях на користь Червоного Хреста. Згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР від 16 березня 1930 р. місцеві податки з розважальних заходів було об'єднано з особливим збором на користь УЧХ. Це стало важливим джерелом наповнення бюджету товариства (у 1931 р. надійшло 1,6 млн. крб., а в 1932 р. – 2,3 млн. крб.) [475, с. 83].

У середині 1920-х рр. формою співпраці влади з населенням у справі протидії безпритульності було встановлення орендних відносин з торговельними закладами й отриманні таким чином коштів, котрі можна було спрямувати на утримання і працевлаштування колишніх безпритульних. Певну частину дітей закріплювали за військовими частинами, створювали

спеціальні полкові притулки. У свою чергу селян зацікавлювали брати до себе безпритульних і вихованців дитбудинків шляхом надання їм на кожну взятую дитину додаткового земельного наділу, що звільнявся від оподаткування на три роки [471, с. 7]. Активно цю практику почала використовувати з 1924 р. після відповідних рішень РНК УСРР. Зазвичай процедура передачі дитини з закладу до сім'ї займала близько місяця [532, с. 71–72].

У середині 1920-х рр. до справи ліквідації дитячої безпритульності влада залучала піонерські та комсомольські організації. Згідно з інструкційними матеріалами рекомендувалося виділяти «дружинників» з комсомольців і студентів, які мали вести систематичну роботу з безпритульними в місцях їхнього скупчення, поступово залучаючи їх до дитзакладів [309, с. 9–10].

Активно долучати ЛКСМУ до справи ліквідації дитячої безпритульності почали з 1924 р. після постанови II всесоюзного з'їзду органів соціально-правової охорони дитинства. У рішенні з'їзду говорилося про необхідність участі комсомольців у трудовому вихованні дітей. Також до задач комсомолу входила робота з напівбезпритульними дітьми в сільській місцевості [200, с. 13, 20]. Під напівбезпритульними дітьми розумілися ті, які мали батьків, але не мали достатньої уваги та виховання, тобто в сучасному розумінні вони були бездоглядними.

ЛКСМУ залучалася до боротьби з безпритульністю і правопорушеннями неповнолітніх протягом усього досліджуваного періоду. Комсомол розробляв програму робіт із політвиховання дітей та організовував клубну роботу дитбудинків [81, арк. 2 зв.; 146, арк. 5]. Обов'язком комсомольців була участь у роботі дитячих соціальних інспекцій і членство в осередках «Друзів дітей» [249, с. 17]. Участь у «місячниках» допомоги дітям стала обов'язковою для всіх членів спілки. Вони проводили обстеження закинутих будинків з метою вилучення дітей з вулиці. У Херсоні комсомольці здійснювали шефство над будинком для малюків – «Сонечко» [495, с. 130–131; 250, с. 1].

Студентська молодь також допомагала виявляти безпритульних на вулицях і надавала їм допомогу, влаштовувала для вихованців інтернатних закладів творчі вечори тощо [391, с. 76; 246, с. 5].

У 1924 р. розпочалося створення Всеукраїнського товариства «Друзі дітей», котре стало найбільш масовим об'єднанням по допомозі дітям. Створення міських осередків товариства відбувалося з ініціативи вищих органів товариства і працівників підприємств, державних установ, закладів освіти, військових частин тощо. Осередки з кількістю до 10 членів мали уповноваженого, а якщо членів було більше десяти, то обирали бюро з трьох осіб, двох кандидатів і ревізійну комісію. У свою чергу в сільській місцевості осередки допомагали органам соціально-правової охорони неповнолітніх й Охматдиту в обліку дітей, які потребували допомоги. Також осередки товариства сприяли захисту інтересів дітей у межах чинного законодавства (див. Додаток Ф) [439, с. 148–149]. До обов'язків товариства входило вилучення дітей з вулиці. З цією метою виявляли місця постійного скупчення безпритульних дітей. Затриманих відправляли спочатку до «нічліжки», а вже потім до профільних дитячих закладів [435, с. 86].

Вступ до рядів товариства в окремих випадках був добровільно-примусовим, зокрема у військових частинах, державних органах і сільській місцевості. Тому часто участь окремих членів у житті осередків обмежувалася членськими внесками [487, с. 18].

Всеукраїнське товариство «Друзі дітей» фінансувалось за рахунок внесків членів. Для фізичних осіб вступний внесок становив 15 коп., щомісячний – 10 коп., а для червоноармійців, селян і студентів – 5 коп. [98, арк. 3]. Вступний внесок юридичних осіб у товаристві «Друзі дітей» варіювався від 30 до 100 крб. (сума визначалася Правлінням товариства), а щомісячний становив 5 крб. (див. Додаток АБ). Ще одним джерелом наповнення бюджету була підприємницька діяльність. У 1928 р. організація утримувала 78 підприємств. У 1931 р. таких підприємств було 188, а у 1933 р. – 3 250 [475, с. 81]. Відтак, на кошти «Друзів дітей» планувалося відкривати дитячі ясла з метою

попередження бездоглядності дітей. У 1931 р. планувалося організувати 240 закладів на 12 тис. дітей, у 1932 р. – 284 на 14 200 дітей, у 1933 р. 369 – 18 450 [65, арк. 4–6]. Журнал «Друг дітей» повідомляв, що у 1931 р. на їхнє оздоровлення, створення харчових пунктів, продовольче забезпечення інтернатів, профілактику безпритульності товариство витратило 1 012 тис. крб., організувало 399 ясел, а у 1933 р. переказало дитячим закладам 2 357 915 крб. Проте, становище ускладнювалося через численні зловживання. Наприклад, керівництво Одеської області затримувало кошти, виділені дитбудинкам центральним правлінням «Друзів дітей» [336, с. 53–54]. У 1931 р. товариство перевиконало свій план. Стосовно 1932–1933 рр. можемо тільки припускати на скільки його було реалізовано в умовах Голодомору, адже статистичних даних про результат кампанії не вдалося віднайти.

Л. Олянич визначає три періоди діяльності Всеукраїнського товариства «Друзі дітей»: 1924–1926 рр., 1927–1932 рр., 1933–1936 рр. Перший період характеризується масовим виникненням осередків та їхнім юридичним оформленням. Другий період вирізнявся створенням органів правління, проведенням реорганізації структури внаслідок адміністративно-територіальних змін в УСРР. Третій – це період функціонального й організаційного занепаду [441, с. 68]. На стадії організаційного оформлення товариства друкований орган «Друг дітей» відіграв важливу агітаційно-пропагандистську роль. На сторінках журналу друкувалися статті відомих громадських і державних діячів, а також досвід роботи окремих осередків [433, с. 126]. На сторінках першого випуску визначались його завдання: розповісти просто і доступно широким масам населення про життя безпритульних дітей і те, чим може їм допомогти громадськість [268, с. 12].

Агітаційно-пропагандистська діяльність товариства не обмежувалася тільки матеріалами журналу. Уся робота у цьому напрямі вирізнялася двома періодами: протягом першого (1924–1929 рр.) – агітація і пропаганда сприяла масовому створенню осередків, поширенню ідеї соціальної допомоги дітям, організації боротьби з безпритульністю. На цьому етапі, за твердженням

Л. Олянич, товариство уникало ідеологізації роботи. Під час другого етапу, котрий розпочався наприкінці 1929 р., змінилася мета, завдання і форми пропаганди, посилювався політико-ідеологічний вплив на об'єднання [436, с. 88].

Початок організації осередків товариства «Друзі дітей» був стихійним, у Херсоні було організовано 50 осередків (3 тис. членів) і 31 осередок у районах (3 тис. членів) [173, арк. 2 зв.]. На лютий 1924 р. у Херсоні нараховувалося 44 осередки, чисельністю 3 716 чоловік [444, с. 19]. Для порівняння у сусідньому Миколаєві станом на червень того ж року діяло дещо менше осередків – 42, але загальна кількість членів була вищою – 4 тис. [491, с. 104]. Станом на 20 листопада у Миколаєві було 18 осередків і 2 534 члени, в Миколаївському районі функціонувало 22 осередки [89, арк. 56–57]. З початку 1925 р. кількість осередків і членів поступово збільшувалася (див. Додаток Х) [100, арк. 1 зв.].

У цілому в Одеській губернії станом на листопад 1924 р. налічувалося 287 осередків і 17 795 членів [441, с. 68]. У 1925–1926 рр. тільки в Одесі було 188 осередків і 15 тис. членів, а у 1926–1927 рр. – 245 осередків і 15 360 членів [101, арк. 19].

Осередки створювалися при всіх головних установах міст. Наприклад, у Херсоні осередки існували на заводах, при Сільськогосподарському технікумі тощо. Документи свідчать, що в деяких установах усі працівники колективно входили до осередків, що є, безумовно, результатом налагодженого механізму пропаганди з боку органів влади. Прикладом є осередки при суді (43 члени з 43 можливих), фінвідділі (93 члени з 93 можливих), міліції (184 члени) (див. Додаток Ц) [165, арк. 8, 58 а; 166, арк. 1; 167, арк. 1; 170, арк. 1].

Організацією осередків у селах займалися районні виконкоми «Друзів дітей». У новоствореному осередку передбачалася наявність не менше 10 чоловік. Вступний внесок був не менше 5 коп. [130, арк. 11]. Варто зазначити, що селяни не проявляли значної активності та бажання вступати до товариства, часто їх до цього примушували, що звичайно негативно впливало на ініціативність такого осередку.

Наприкінці 1920-х рр. керівництво товариства «Друзі дітей» критично характеризувало свою діяльність у сільській місцевості: «Село до цього часу ми майже не охопили. В заснованих осередках часто нараховуються лише відповідальні працівники – голова, секретар сільради, вчитель. Селянство слабо втягнуте в роботу» [292, с. 599].

У червні 1926 р. у Миколаївській окрузі існувало вже 75 осередків з 10 тис. членів [492, с. 113]. У травні 1926 р. у Миколаєві функціонувало 43 осередки з 4 тис. членів, а у жовтні вже було 53 осередки з 4 252 членами, через рік осередків існувало 62 (за іншими даними – 64 осередки) і 6 748 членів, у вересні 1928 р. осередків було 70 з 7 100 членами, а у грудні того ж року – 75 (7 242 члени). Розбудовувалася мережа і в районах: у травні 1926 р. – 30 осередків (3 тис. членів), у жовтні 1927 р. – 36 осередків (3 752 члени), у вересні 1928 р. – 38 осередків (3 854 члени). Загалом восени 1927 р. у Миколаєві та районах було близько 100 осередків товариства з 10.500 членами. У березні 1929 р. у Миколаєві вже існувало 84 осередки «Друзів дітей» і 13.551 член [102, арк. 1; 103, арк. 11, 15; 104, арк. 1; 105, арк. 2, 7; 106, арк. 1–58; 95, арк. 2–3; 99, арк. 1–2].

На початку 1930-х рр. кількісна розбудова осередків продовжувалася. У 1932 р. на Одещині функціонувало 570 осередків і 43,5 тис. членів [439, с. 149]. У цей же час у Миколаївській окрузі було 227 осередків з 17 290 членами [492, с. 113]. Зокрема, у Миколаївському районі функціонувало 70 осередків (5 900 членів), Одеському – 395 (41 300 членів), Херсонському – 41 (3 536 членів). Станом на 1 листопада 1932 р. в Одеській області діяло 1 076 осередків з 107 605 членами (робітників – 54 651 осіб, колгоспників – 30 277 осіб, службовців – 21 206 осіб, інших – 1 471 осіб) [64, арк. 30–31, 54].

З часом кількість закладів і членів змінювалася, особливо після перереєстрацій, котрі проводилися з метою виявлення реальної ситуації, адже більшість членів тільки формально входило до осередку і не виконували практичної роботи.

У роки Голодомору влада ще активніше залучала до роботи товариство «Друзі дітей». В ухваленій у серпні 1931 р. програмі заходів боротьби з дитячою безпритульністю ВУЦВК своїм рішенням переклав обов'язок покращення виробничої бази дитустанов на підприємства, ФЗУ, МТС, радгоспи [569, с. 122]. Влада фактично повернулась до апробованих методів 1920-х рр., коли за рахунок громадськості намагалася розв'язати проблему відсутності продовольчого забезпечення дитячих установ.

Масштаби дитячої безпритульності, породженої Голодомором, були вражаючими. Тотальне вилучення продуктів харчування з села й заборона державного постачання дитячих установ робили малоефективними спроби «Друзів дітей» допомогти голодним безпритульним дітям [336, с. 52].

9 грудня 1933 р. відбулося засідання секретаріату ВУЦВК стосовно становища дитбудинків УСРР. У протоколі зазначалося про погіршення стану дитячих закладів, а уся провина скидалася на органи освіти і незадовільну роботу місцевих органів влади. Було відзначено суцільну антисанітарію в закладах, нестачу їжі, одягу й взуття (забезпечення речами не перевищувало показника у 60–70 %), що було зумовлено величезним притоком дітей з вулиці. Хоча понад 2/3 дитбудинків мали власні господарства, проте через відсутність реманенту вони так і не стали тим необхідним ресурсом для порятунку дітей. Через нестачу підручників і зошитів у занедбаному становищі був навчально-виховний процес. Відтак, «Друзям дітей» було доручено організувати шефство підприємств і колгоспів над усіма дитзакладами республіки [194, с. 153, 155]. Згодом товариство втратить свою найменшу самостійність, а у 1936 р. припинить існування.

Основною формою участі громадськості у справі подолання дитячої безпритульності була система патронування. Вперше масово цю форму участі стали апробовувати в роки голоду 1921–1923 рр. Хоча дуже часто діти під патронатом опинялися в надскладних умовах. Наприклад, у звіті за травень 1923 р. уповноваженого ЦКДД по Одеській губернії відзначається, що діти розміщені під патронатом експлуатуються як жива робоча сила [113, арк. 17].

У середині 1920-х рр. передача дітей під патронат продовжувалася. Хоча влада була змушена застосовувати стимулювання і примус, адже багато сімей боялося брати колишніх безпритульників у свої сім'ї через ризик поганого впливу на своїх дітей. Проте, через фінансовий стимул з боку держави все ж «діти вулиці» потрапляли до сімей, але часто їх приймали з метою фізичної та фінансової експлуатації. Тим не менш, влаштування дітей віком до 10 років у сім'ї вважалося найкращим методом виховання. Старших дітей влаштовували учнями до майстерень і робітничих підприємств. Кампанія з самого початку планувалася як добровільна, але з часом отримала державний характер, що призвело до примусового розміщення дітей у сім'ях, що негативно відбилося на її потенціалі [572, с. 120, 139]. Влада максимально спрощувала процес передачі дітей до селянських сімей [211, с. 2], часто не перевіряючи умови, в яких будуть проживати та виховуватись діти.

Ситуація з патронатом не змінювалася й на початку 1930-х рр. Тому владою неодноразово ініціювалися перевірки становища патронованих дітей. Обстеженню підлягали побутові умови неповнолітніх, чи навчались вони в школі або були направлені на роботу. До цієї справи залучалися представники райвиконкомів, міськрад, обкомів ЛКСМУ, товариство «Друзі дітей» та органи освіти. Владою робився акцент на необхідності контролю на забезпеченні патронованих дітей комуністичним вихованням. Такі перевірки здійснювалися за наказом Всеукраїнської комісії по боротьбі з дитячою безпритульністю через постійні скарги з районів про важке становище дітей під патронатом. Зокрема, діти у більшості випадків не отримували достатнього харчування, не мали необхідної кількості одягу й взуття, постільної білизни, весь час ходили брудні і не відвідували школу [117, арк. 6, 9]. Подібні ситуації виникали через позицію районних комісій: якщо дітей здали під патронат – значить справу виконали.

У грудні 1933 р. товариством «Друзі дітей» було проведено перевірку 7 981 патронованих дітей у Харківській, Київській, Дніпропетровській, Чернігівській і Донецькій областях. У розсекречених документах

зазначається, що стан патронованих дітей у колгоспах і радгоспах був загрозливий. Непоодинокими були випадки, коли діти не відвідували школу, ходили обідрані та з вошами, хворіли на коросту й не отримували медичну допомогу. Дуже часто діти проживали в хліву з тваринами, харчі отримували раз на день, їжу подавали в немитому посуді. Працювали неповнолітні по 10–12 годин на день. У таких умовах регулярними стали втечі з-під патронату й повернення до вуличного життя [73, арк. 29–30].

Станом на 1 січня 1935 р. під патронатом у радгоспах УСРР перебувало 4 437 дітей, зокрема в Одеській області було 634 дитини (474 дитини старше 13 років). Загалом в Одеській області було під патронатом 10 тис. дітей. Станом на листопад в УСРР під патронатом у колгоспах, радгоспах і промислових підприємствах знаходилося 112 тис. безпритульних дітей. Перевіркою їхнього становища займалися органи НКВС й у звіті констатували, що органи освіти передавши дітей під патронат більше не цікавляться їхньою долею. Матеріальне становище таких дітей було вкрай поганим: був відсутнім одяг і взуття, жили, де прийдеться й не мали ліжок. Серед патронованих дітей ніякої роботи не проводилося, через що у середовищі дітей збільшувалися випадки п'янства й хуліганства. Хворим дітям ніякої допомоги не надавалося. Кошти, виділені на цих дітей, використовувалися не за призначенням, вихованцям створювалися надмірно важкі умови, сподіваючись позбутися їх. В Одеській області фіксувалися факти розбещення, крадіжок і хуліганства. Наприклад, у колгоспі ім. Будьоного хлопці і дівчата жили в одному помешканні. Вихователька їх розбещувала і давала їм алкоголь, після чого п'яні діти ходили в село й займалися хуліганством. У колгоспах Снігурівського району фіксувалися випадки побиття дітей, діти спали на голій підлозі у хліву [75, арк. 1, 4, 18–20; 77, арк. 27–30]. Відтак, з моменту останнього масштабного обстеження у 1933 р. нічого не змінилося.

Така ситуація, зокрема в радгоспах, склалася через затримки, а інколи й через повну відсутність асигнувань на патронованих дітей. У 1936 р. Наркомат радгоспів узагалі не виділив коштів на утримання дітей [76, арк. 3].

Як бачимо, у 1920-ті рр. влада вважала діяльність громадських об'єднань складовою і необхідною частиною побудови соціалізму, тому серед завдань, що ставилися перед ними, головним вважалося зосередження їхніх зусиль на практичному втіленні у життя вказівок компартії й уряду [606, с. 17]. Громадські організації в 1930-ті рр. сконцентрували увагу в основному на профілактичній роботі – адресній допомозі сім'ям, спостереженням за станом дітей під патронатом, їх навчанні та дозвіллі. З часом громадськість повністю втратить самостійність у прийнятті рішень [572, с. 137–138].

Таким чином, активно до роботи у справі профілактики дитячої безпритульності і бездоглядності залучалася вітчизняні й міжнародні громадські організації. Значний обсяг роботи було покладено державою на профспілкові організації та колективи підприємств.

Висновки до розділу 3

У період 1920–1930-х рр. виникало декілька хвиль дитячої безпритульності. На початку 1920-х рр. безпритульні з'явилися внаслідок потрясінь попередніх років і голоду 1921–1923 рр. До кінця 1920-х рр. вдалося зменшити кількість вуличних дітей. Проте, з початку 1930-х рр. проблема знову постала внаслідок державної політики колективізації та розкуркулення і Голодомору. У другій половині 1930-х рр. рівень дитячої безпритульності залишався високим через масову репресивну політику держави і недосконалість системи соціального виховання.

Усі заходи, що реалізувалися по відношенню до «дітей вулиці» поділялися на ліквідаційні та профілактичні (превентивні). Загалом, боротьба із дитячою безпритульністю та бездоглядністю була неоднозначною: з

одного боку, радянська влада робила кроки з метою подолання означених негативних явищ, а з іншого – державна політика сама їх і породжувала.

Як бачимо, катастрофічна ситуація, що склалася в країні на початку 1920-х рр. вимагала негайного створення мережі дитячих закладів інтернатного типу. Заснована система була розгалуженою і включала різні за типами та функціями дитзаклади. Основу всіх інтернатних закладів на Півдні України становили дитячі будинки, які входили у систему НКО. Крім того, на півдні республіки діяли окремі дитячі заклади за національною ознакою. Говорити про ефективність створеної системи не доводиться через високі показники смертності, відсутність матеріального забезпечення вихованців, перевантаженість закладів і високий відсоток регулярних втеч.

Починаючи із середини й до кінця 1920-х рр. ліквідація безпритульності отримали плановий характер. Це призвело до зменшення кількості вуличних дітей, проте показники були не значними, зважаючи на те, що боротьба із безпритульністю майже була непомітною у сільській місцевості, свої корективи також вніс голод 1928–1929 рр.

1930-ті рр. – це окремий період в боротьбі з дитячою безпритульністю. Він характеризується змінами в структурі державних інститутів, що займались ліквідацією та профілактикою безпритульності. Все більше функцій отримували правоохоронні органи, у зв'язку з чим відбувався відхід від педагогічних форм роботи з дітьми і посилення заходів, направлених на виховання та перевиховання дітей силовими репресивними методами.

Основними формами соціально-педагогічної роботи з дітьми були: невідкладні, превентивні і виховні. Як ми бачимо, до 1923 р. переважали невідкладні форми роботи, у 1923–1932 рр. перевага надавалась превентивним формам роботи. У період Голодомору знову використовувалися невідкладні форми, а вже в другій половині 1930-х рр. відбулась повна систематизація та уніфікація всіх існуючих форм і методів роботи.

Дитяча безпритульність і бездоглядність тісно були пов'язані з правопорушеннями. На початку 1920-х рр. правопорушення переважно

вчинялися осиротілими дітьми й в основному через голод, а основною метою злочинів було виживання. З другої половини 1920-х рр. до злочинної діяльності все частіше вдавалися малолітні рецидивісти під впливом дорослого криміналітету. Метою цих вчинків були нажива і легкий заробіток. В якості виховних заходів у дитзакладах Півдня України активно використовували фізичну працю в сільському господарстві та майстернях.

У досліджуваний період активно до роботи у справі ліквідації безпритульності залучалася вітчизняні та закордонні громадські організації. Міжнародні організації стали тим джерелом коштів, котрого бракувало радянській владі для вирішення проблеми. Після голоду свою роботу здійснювали тільки вітчизняні організації, проте в більшості випадків їхня робота була направлена на ідеологічну обробку підростаючого покоління, а вже потім на порятунок дітей. Покладання на громадськість обов'язку фінансової підтримки дитзакладів стало альтернативою державного забезпечення, адже місцеві бюджети не могли повністю задовольнити існуючі потреби. Починаючи з 1930-х рр. держава прагнула взяти боротьбу з безпритульністю під свій контроль. Власне, владу турбували не стільки реальні потреби знедолених дітей, скільки зменшення суспільної ваги громадськості. Також це пояснюється ідеологічними причинами – так легше було виховувати з дитбудинківців «нових людей».

Найбільш розповсюдженою формою участі громадськості у профілактиці дитячої безпритульності було патрунування.

РОЗДІЛ 4

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ Й СОЦІАЛІЗАЦІЯ БЕЗПРИТУЛЬНИХ І БЕЗДОГЛЯДНИХ ДІТЕЙ

4.1. Соціальний портрет і повсякдення безпритульних та бездоглядних дітей

Безпритульні діти, перебуваючи на вулиці, створили свій паралельний світ, не схожий на той офіційний, що їх оточував. У їхньому середовищі сформувалися власні ідеали, бачення, професії та мрії.

Жодне видовище в радянських містах так не турбувало владу й іноземних спостерігачів протягом першого післяреволюційного десятиліття, як мільйони дітей-сиріт і кинутих дітей. У працях тогочасних журналістів, іноземців і членів партії безпритульних було представлено як жалюгідних жертв війни та голоду, «обірвані жваві опудала» або як підступні діти-вовки, що полюють на навколишнє населення, щоб віднайти кошти на задоволення своїх звичок вживати кокаїн і грати в азартні ігри. Той факт, що ніхто не міг залишатися байдужим до їхнього страждання робили цих дітей ефективними «боєприпасами» в ідеологічних взаємних звинуваченнях, котрими обмінювалися в ці роки більшовики та їхні опоненти. Критики більшовиків використовували дітей як «доказ» того, що новий режим не зміг, навіть, подбати про своїх власних дітей. У відповідь радянські офіційні особи вказували на походження проблеми як результат лих, що не піддаються їхньому контролю, і наполягали на тому, що партія надала набагато вищий пріоритет реабілітації бездомних неповнолітніх, ніж «буржуазні» уряди [528, с. xi].

Високий рівень соціальної напруги негативно відбився на фізичному і психічному здоров'ї дітей. Наслідки голоду разом з антигігієнічними умовами життя на вулиці, вживанням наркотиків, кисневим голодуванням, передчасним статевим життям також вплинули на психофізіологічний стан

дітей. Форми виявлення дитячої безпритульності також були різні: жебрацтво, бродяжництво, проституція, правопорушення, що неминуче призводили безпритульного до зіткнення з суспільством [556, с. 6; 504, с. 197].

Типовий безпритульний 1920–1930-х рр. представляв собою брудну, у лахмітті, босу, із сумними, але хитрими очима дитину. Типовий мешканець вулиці виглядав не по-дитячому: худий, виснажений, блідий із сірого кольору обличчям [399, с. 133, 136–137]. Умови, у котрих знаходилась безпритульна дитина, викликали у нього настороженість і недовіру до оточуючих. Життя в таких умовах істотно ускладнювало соціальний, розумовий і фізичний розвиток дітей [603, с. 20–21]. У роки голоду в середовищі дітей фіксувались випадки канібалізму. Наприклад, інструктор Миколаївського відділу АРА відзначав: «Людожерство серед дітей – складний результат дитячого голоду, безпритульності, правопорушень і психічних дефектів» [449, с. 39].

Узагалі, безпритульні діти не довіряли дорослим з вулиці, які намагалися встановити з ними контакт і називали таких «фраєрами». Довіру у цих дітей викликали тільки члени злочинного світу – «блатні» [411, с. 201].

Безпритульні виявляли невдоволення важким становищем (до якого вони швидко звикали), спробами «не своїх» втручатися у внутрішній світ і побут безпритульного братства. Будь-якому обмеженню свободи безпритульні пручалися усіма способами, аж до кримінальних. Спіймані «діти вулиці» відмовлялися підкорятися міліції, називалися чужими іменами, били скло і ламали ґрати в приймальниках-розподільниках, чинили фізичний опір, здійснювали втечі. Влада в ході операцій по боротьбі з безпритульністю встановлювали на залізничних вузлах загороджувальні загани [466, с. 108].

Характерною рисою усіх безпритульних дітей було поповнення контингенту із соціально незахищених верств населення, вживання алкоголю та наркотиків, проституція, низька культура і неосвіченість, високий рівень криміногенності контингенту [556, с. 15–16].

Мешкали «діти вулиці» в ямах, руїнах будинків, підвалах, старих вагонах й інших покинутих місцях. Деякі безпритульні діти жили на вокзалах [476, с. 244]. Часто безпритульні та бездоглядні збиралися біля кінотеатрів. Тут вони шукали розваг і можливості підзаробити. Можна було зустріти у цих місцях і дівчат-проституток. Також збиралися біля зруйнованих будинків, які називали «клубами». У «клубі» вуличні діти зустрічалися щоб пожартувати, випити алкоголь, зіграти в карти, поділити награване, обговорити новини і пригоди [401, с. 54, 58]. Більшість цих дітей була колишніми вихованцями дитячих будинків, які здійснювали втечі й повертались до життя на вулиці. До них приєднувались і голодні безпритульні-одиначки з ближніх сіл, які таким чином долучалися до злочинного світу [245, с. 5].

Поринаючи у злочинний світ, засвоюючи нетрадиційну лексику, діти все більше звикали до життя на вулиці. Вуличні діти дуже швидко «забували» свої імена і звертались один до одного за «кличками», наприклад, «Старуха», «Циганок», «Рябуха», «Рябий», «Червоний Туз» тощо [290, с. 68; 394, с. 69]. За допомогою «клички» діти намагалися охарактеризувати товаришів. Прізвиська були як проявом захвату окремими характеристиками неповнолітнього, так і реакцією на примітні риси підлітка. Наприклад, хлопця називали «Кабаном» за його округле і червоне обличчя, іншого прозвали «Піп», бо він обікрав священнослужителя. Популярними були «клички», які характеризували фізичні вади – «Кривий», «Косий» тощо [401, с. 56–57]. Нерідко неповнолітні правопорушники були відомі саме за своїми прізвиськами, а не за справжніми іменами та прізвищами. Ці прізвиська, навіть, зазначалися в їхніх характеристиках. Наприклад: «Характеристика вихованця Херсонської трудколонії для неповнолітніх правопорушників Зінченка Олександра Павловича («Пузач»)» [142, арк. 26–27].

Невід'ємною складовою життя безпритульного було «гастролювання». Офіційні документи, репортажі журналістів і дитячі автобіографічні нариси зображують поїздки залізницею як рутину серед бездомних молодих людей.

Частина легально подорожувала, використовуючи гроші, котрі вони вкрали або випросили на квитки. Більшість же ховалася в різних місцях на транспорті, доступних для їхніх невеликих статур. Контейнери для вугілля, ящики для зберігання, підніжки, бампери, дах, поглиблення всередині транспорту, поглиблення між трубами і рухомими частинами двигуна – всі вони служили в якості місць для подорожі. Для виживання взимку вуличні діти мали уникати впливу холодної погоди одним із двох способів. Вони могли шукати притулок або подорожувати на південь до таких місць, як Одеса, Закавказзя або Середня Азія [528, с. 26–29].

Однією із яскравих ознак приналежності до загону безпритульних була специфічна лексика, що вирізнялась своєю складністю та оригінальністю. Поезія та пісні безпритульних дають виразний матеріал про їхнє життя у власному баченні. Перебування безпритульних в антисоціальному середовищі змінювало їхні особисті риси і утворювало новий прошарок суспільства зі своїми законами та відповідну субкультуру [556, с. 7].

Тогочасна дослідниця М. Левітіна (Маро) акцентувала увагу на схожості жаргону дорослих та неповнолітніх правопорушників і, частіше за все, був пов'язаний зі «справою» (злочином). Жаргон був потрібен для того, щоб приховати інформацію від сторонніх, дуже часто діти вживали таку мову з метою похизуватись перед однолітками, приховати злочин, дратувати вихователів тощо. Наприклад, купити – значить вкрати, майдан – поїзд, шкіра – гаманець, лягавий – використовували по відношенню до правоохоронців, кумпол – голова, липа – підробка, щось несправжнє [411, с. 170–171].

В основному безпритульні діти були вихідцями із пролетарського середовища і переймали стереотипи аномальної поведінки дорослих за норму. Для них було звичайним явищем бродяжництво, вживання алкоголю, наркотиків, проституція, венеричні захворювання та правопорушення [592, с. 10].

У період НЕПу досить поширеним було вживання алкоголю серед

підлітків і дітей, які виховувалися в сім'ях, але у майбутньому могли стати потенційними алкоголіками. З числа досліджених у 1926 р. школярів виявилось, що 73 % з них вживали пиво та вино, 44 % – горілку, 20 % – самогон. Ініціаторами споживання дітей нерідко виступали їхні батьки та рідні. Так, діти могли розпивати алкогольні напої разом з батьком, матір'ю, обома батьками, зі знайомими і родичами, у дитячій компанії та наодинці. Інколи алкоголь починали вживати з дитинства – у віці 7–8 років [576, с. 158–159].

«Вуличні діти» часто ставали не тільки споживачами, але й розповсюджувачами тютюнової отрути. На вулицях великих промислових міст, базарах, залізничних вокзалах можна було зустріти хлопчиків-папіросників [295, с. 289].

Наркотики також були невід'ємною складовою повсякденного життя маргінальних груп – проституток і безпритульних неповнолітніх. Отруйні речовини, що вживалися в радянській державі періоду НЕПу, поділялися на легкі (гашиш, опій), середньої тяжкості (кокаїн, морфій) і важкі (героїн), наслідки вживання яких сильно різнилися. За підрахунками Н. Лебіної, лідером споживання серед великого розмаїття наркотичних засобів був кокаїн. Основними розповсюдниками та споживачами наркотичних речовин були безпритульні діти. Підлітки, під виглядом збирання милостині на хліб, зазвичай витрачали гроші на «понюшку», тобто кокаїн, котрий у народі часто називали «марафетом». Цьому наркотику дуже часто віддавали перевагу проститутки та кишенькові злодії, зокрема й неповнолітні. До «марафету» діти часто призвичаювалися у віці 9–11 років. Взагалі, в 1920-ті рр. підліткова наркоманія отримала досить широке поширення. Діти з нормальних сімей у пошуках романтики нерідко відвідували кубла безпритульних і традиційні місця їх скупчень. Кримінальний світ для частини підлітків опинявся більш привабливим, ніж дійсність радянської трудової школи, піонерських і комсомольських зборів [394, с. 30–32].

До тіньових сторін життя безпритульних дітей відносилася

всеохоплююча любов до азартних ігор, при чому для одних це було простою забавою, а для інших – промислом, що приносив дохід. Безпритульні діти як представники маргінальних верств суспільства намагалися не відставати від своїх дорослих друзів – шулерів, професійних злодіїв, для яких азартна гра була невід’ємною практикою повсякденного життя. Так як справжню колоду карт дітям було важко дістати, вони вдавалися до хитрощів і фабрикували карти – малювали або за допомогою шаблону відтискували на видраних аркушах книг із бібліотек виховних закладів. Грали, як правило, на щигля, гроші або «птюшки». Словами «птюха», «пташка», «пташеня», «жайвороночок» називали пайку хліба кримінальні елементи. «Вуличні діти» постійно покращували свою майстерність карткової гри в середовищі шулерів, а опиняючись у виховних закладах, передавали свої знання менш обізнаним товаришам. Розповсюдженими азартними картковими іграми в період НЕПу були баккара, залізяка, «в 3 карти» [295, с. 287–288].

В іграх, що вимагали ставки грошей або товарів, молоді люди, які не мали ні того, ні іншого, грали в кредит. Вони обіцяли покрити будь-які збитки майбутнім доходом, отриманим у результаті жебрацтва, торгівлі або крадіжки – в деяких випадках це була сума, що потребувала кількох днів роботи. Такі борги надихнули на те, що серед продавців юнацьких газет у Москві звучав вірш: «За туза і за валета, торгував я ціле літо». Іноді хлопці програвали іншим членам своєї групи обіцянку віддати все, що вони могли випросити або вкрати на наступний день (або кілька днів), а не фіксовану кількість грошей або їжі. Ті, хто заборгував набагато більше, ніж могли віддати, були зобов’язані надавати послуги, котрі побажають кредитори. Наприклад, в Одесі один із хлопців співав на вулиці до хрипоти, визнаючи свій борг перед лідером групи безпритульників, хлопчиком на ім’я Коля, який прощав від п’ятдесяти копійок до одного карбованця боргу за кожен пісню [528, с. 70–72, 75].

Крім тютюну, алкоголю та кокаїну вулиця без зволікання познайомила багатьох її жителів з сексуальною активністю. Дослідження, проведене у

1925 р. в Одесі, встановило, що 40 % вилучених з вулиці дітей почали статеве життя до чотирнадцятирічного віку. Опитування, проведене в інституті для дівчат, (багато з них колишні повії) показало, що 3 % уперше вступили в статевий зв'язок до семи років. Так чи інакше, кинуті неповнолітні, зазвичай, вивчали сексуальні практики від дорослих. Як і у випадку з жаргоном і кримінальними навичками, злодії і проститутки з готовністю наслідували наставників. Звичайно, перші сексуальні контакти багатьох молодих людей, особливо дівчат, були абсолютно невірними. У сексуальні контакти з бездомними дівчатами (або повіями, або жертвами зґвалтувань) радо вступали демобілізовані солдати і працівники порту [528, с. 75–79].

Рівень дитячої проституції катастрофічно зростав під впливом безпритульності та бездоглядності. Свідок тих подій Л. Василевський так описує це явище: «...вечорами можна бачити виснажені, худі фігурки 14, 13 і, навіть, 12-річних дівчат, які боязко або, навпаки, з показовою зухвалістю пропонують своє жалюгідне тіло». Зазвичай, неповнолітні проститутки існували в оточенні злодіїв, вбивць, алкоголіків або, так званих, «котів» – малолітніх хуліганів-коханців цих дівчат. Такі дівчата ставали співучасницями злочинів: «навідниця» обирала місце для злочину й готувала все для цього потрібне; інша категорія неповнолітніх проститутток – приводила жертву в притон і давала можливість спільникам обікрасти «гостя» [287, с. 20–21, 23]. Таким чином безпритульні дівчата втягувалися не тільки в аморальний спосіб життя, а й у сферу кримінального світу.

У роки голоду 1921–1923 рр. італійський комуніст був свідком, як в Одесі червоноармійці відбирали в дітей поживу, як діти боролися з собаками за шматок м'яса, а малолітні дівчата віддавалися морякам за хліб. Це був час розповсюдження венеричних хвороб та інших епідемій. Так, торгівля неповнолітніми дівчатами стала звичним явищем, бо, навіть, матері продавали 10- або й 8-річних дітей за шматок хліба [477, с. 16, 451].

Неповнолітні дівчата та хлопці залучалися до цієї ганебної справи і у ролі посередників. Так, в одеській газеті описується факт, що малолітні діти

підходили вечорами до перехожих і запитували: «Хочете я вас познайомлю?». Це питання означало пропозицію провести до проститутки, яка приймала «гостей» вдома. Якщо вуличні повії працювали самі, то «домашні» використовували безпритульних і своїх дітей як посередників [240, с. 1].

Нерідко самі батьки відправляли дочок «підробити» на вулицю. Малолітня повія в роки НЕПу могла заробити від 1 до 5 крб. у день. Шлях на панель починався, зазвичай, з насильства з боку вітчима або знайомих матері [396, с. 389].

Для багатьох дівчат-проституток було характерним схоже минуле, коли порівняно благополучне життя в родині переривалося смертю батьків. Багато дівчат ставали жертвами насильства, причому нерідко – в будинках «добрих людей», які пропонували притулок [395].

Наявність дитячої проституції підтверджена низкою випадків лікування малолітніх дівчат від венеричних захворювань, котрі ті отримали внаслідок зайняття проституцією. За рівнем поширення венеричних захворювань по губерніям УСРР на першому місці була Одеська. Це пояснюється значним розповсюдженням проституції саме у великих портових містах, серед котрих у цьому відношенні особливо виділялася Одеса [576, с. 166].

В Одесі існували цілі злочинні сім'ї, де «тримали професію»: син повторював шлях батька й ставав злодієм, а донька брала приклад з матері – ставала повією. У Південній Пальмірі існували притони з неповнолітніми проститутками. У, так званій, «Школі пластики і танцю» Бельського чотирнадцять дівчат у віці 13–18 років займалися проституцією. До школи потрапляли гарненькі безпритульні дівчата, яких керівник знаходив на вулицях Одеси. Загалом у південному місті за результатами обстежень виявилось, що третина повій розпочала статеве життя у віці до 12 років, а ще третина проституток почала свій «промисел» до 15 років. Декілька тисяч безпритульних дівчат на початку 1920-х рр. існували за рахунок проституції. Обідрані та голодні восьмилітні, чотирнадцятилітні, схожі на привидів, діти

надавали сексуальні послуги за 10–50 коп., й знаходилися збоченці, які отримували від цього насолоду [472, с. 273, 275, 277].

Як уже зазначалося, безпритульність дітей і дитяча проституція були одними із головних причин поширення венеричних хвороб [381, с. 37]. У Миколаєві, наприклад, за 1925 р. було диспансеризовано 7 188 венерично хворих дітей, нормою поведінки яких стало вуличне життя і торгівля власним тілом [343, с. 101].

Дівчата-проститутки мали і свої мрії та ідеали. Так, усі мріяли одружитися, і щоб чоловік був заможний, наприклад, утримував притон й міг їй подавати дорогі речі, вбрання, вишукану їжу [411, с. 275].

Безпритульні хлопці, зазвичай, шукали інші шляхи заробітку. Для більш успішної боротьби за своє існування діти об'єднувалися в групи по декілька чоловік. Таким чином їм було легше «діставати» їжу та займатися дрібними крадіжками на базарах і зупинках транспорту. Кожна така група мала «вожака», який мав беззаперечний вплив на всіх її членів. Зазвичай, він нічим ні фізично, ні інтелектуально не відрізнявся від інших членів ватаги, але мав значний стаж життя на вулиці та крадіжок і міг навчати цьому ремеслу інших [309, с. 16–18].

Тогочасні дослідники поділяли очільників груп безпритульних на «вождів» і «ватажків». «Вожді» очолювали великі об'єднання безпритульних, а «ватажки» охоплювали своїм впливом відносно невеликі ватаги «дітей вулиці» [401, с. 8–9].

Безпритульні мали свої специфічні професії: мандрівники, жебраки-«понтовщики», «симулянти», «артисти», кишенькові злодії, чемоданщики, скокарі-зломщики, утримувачі притонів, продавці наркотиків, правопорушники-професіонали [556, с. 7].

Складний світ безпритульників, у залежності від «професії», поділявся на різні соціальні ролі. Тогочасні дослідники виділяли п'ять груп безпритульних залежно від їхньої спеціалізації: «марафони» (просили милостиню на зупинках), «бігуни» (просили милостиню у перехожих),

«залізничники» (збирали пожертви на вокзалах), «стрілки» (випрошували милостиню, видумуючи ціль, наприклад, для повернення додому) та «філони» (просили пожертви, вдаючи з себе тяжко хворих) [572, с. 67]. Ці групи безпритульних часто об'єднувались в колективи. Основними правилами злочинних колективів безпритульників були: захищай своїх, не шкодуй «чужих», не віддаляйся від компанії, дотримуйся правил гри. Якщо член групи порушував правила, то його могли побити, або, навіть, вбити [401, с. 64]. Вирішувати проблеми насиллям було звичною справою у середовищі «дітей вулиці».

Одним із засобів заробітку був спів на зупинках транспорту чи базарах, де застудженими та хриплими голосами безпритульні співали про складну долю. Однією із найбільш розповсюджених була пісня, де декларувалось про загублене на чужині життя:

«В том саду, перед долиной,
Где поет соловей,
А я на чужбине, позабыт от людей.
Позабыт, позаброшен, с молодых, юных лет
Я остался сиротою,
Счастья-доли мне нет...» [309, с. 20].

Більш сміливі безпритульні обирали окремих пішоходів і плентались за ними, неухильно випрошуючи кілька копійок. В Одесі в теплі дні ніхто на бульварах не міг їх уникнути. Деякі безпритульні надавали дрібні послуги, наприклад, прибирали сніг або пил з людей, відкривали двері магазину для клієнтів – робили усе, щоб отримати копійку. Молоді чоботарі сиділи на тротуарах зі своїми коробками, ганчірками й банками лаку. Деякі молоді люди займалися торгівлею, продаючи те, що здавалося вигідним і доступним. Безпритульники працювали в якості гідів, хоча і не до пам'яток історії та культури. Вони водили моряків з іноземних суден до міських повій. Оскільки вони переміщувалися по цій місцевості щодня й знали, «де краще, а де гірше», як висловилося газета «Правда», і могли давати експертні

рекомендації [528, с. 53–55].

Доволі часто безпритульники вчиняли грабежі та розбій. Серед них була та ж сама градація, як і серед дорослих злочинців: «урки» – досвідчені професіонали, «стопарі» – нальотчики, озброєні грабіжники, «скокарі» – вчиняли квартирні та магазинні крадіжки зі зломом, «ширмачі» – кишенькові злодії, «чемоданщики» – крали валізи на вокзалах. Вбивства, вчинені неповнолітніми, були, доволі, розповсюдженим явищем [411, с. 168–169].

Проте, грабували не тільки перехожих, а й державне майно, зокрема магазини. Грабунки найчастіше чинили із застосуванням зброї – ножів, саморобних пістолетів і справжньої вогнепальної зброї [394, с. 69]. У періодичній пресі описується факт, як у малолітнього правопорушника в Одесі знайшли револьвер, який він вкрав у п'яного червоноармійця. Неповнолітній був неодноразово засудженим рецидивістом, який вчиняв регулярно втечі з колектору [247, с. 4].

З'являтися на вулицях тогочасних міст у вечірні та нічні години стало небезпечно: як мінімум роздягнуть і ще й поб'ють. Неповнолітні грабіжники чим далі нахабніли, цинічно заявляючи: «До 9 години вечора шуба ваша, а після – наша» [343, с. 87].

Збільшенню кількості хуліганських і незаконних діянь з боку неповнолітніх в Одесі сприяв місцевий фольклор про «благородних злодіїв», які грабували «буржуїв», посиляючись на «класову свідомість». Одесити були в захваті від історій у газетах про «Беню Крика» та молоді злочинні «подвиги» Котовського. Якщо злочинець не грабував у радянської влади, то йому в пресі приписували надзвичайно позитивні якості. Також для Одеси стали звичними розбірки між «хуторами», тобто район проти району. Образ одеський безпритульник-хуліган копіював з «братка-матроса»: брюки-кльош, куртка, схожа на бушлат, шапка-«фінка», ніж і кастет [472, с. 279–280].

У промислових містах безпритульники-хулігани одягалися наступним чином: волосся виглядало із-під кашкета, розстібнута сорочка, шкіряна куртка, брюки «кльош-42», некваплива хода, папіроса і, обов'язково,

нецензурна лексика. Таких хлопців називали «битками» [401, с. 53–54].

Також безпритульні потрапляли під вплив криміналітету, який їх нещадно експлуатував: змушував просити милостиню, використовували як розповсюдників наркотиків і самогону [411, с. 157].

Неповнолітні правопорушники теж мали мрії та ідеали. Наприклад, дрібні злодюжки та кишенькові злодії мріяли стати «тузом», тобто кваліфікованим злодієм і жити на «хаті»/«хазі» (квартирі), мати обов'язково «бабу» (дівчину). Частина дітей хотіла стати скупниками краденого (жити по «блату»). Були й ті дрібні правопорушники-«сявки», які були не проти потрапити в дитбудинок і отримати професійні навички, проте таких була меншість [411, с. 276]. Для усіх бажаючих потрапити до дитбудинку просто не було місця, особливо у роки голоду [238, с. 4; 248, с. 4]. Переважна більшість безпритульних не бажала потрапляти до дитячих закладів. Безпритульні неповнолітні вважали дитячі установи «могилою», «в'язницею». Втечі з дитбудинків і притулків були формами повсякденного протесту безпритульних. Протестували вони проти обмеження свободи, постійних принижень, знущань, рукоприкладства з боку горе-вихователів [466, с. 108].

У роки Голодомору проблема дитячої злочинності ускладнилася ще більше. Молодші діти, щоб вижити, об'єднувалися в більш-менш організовані групи. Вони ловили птахів і котів, шукали у смітті рибні голови або картопляне лушпиння, жебракували. Про дитячі злочинні зграї на залізничних станціях звичайно зазначають, що вони склалися з 12–14 річних і навіть з 5–6 річних. Вони займалися головним чином дрібними крадіжками. Багато дітей асимілювалися серед кримінального елементу – так званих «урків», які існували як середовище з окремою культурою, зі своїми законами та жаргоном. Про хлопців-підлітків зі злочинного світу, як правило, повідомляли, що це були найжахливіші злодії, які не мали жодних докорів сумління і вдавалися до вбивства за будь-яким найнезначнішим мотивом [365, с. 230–231].

В існуючій тоталітарній державі діти – в силу свого віку, «блатні» – в силу свого положення і тієї ролі, що вони грали, мали можливість створювати свої субкультури, що не підпорядковувались офіційній культурі і протистояли їй [407]. Однією з форм такого протистояння були вуличні пісні.

Пісня відображала найбільш значущі сторони та моменти життя безпритульного. Цей вид творчості цікавий з точки зору змісту гострих соціальних конфліктів, що пережили «діти вулиці». У них відображено тернистий шлях безпритульного: сирітство, втрата батька, відсутність страху перед настановами матері. Одним із найбільш розповсюджених мотивів виступали пісенні розповіді про тюремне життя, про його повсякдення, адже тюрма – це доля усіх підлітків-рецидивістів [411, с. 202, 204].

«Тюрьма – тюрьма, какое слово,
 Для всех позорна и страшна.
 Но для меня она не нова,
 Я с нею свыкся уж давно.
 Привык я к камере унылой.
 Привык к висячему замку.
 Привык к решетке я постылой,
 Привык к всеобщему замку.
 В углу стоит, ушат с водою
 И койка красная в стене,
 И все, что вижу пред собою,
 Все полагается в тюрьме.
 В окно смотреть не позволяют,
 Нельзя нам громко говорить.
 А крикнешь – в карцер отправляют.
 Спроси, за что? – так станут бить.
 Сижу под следствием два года.
 Сижу, в окошко я гляжу.
 Судьбу – злодейку проклиная.

Спроси, за что я здесь сижу?» [411, с. 202, 204].

Пісні, що лунали біля бродяжих вогнищ, часто доволі влучно описували оточуючу реальність:

«Вышли мы все из вагона,

Сало забрали у нас.

Вот вам святая свобода,

Вот вам советская власть!» [502, с. 165].

Ще одна пісня, що змальовує картину змін життя дитини і виходу її на дорогу, котра привела до в'язниці. Співав її, як відзначав збирач пісень безпритульних дітей, «хлопчик років 13–14, легко збудливий, який легко лютішає, кидає в співрозмовника чим попало, часто б'ється дошкою, що служить ліжком у нічліжці. Дуже хворобливий на вигляд, кокаїніст, відчайдушний картяр [407].

«Когда мне было лет 12,

Когда скончался мой отец,

Не стал я матери бояться

И стал большой руки подлец.

По квартирам стал я шляться,

И стал водочку любить

Воровать я научился

И пошел по тюрьмам жить...» [407].

В Одесі популярною була пісня «Пузо-барабан», котру часто можна було почути в портових притонах:

«Ночные приключения,

В них столько увлечения,

Спеши прославить клеш –

Устраивай дебош!» [472, с. 279].

Фактично, безпритульні і бездоглядні діти, об'єднуючись у групи, створили своєрідну субкультуру з асоціальними ідеалами, нормами і моральними цінностями [592, с. 10].

Впливали тогочасні політичні та соціально-економічні реалії й на «домашніх» дітей, у тому числі через спілкування в навчальних закладах з колишніми безпритульниками. Реакцією на більшовицьку політику було масове поширення антирадянських проявів з боку дітей у вигляді висловлювань, листівок, частушок, віршів, написів, через акти вандалізму над радянськими символами, портретами вождів тощо. Зокрема, фіксувались такі факти у Первомайську (тогочасна Одеська область) [497, с. 46].

Діти об'єднувались в групи в межах шкільних колективів. Їхня діяльність, за визначенням влади, потрапляла під категорію антирадянської та хуліганської. Такі неформальні об'єднання фіксувались усюди по республіці. Їхня антибільшовицька діяльність проявлялася в наданні вчителям кличок, постійних образах на їхню адресу та псуванні зображень більшовицьких вождів у книгах і газетах. Такі вчинки влада списувала на недостатню агітаційно-виховну роботу в школах і дитбудинках [74, арк. 1, 18–19].

У сільській місцевості діти не так швидко переходили зі стану бездоглядності до безпритульності. Хоча в роки голоду цей процес пришвидшувався. У своїй праці «По весям і селам» М. Куліш описує типових сільських безпритульних дітей Дніпровського повіту: «...серед сипучих пісків – діти-пастушки. Вони перебувають тут довгі місяці, пасуть корів, овець, палять сухий очерет, шукають їстівні коріння та, іноді, крадуть у котів рибу. Їх тут десятки. Школи вони не знають, і школа їх не знає. Заповітна мрія у них – дістати тютюну або знайти від торішніх битв снаряд і підірвати його ... лаються вони з віртуозністю, на кожному кроці, за кожним словом. Про статеве життя вони знають більше дорослих...». В умовах голоду діти шукали заробіток, шматок хліба, тому навчання було не в пріоритетах. На питання про школу один з хлопців відповів: «Хай вона згорить...» [382, с. 364–365, 369]. У спогадах М. Куліш описав реальну картину життя сільських дітей: порожні школи, праця в полі, відсутність перспектив, бездоглядність, голодна смерть.

Таким чином, у 1920–1930-х рр. безпритульні діти створили власну субкультуру вуличного братства. У їхньому середовищі сформувалися власні ідеали, бачення, професії та мрії. Жебрацтво, бродяжництво, проституція, алкоголізм, наркоманія і правопорушення стали невід’ємною складовою повсякденного життя «дітей вулиці».

4.2. Процес соціалізації дітей в інтернатних закладах

Від самого початку більшовики приступили до реалізації грандіозних завдань щодо побудови нового суспільства і творення «нової людини». Для розробки і реалізації цієї концепції влада залучила науковців, зокрема педагогів. Радянська педагогіка повинна була обґрунтувати участь дітей у соціалістичному будівництві та змаганні, ватажкуванні тощо. Тому від початку 1920-х рр. набула поширення ідея повного відриву дітей від сім’ї за допомогою розгалуженої системи дитячих будинків (там мали перебувати не лише діти-сироти, безпритульні, але й діти матерів-одиначок, діти батьків, зайнятих на великих будовах, сільські діти). У свою чергу сільських дітей влада ідентифікували як «диких селянських дітей» і намагалися забрати від родини, щоб перетворити їх на «дітей колективу». Кінцева мета цього процесу – прищеплення дитині комуністичної ідеології, матеріалістичного світогляду, виховання свідомого, активного будівника соціалізму [583, с. 261–262, 264]. Тобто, більшовики бачили у дітях, у тому числі й безпритульних, той матеріал, з якого можна буде витворити «*homo soveticus*» – людину радянську.

Влада робила все для формування нового типу *homo soveticus*. Термін набув популярності після виходу однойменної книги О. Зінов’єва, де він описує особливості радянської людини [338]. *Homo soveticus* мав стати новою історичною багатонаціональною спільнотою [583, с. 277]. «Нова радянська людина» як складова нової спільноти, перш за все, мала бути відданою цілям партії, ототожнювати себе з пролетарською громадськістю,

аби за будь-яку ціну будувати комунізм [415, с. 182].

У процесі творення *homo soveticus* увага приділялася формуванню у молодого покоління характеристик «борців за соціалізм» – соціалістичного патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, соціалістичного гуманізму та справжнього колективізму. Метою такого виховання бачилося формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості, громадянина-колективіста, особистості соціалістичного типу, яка володіє відданістю ідеалам комунізму, політичною активністю, патріотизмом й інтернаціоналізмом, комуністичним ставленням до праці [572, с. 60, 324, 336].

Як зазначає сучасна дослідниця Н. Гогохія, діти в тоталітарному суспільстві стають не тільки об'єктами ідеологічної пропаганди, але й активними ретрансляторами засвоєних ідей. Розглядаючи дитину як об'єкт комуністичного виховання більшовицька влада намагалась закріпити в ній саме ті якості, що впливали з державної ідеології [312, с. 255].

Дітей виховували за допомогою методів, що мали прищеплювати їм класову ненависть, нещадність, фанатичну відданість тоталітарному режиму, правлячій партії і особисто Сталіну. Виховний процес був у закладах доволі жорстокий, що пояснюється страшними деформаціями, котрі відбулись у свідомості вихователів і вчителів під дією соціально-психологічної обстановки на той час у країні [555, с. 169–170]. Фактично, діти були уособленням, але одночасно й частиною «культу Сталіна» [546, с. 164].

Влада прагнула створити модель «громадянина» тоталітарної держави; і такого громадянина не можна до пуття витворити поза таборами [261, с. 508], у нашому випадку поза межами дитячого будинку з майже воєнізованою дисципліною. Дитбудинок сприймався владою як осередок комуністичного виховання та місце, де формувалась «нова людина».

А. Синявський визначає три основні якості «нової людини». По-перше, це безмежна відданість вищій цілі, що полягає в побудові ідеального суспільства. По-друге, рішучий перехід від ідеї до дії, «нова людина» не мрійник, а діяч і практик. І одне з її головних завдань полягає в тому, щоб

усіх зробити схожими на себе і тим самим побудувати комунізм. По-третє, нова людина обов'язково виступає як представник маси чи класу, який через неї і здійснює свій ідеал. Тому влада ставила собі за мету перетворювати «старих людей» у «нових». Державна влада, фактично, уособлювала собою поєднання в'язниці зі школою для важких дітей, тому й виховання відбувалося через покарання [478, с. 157, 159–160].

Деякі державні діячі плекали великі надії на виховання з колишніх безпритульників корисних для держави людей. Так, А. Луначарський наголошував, що «безпритульна дитина за своїми здібностями, кмітливістю, за загальним рівнем нервової системи значно вище середньостатистичної дитини в сім'ї». На його думку, якщо безпритульника пригріти й нагодувати, то з нього вийде «державна» дитина, якою можна буде пишатися [552, с. 66]. Таким чином, держава хотіла зробити з асоціальних «дітей вулиці» повноцінних і вдячних громадян, які б були усім зобов'язані їй.

Зважаючи на це, колишні безпритульні, відірвані від родини, вбачалися ідеальними кандидатами на роль майбутніх «нових людей». Дитбудинки, у свою чергу, мали стати «фабриками» цих людей [621, с. 6–7].

Вперше питання дитячого будинку було поставлено у «Декларації Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей» від 01.07.1920 року. В інтернатних закладах бачився новий тип суспільного державного виховання дітей – їм належало втілити у життя основну ідею комуністичного виховання всіх дітей за рахунок держави. Адже вважалося, що ані сім'я, ані окремі особи або група осіб не в змозі успішно виконати колосальне завдання виховання і перевиховання молодого покоління [334, с. 175].

На думку О. Міхеєвої, тогочасна система виховання тісно пов'язувалася з економічною системою, тож індивідуалізм і ринкова економіка буржуазного ладу повинні були поступитися місцем колективізму й економіці плановій. На противагу індивідуалізму, дитячий будинок радянського типу мусив виховувати колективізм, колективні дії та колективну свідомість, котрі повинні були закладатися з дитинства. Тому

радянські теоретики покладали великі надії на дитбудинок [420, с. 121–122]. Ця концептуальна модель закладалася якраз у декларації 1920 р.

О. Ільченко виділяє чотири стадії розвитку дитячих закладів. 1-а стадія (1920–1923 рр.) – головна увага приділялася організації максимальної кількості дитячих установ для розміщення в них безпритульних. 2-а стадія (1924–1929 рр.) – найбільшого розвитку набувають дитячі містечка, трудові колонії та комуни, трудові будинки тощо. Серед форм випуску вихованців з'являються направлення на виробництво, у сільське господарство, у заклади професійної освіти, на робітфаки. 3-я стадія (1930–1933 рр.) – відбувається подальше скорочення мережі міських дитбудинків та їх «розвантаження». Улаштування випускників дитустанов проводилося за рахунок передачі дітей у сільські патронати, відправки до родичів, направлення на роботу. 4-а стадія (1934–1939 рр.) – найбільшого розвитку знову набувають дитячі будинки і школи-комуни, що знаходилися в підпорядкуванні НКО; трудові будинки і школи фабрично-заводського учнівства, трудові колонії і комуни в системі органів НКВС. Формами випуску стало влаштування на виробництва та підприємства, віддача під патронат, превалює направлення на подальше навчання до профшкіл, технікумів, робітфаків [570, с. 9–10].

Безпосередньо завідування дитячим закладом і процесом навчання та виховання, адміністративно-господарською частиною здійснював керівник установи. На ньому лежала уся відповідальність за функціонування закладу. Персонал типового інтернатного закладу складався із керівника, вихователів і технічного персоналу (див. Додаток АА) [552, с. 115; 25, арк. 22].

Згідно з положенням «Про дитячий будинок» (1925 р.) вихованці дитячих закладів отримували загальну навчальну та трудову підготовку у відповідних закладах освіти, зокрема в школах і на курсах [42, арк. 43–45].

Освітній процес у дитячих будинках пройшов три етапи становлення та розвитку. Л. Гребінь пропонує наступні етапи розвитку школи у дитбудинках УСРР: перший етап (1920–1923 рр.) – діяльність «внутрішньої» школи у дитбудинку, другий етап (1924–1928 рр.) – перехідний (від «внутрішньої» до

«виносної» школи), третій етап (1929–1936 рр.) – закріплення «виносної школи». На першому етапі дитячий будинок визнавався найактуальнішою установою соціального виховання і навчання дітей. Однак реалізація цієї ідеї була практично неможливою через наявність низки проблем, зокрема брак кваліфікованих педагогічних працівників. Другий етап починається з 1924 р., адже з цього часу школа намагається повернути втрачений авторитет і починається масштабна розбудова шкільної системи по всій УСРР. Та з дитячих будинків вона не зникає, тому цей етап є перехідним. Під час третього етапу почалося масове скорочення шкіл при дитбудинках. Станом на 1 грудня 1928 р. 48 % дітей з дитячих будинків уже навчались у масових школах [559, с. 12–13]. Таким чином, зв'язок інтернатних закладів із зовнішнім світом здійснювався через загальноосвітню школу, вихованці дитбудинків «нормального типу» відвідували найближчу школу і навчались в одних класах з «домашніми» дітьми.

Проте, колишні неповнолітні правопорушники навчались у стінах дитзакладів. Як видно з розпорядку дня, шкільні заняття в закладах для безпритульних дітей з девіантною поведінкою проводилися щоденно і займали більшу частину дня вихованців. Академічний рік у закладах для «дефективних» дітей складався з 2-х півріч (семестрів): осіннє-зимового з 1 вересня (жовтня) по 1 березня та весняно-літнього з 1 березня по 1 вересня (жовтня). Протягом літнього триместру дітям проводили екскурсії, за наявності земельної ділянки при дитячому закладі, вони займалися вирощуванням сільськогосподарських культур, інколи проводилися класні заняття. У закладах для правопорушників навчання проводилося за класною системою. Оскільки у даних закладах виховували дітей-злочинців, то поділ на класи відбувався в залежності від віку, розумових здібностей і загального розвитку дітей. А. Волошинова припускає, що єдиної учбової програми для безпритульних дітей із девіантною поведінкою не було і вона розроблювалася в кожному закладі окремо, враховуючи попередній рівень знань, психологічні й вікові особливості вихованців [297, с. 20–21].

Зважаючи на контингент, скоріш за все, навчальний процес було направлено на надання дітям елементарних знань і ліквідацію неписьменності.

Починаючи з 1925 р. основною формою інтернатних закладів ставали дитячі містечка і сільськогосподарські колонії. Активне створення містечок і колоній означало перехід на повний господарський розрахунок, що поєднував продуктивну діяльність дітей із вихованням, навчанням та профорієнтацією. За віком основну масу вихованців становили діти від 8 до 15 років (71 %), а підлітків старших за 15 років нараховувалось 17 % [442, с. 81]. Містечка для дітей відкривались у тих населених пунктах, де були мінімальні умови для організації побуту, праці та навчання дітей [458, с. 98].

Згідно з існуючими інструкціями дитячі містечка створювалися на околиці міста поруч з фабриками і заводами або в сільській місцевості. Містечка у своїй структурі складалися з декількох споруд, де проживали діти у відповідності до різних вікових груп. Гуртожитки у дитячих містечках поділялися на три групи: дошкільні (для дітей 4–7 років), шкільні (8–12 років) і підліткові (13–15 років). Навчальний процес проводився у школах, а позашкільне виховання, відповідно, у клубах. Основну роль у житті дитячих містечок, як і в інших закладах соцвиху, відігравала праця; вихованці займалися самообслуговуванням і самозабезпеченням [494, с. 166]. Станом на січень 1923 р. в УСРР діяло 9 дитячих містечок [414, с. 35].

У 1920 р. було видано перший навчальний план, відповідно до якого в школі дитячого будинку передбачалося вивчення таких предметів: математика, рідна мова, природознавство, фізика, хімія, географія, історія, краєзнавство, малювання і ліплення, ручна праця, ігри, фізичні вправи, співи [371, с. 225].

У цілому в 63 % установ соцвиху навчання проводилося українською мовою (Поділля, Полтавщина, Київщина – близько 90 %; Волинь – близько 70 %; Миколаївщина та Одещина – близько 30 %; Харківщина та Донеччина – близько 20 %) [271, с. 18–19]. Як бачимо, найповільніші темпи українізації були на Півдні та Сході УСРР.

Згідно з Кодексом законів про народну освіту (1922 р.) виховання дітей у дитзакладах зводилося до трьох основних завдань: виховання; практичне ознайомлення дітей з процесами та знаряддями праці; навчання дітей у відповідності до їх віку обсягу загальноосвітніх та технічних знань з метою підготовки до спеціалізації [199, с. 872].

Виходячи з цих завдань виховний процес у дитячих будинках складався із соціального, суспільно-політичного, трудового, антирелігійного, фізичного та статевих виховання [559, с. 13]. Усі складові процесу тісно перепліталися і реалізовувалися тільки в системі.

Виховний процес спрямовувався на формування «пролетарської дитини» з усіма притаманними класовими характеристиками [570, с. 8]. Одним із головних завдань виховного процесу було пристосування дітей та молоді до класової боротьби і суспільно-корисної праці [390, с. 338]. Соціальне виховання реалізовувалося через чітко організоване дозвілля і позаурочну роботу.

Одним із методів цього виховання була позакласна робота (спів, малювання стінгазет, естафети, екскурсії). До організації цієї роботи залучались піонери та комсомольці, які мали допомагати і контролювати цю роботу [309, с. 40, 46].

Соціальне виховання реалізовувалося й через дитячу літературу і кіно. Відтак, цей культурний продукт підлягав жорсткій перевірці. Державні органи здійснювали контроль і не допускали літературні твори та кінофільми, стосовно яких була підозра, що вони можуть мати негативний вплив на дітей [207]. Жорстка цензура дитячого культурного продукту здійснювалася з метою формування «нової» ідентичності. «Правильні» література та кіно мали пришвидшити процес витворення із дітей «нових людей».

Радянські педагоги вбачали прямий зв'язок між зростанням правопорушень неповнолітніх і «комерційними» фільмами. Вони вважали, що фільми стимулюють загострення нервових хвороб і жорстокості. Тому влада взяла під свій контроль виготовлення «правильного» кіно як міцний

виховний ресурс [488, с. 124].

У 1924 р. у більшовиків виникла ідея створення дитячої книги про «реальний світ». Ця масова політична книжка мала «навчити дітей розпізнавати класових ворогів пролетаріату і вести із ними боротьбу, організувати на боротьбу за міжнародний комуністичний рух, боротися з куркулями». Дитячий колектив мав бути головним героєм усіх книг. У 1931 р. влада забрала у дітей казки. Також до списку шкідливої літератури потрапили дитячі твори, де мова йшла тільки про дітей, адже підрастаюче покоління, на переконання більшовиків, мало орієнтуватися на подвиги проводирів революції та дорослих робітників-комуністів [414, с. 37].

Прагнула влада встановити контроль і над речами, котрими гралися діти. Проголошувався курс на створення «ідеологічно правильної іграшки». Проте, через брак товарів влада пропонувала модернізувати старі речі або робити іграшки власноруч з яєчної шкарлупи, картону чи пробок. До списку рекомендованих іграшок потрапили механічні іграшки, побутові речі тощо [481, с. 154–155; 482]. Забороні підлягали іграшки, що на думку влади могли викликати непотрібні емоції й особистісні якості (ляльки, пупси, скарбнички тощо) [488, с. 122–123].

Важливим елементом виховної роботи були масові свята, адже свята структурують життя людини, супроводжуючи від початку і до кінця життя. Вони відіграють важливу роль у процесі її інтеграції в соціум. Під час святкування плідно експлуатувався концепт «щасливого радянського дитинства» в контексті звеличення влади як захисника і кращого друга радянських дітей. До середини 1930-х рр. цикл дитячих свят практично співпадав із дорослим, хоча в ньому були присутні і власне дитячі урочистості – Міжнародний дитячий тиждень, Міжнародний юнацький день тощо. Але вони були суто ідеологічними, в ритуалі їхнього проведення основну роль відігравала інформативна і політико-виховна функція. Наприклад, під час святкової ялинки 1937 р. дитячі подарунки прикрашав ярлик – «Дітям ялинковий подарунок від Постишева». Таким чином,

керівництво республіки дбало, щоби діти, отримавши задоволення від святкової ялинки, відчували персоналізовану вдячність до влади, яка влаштувала таке веселе свято. Для пропаганди нових міфів про відчайдушну і одностайну революційну боротьбу українських трудящих проти царського режиму використовувався першотравень [311, с. 183, 185; 312, с. 264–265; 314, с. 204; 83, арк. 216]. Усі ці святкові ритуали і риторика мали служити для створення ілюзії, що Радянський Союз – це «рай для дітей».

На думку М. Рольфа, масове свято в СРСР – це одна із найважливіших інстанцій проведення радянзації. Воно представляло собою культурні норми, що мали бути притаманні радянській людині [468, с. 263]. Відтак, свята стають невід’ємною складовою для реалізації концепції «людини нового типу».

Суспільно-політичне виховання спрямовувалося на залучення дітей до комуністичної ідеології. Воно здійснювалося в стінах дитбудинків і школах, де вихованці дитзакладів навчались разом з іншими дітьми. Частиною цього курсу було антирелігійне виховання. Ще одним компонентом суспільно-політичної освіти було інтернаціональне виховання [270, с. 212]. До цього виховання активно залучались «шефи», прикріплені до інтернатних закладів.

В якості контрудару по ворогу «в боротьбі за дитину» більшовики бачили створення ефективної системи політичного виховання, що складалось із політосвіти і практичної діяльності – участі у масових політичних кампаніях влади. Політична просвіта розумілася владою як одна із найважливіших умов соціалістичного будівництва. Радянське керівництво активно реалізувало політичне виховання через сюжети «влада і діти», «найкращий друг дітей» тощо. Ці сюжети вживались щодо М. Горького, його портрети часто прикрашали сторінки преси. Другом дітей змальовувалась і всесоюзна «бабуся» Н. Крупська [505, с. 756, 763]. Нерідко й дитячі будинки носили ім’я партійних лідерів.

Політична робота в дитбудинках включала в себе лекції та організацію комуністичних гуртків. Як зазначалося у звіті дитячої секції Одеської

губнаслідгол за червень 1923 р. про результати політичного виховання: «Відзначаємо зростання політичної свідомості у дітей та їх дисциплінованість». Атмосферу в дитячих будинках цілком було просякнuto комуністичними ідеями. Суспільно-політичне виховання включало вивчення політичних догм шляхом прямої агітації [113, арк. 11–11 зв.].

У дитячому віці починається становлення ідентичності, закладаються основи ставлення до себе і світу, формується здатність оцінювати оточуючу реальність і діяти згідно із власними уявленнями й установками. Під соціальною ідентичністю мається на увазі солідарність із соціальними, груповими ідеалами, стандартами, цінностями, що були панівними у суспільстві. Класова свідомість і революційна активність були тими рисами, що хотіла бачити влада в образі «вірного лєнінця». Важливим елементом формування радянської ідентичності дитини було створення ідеального, привабливого образу більшовиків – прикладу для наслідування, взірця. Також активно застосовувався образ радянського новомученика – піонера-героя. У 1930-х рр. республіканський медіа-простір був перенасичений матеріалами з історії революції і громадянської війни, біографіями вождів компартії та художніми творами про героїзм дітей і молоді в боротьбі за встановлення радянської влади в Україні. Дитяча література і преса стали особливою сферою використання міфологічних сюжетів сталінської доби. Причина такої уваги до дитячих видань очевидна – діти легше і скоріше засвоювали нові «істини», їх простіше було переконати емоційною розповіддю в тому, що більшовики – найкращі друзі українського народу. Міфологізація подій революції у дитячій свідомості була необхідною не тільки для легітимації режиму в очах зростаючого покоління, а й для підкреслення активної ролі дітей у воєнні часи, формування в їх свідомості внутрішньої готовності до подвигів і жертв на заклик партії [315, с. 214–216]. Особливо легко було нав'язувати нову «істину» вихованцям дитбудинків, ізольованих від сімейного виховання і зовнішніх чинників. Нав'язування нової ідентичності здійснювалося усіма можливими методами (через дитячі

твори і пресу, промови офіційних осіб).

Емоційний компонент політичного виховання зводився до вироблення певного ставлення до політичних об'єктів та явищ і був пов'язаний з формуванням сталих емоційних переживань дітей стосовно політичних подій, котрі часом діяли незалежно від свідомості. Дієвим засобом політичного емоційного виховання були різні ритуали: урочисті збори; вручення нагород, рапортів, паради, походи, демонстрації, вшанування, святкування ювілеїв [319, с. 121].

Антирелігійне виховання було тісно пов'язано з політичним. Воно проводилося через клубно-гурткову роботу (гуртки безбожників, екскурсії, антирелігійні вечори, стінгазети, бесіди, лекції тощо) [559, с. 14].

Основним видом виховної роботи у дитячих закладах було трудове виховання. На думку тогочасних педагогів, воно мало бути невід'ємною частиною роботи з колишніми безпритульниками, трудове виховання мало стояти на першому місці [324, с. 44]. Згідно зі ст. 181 Кодексу законів про народну освіту у дитячих закладах обладнувались трудові майстерні [199, с. 872]. Наявність майстерні надавала змогу учням отримати професійне навчання і забезпечити заклад необхідною продукцією.

Для хворих дітей із закладів НКОЗ також організовувалися майстерні, де вони в залежності від захворювання щодня займалися. Так, в установах для дітей хворих на туберкульоз допускалися такі види праці: городництво, садівництво, птахівництво, догляд за дрібними тваринами, роботи по дереву, роботи з картоном і папером, рукоділля [572, с. 198].

Трудове виховання проводилося у різних формах: самообслуговування, робота в майстернях, сільських господарствах, у деяких установах воно поєднувалося із професійною підготовкою. Важливою складовою цього виховання було трудове навчання. Основним методом трудового виховання була організація майстерень у дитбудинках. У сільській місцевості трудове навчання проводилось на сільськогосподарських ділянках, закріплених за дитячим закладом. Таким чином, комуністичні ідеологи ставили на одне з

перших місць працю як метод формування «нових людей» для існуючого соціуму [270, с. 211; 556, с. 17]. Влада намагалася виховати з дітей «відповідальних» робітників з якомога молодшого віку, тому для цього дитячі заклади отримали свою трудову спеціалізацію (існували фабрично-заводські, сільськогосподарські тощо).

У цей час була розповсюдженою думка А. Макаренка, що працьовитість не дана дитині від природи, а виховується в ній. На думку педагога, у процесі трудової діяльності треба розвивати вміння дітей планувати роботу, дбайливо ставитися до часу, до знарядь виробництва і до матеріалів, досягати високої якості виробництва [350, с. 202]. Соціалістична праця представлялася як праця радісна, колективна, що не виснажує фізичні сили людини, а приводить до її верховенства над природою. Трудовий подвиг на ціннісних терезах радянського суспільства уподібнювався героїчному еквіваленту [572, с. 333].

З початком розгортання процесу індустріалізації, дитина позиціонувалась як резервна сила, що мусила допомагати партії у вирішенні завдань соціалістичного будівництва. Дітлахів залучали до відверто недитячих справ, а з ухваленням першого п'ятирічного плану (1928–1932 рр.) «виробничий» аспект починає відігравати важливу роль у дискурсі дитини [313, с. 94–95]. Станом на весну 1931 р. у дитзакладах УСРР діяло 533 майстерні, де навчалося 10 938 дітей [56, арк. 174]. Держава розглядала роботу дітей в майстернях як можливість здобути певну кваліфікацію й одразу після випуску з дитбудинку отримати робітника для забезпечення процесу індустріалізації.

З метою підвищення ефективності трудового навчання на роботу до майстерень у дитячі будинки залучалися робітники із великим виробничим стажем, ударники виробництва [572, с. 298].

Наказом Народного комісаріату важкої промисловості СРСР № 988 від 15 серпня 1935 р. випускники дитбудинків направлялись на виробництво у відповідності до отриманої кваліфікації й отримували житло [275, с. 15]. Це підтверджує тезу про прагнення більшовиків якомога швидше поповнювати

людську базу індустріалізації за рахунок випускників дитзакладів.

Статеве виховання у дитбудинках мало суперечності. Причиною цього був, по-перше, набутий «дітьми вулиці» негативний сексуальний досвід; по-друге, невідповідність вихователів і педагогів до розв'язання таких інтимних і на той час суворо замовчуваних «недитячих» проблем [559, с. 14].

Комуністична ідеологія передбачала створення «нової людини», яка б не обмежувалась у своїй свідомості різними забобонами і не страждала на «вади» капіталістичного світу. Тому радянська влада зруйнували усталену систему соціальних норм, що відобразилось і на зміні статевої моралі тогочасної людини. Робилися спроби переосмислення ролі таких традиційних соціальних інститутів, як сім'я та шлюб [576, с. 112].

У 1921 р. НКО був прийнятий «Порадник по соціальному вихованню дітей», де регламентувалося питання спільного виховання хлопців і дівчат у межах однієї установи. Утім, в установах для дітей-правопорушників, згідно з циркуляром НКО (№ 8980 від 30.07.1921 р.) ця вимога не враховувалася. Проте, фактично окремих трудових будинків для дітей різної статі радянською владою організовано не було, насамперед через брак коштів і слабку матеріально-технічну базу [557, с. 118–119]. Через це дуже гостро стояло питання про статеве виховання утриманців цих закладів.

На думку А. Макаренка, велике значення для здоров'я і правильного статевого розвитку має дотримання режиму дня, гігієна сну, відпочинку, їжі. Від правильного організованого режиму дня залежить не тільки фізичний та емоційний, але і статевий розвиток. Педагог був глибоко переконаний, що в статевому вихованні не можна обійтися без фізичних вправ, що сприяють загальному зміцненню здоров'я, підвищенню розумової та фізичної працездатності [557, с. 116–117, 128].

Проте, були випадки, коли педагоги, які б мали навчати нормам статевого життя, чинили злочини сексуального характеру проти малолітніх і неповнолітніх дітей. Наприклад, за матеріалами секретаря Одеського обкому партії М. Майорова, що надійшли генеральному секретарю ЦК КП(б)У

С. Косіору про факти морального розкладу партійно-радянських кадрів у окремих районах області, в Ново-Миргородському районі у квітні 1932 р. взяли під варту завідувача дитбудинком, який розбещував 14–15-річних дівчаток і лікаря, який робив їм аборти, в тому числі і на 7-му місяці вагітності [191, с. 45–46].

У тогочасних дослідженнях відзначались непоодинокі випадки одностатевого групового сексуального насилля старших вихованців дитзакладів над молодшими [378, с. 19]. Таке явище було найбільш розповсюдженим серед колишніх неповнолітніх правопорушників, особливо якщо вони помилково потрапляли в дитбудинки для «нормальних» дітей.

Безрезультатність статевого виховання у дитбудинках спостерігається протягом усього досліджуваного періоду. Наприклад, серед розсекречених справ знаходимо таке спецповідомлення: «У Балтській лікарні перебуває на лікуванні група дітей – вихованців Борщанського дитбудинку. 30 квітня 1937 р. увечері троє хлопчиків привели до своєї палати дівчину 7 років – Соню Шварц і всі троє мали з нею полові зносини. При медичному огляді Шварц встановлено, що вона і до цього випадку жила половим життям... В розмові з іншими дітьми, які знаходяться в лікарні, виявилось, що й інші вихованці дитбудинку також живуть половим життям. Діти розповіли, що цьому їх навчив «дядя», який працює бухгалтером дитбудинку, а також, що вихователі дитбудинку водять дівчат у кущі» [80, арк. 21].

Фізичне виховання в основному складалося зі спортивних ігор і військової підготовки. Однією з головних цілей такої роботи було виховання в спортивних іграх тих фізичних і психічних якостей та навичок, що пізніше стануть у нагоді в подальшій роботі і житті [253, с. 158–159]. Для уніфікації процесу фізичного виховання розроблялися інструкції та програми.

Виховання за часів тоталітаризму усвідомлюється як підготовка до «вічного бою» і мілітаризується з усіх точок зору: воно повинно вміщувати як власне військову підготовку, так і плекати бойовий дух, спрямованість на боротьбу з класовими ворогами [347, с. 30].

У дитзакладах вводився комплекс «Готовий до праці та оборони», що повністю відбивав у своїх вимогах настанови радянської фізкультури в цей період. Було розроблено комплекси вправ для дітей і підлітків на зразок «Будь готовий до праці та оборони», «Здорова пролетарська зміна» [379, с. 47].

Військова підготовка була невід'ємною складовою виховного процесу у дитзакладах у другій половині 1930-х рр., що детермінувалося ускладненням міжнародного становища країни напередодні Другої світової війни [570, с. 8].

Важливим елементом дитячого дозвілля були ігри. Серед ігор, що з'явилися в дитячому середовищі як відгук на події в країні та часто були дійсно виявом дитячої творчості і фантазії, слід згадати ігри в «Чапаєва», «челюскінців», «папанінців» тощо. Настільні ігри з промовистими назвами «У нас і в них», «Тоді і тепер» покликані були закріпити знання, набуті дітьми завдяки політичному вихованню. Не бракувало й воєнізованих ігор [312, с. 265]. Як бачимо із назв, ігри мали глибоко політизований характер і повинні були відповідати ідеологічним вимогам та служили інструментом створення необхідної ідентичності.

Для дітей молодшого віку також застосовували гру як невід'ємний елемент привчання до дисципліни і колективізму. Часто такі заняття проходили під супровід спеціальних пісень. Наприклад, примовки «Квочка»:

Ходить Квочка круг кілочка,
Водить діток – дрібних квіток.
Діти-квіти, квок!

Цю примовку використовували для того, щоб дати малим дітям навички до дисциплінованого масового руху [325, с. 5].

Ще однією складовою виховання дітей у дитбудинках було привчання їх до гігієни. У дитзакладах проводилися лекції по санітарії та гігієні. Такі заняття проводилися щонайменше один раз на тиждень з метою попередження розповсюдження захворювань туберкульозом [120, арк. 38]. Це було необхідно, адже, зважаючи на часто незадовільні умови утримання дітей у закладах і попереднє їхнє перебування на вулиці, туберкульоз був

доволі розповсюдженою смертельною хворобою серед дитячого контингенту.

Невід'ємною частиною виховання була система самоуправління, що існувала в дитбудинках і мала на меті дати вихованцям відчуття себе господарями закладу, не дивлячись на те, що в структуру дитячої ради входили і представники адміністрації. Самоврядування не обмежувалося діяльністю дитячої ради. Повсякденну роботу в будинку вели комісії, які обиралися вихованцями. Як правило, це були: навчально-трудова, культурно-масова, санітарно-побутова комісії, редколегія стінної газети [572, с. 339–340].

У випадку порушення дисципліни і девіантної поведінки з боку вихованців перед педагогами поставало питання покарання. А. Макаренко вважав, що покарання є важливою складовою успішної соціалізації й призначати його необхідно у випадку, якщо вихованець порушував прийняті у колективі правила. Як покарання педагог пропонував позбавлення відпусток, винесення догани, відшкодування збитків тощо [270, с. 213–214].

Важливою складовою успішної соціалізації було перевиховання колишніх безпритульників. Для цього необхідно було викорінювати ті негативні риси, котрими їх щедро наділила вулиця [516, с. 37].

З цією метою у дитячих закладах велася боротьба з азартними іграми. Вихователі вилучали у дітей колоди гральних карт, карали їх власників і активних учасників ігор. Боротьба із тютюнопалінням не відрізнялася особливим успіхом. Заборона та вилучення папірос і недопалків часто призводила до ще більшого вживання тютюнового «наркотику». Лікарі та вихователі проводили лекції і бесіди з дітьми про шкodu паління та негативний його вплив на здоров'я, однак більшість дітей продовжувала отруювати свій організм [295, с. 288, 290]. Пристрасть до азартних ігор була чи не найменш шкідливою звичкою, котру діти отримували на вулиці.

За офіційними звітами у дитячих закладах інтернатного типу майже бездоганно був налагоджений навчальний і виховний процеси. Проте, як свідчать архівні документи, у тому числі нещодавно розсекречені, протягом 1920–1930-х рр. так і не було створено більш-менш дієвої системи.

Радянська влада стверджувала, що дитячі будинки займають визначне місце у процесі формування «нової людини». У радянській тоталітарній ідеології на дитячий будинок покладалась місія виховання дітей у дусі комунізму і відданості соціалістичній батьківщині. Але важке матеріальне становище дитячих закладів призводило до того, що вони не виконували покладених на них завдань. Наприклад, існувала проблема пропусків занять у школах дитбудинківцями, особливо взимку. Причиною була відсутність одягу і взуття. Використовуючи наявні речі дитбудинківці відвідували школу по черзі [552, с. 118].

Систематичній виховній і навчальній роботі з дітьми у дитбудинках заважали такі негативні впливи як: велика плинність дитячого складу і педперсоналу (в деяких дитбудинках до 35 % на рік), непідпорядкованість виховної роботи кінцевій меті, різноманітність дитячого складу за віком. Відсутність кваліфікованих вихователів, методичних розробок, посібників гальмувало проведення виховної роботи в дитустановах [556, с. 12].

На початку 1920-х рр. підбір працівників дитячих будинків переважно був випадковим. Вони мали брак досвіду, були некваліфіковані, без достатньої педагогічної практики. Здебільшого, до дитячих будинків потрапляли люди без педагогічного покликання, які обирали цю роботу лише тому, що вона давала дах та їжу, рятуючи їх від голодної смерті [371, с. 225].

У роки голоду спостерігалися негативні тенденції в середовищі педагогів. Наприклад, під час голоду 1921–1923 рр. після зняття педагогів із державного забезпечення почастишали випадки крадіжок продуктів [189, с. 127]. Ті ж педагоги, які не бажали нехтувати моральними принципами, були виснажені внаслідок недоїдання і не могли повноцінно працювати.

На Херсонщині випадки розкрадання майна і продуктів працівниками та адміністрацією дитячих закладів фіксувалися й після голоду [151, арк. 24].

Нестачу педагогів вирішували шляхом відкриття курсів. Наприклад, у Херсоні відкривались трьохмісячні курси для працівників дитбудинків [374, с. 214–217]. Навчальна програма курсів включала суспільно-політичний,

педологічний (до 1936 р) і педагогічний цикли [572, с. 294].

У цей же час до роботи в інтернатних закладах почали активно залучати студентів педагогічних факультетів. З другого курсу студент міг бути вихователем або педагогом-інструктором в закладі для «дефективних», першокурсники могли починати роботу вихователями в дитбудинках для «нормальних дітей» [31, арк. 13, 17].

Більшість судових справ на вихователів і адміністративний персонал дитустанов порушувалася внаслідок крадіжок, розтрат, антипедагогічних заходів по відношенню до вихованців – образ, знущань, побиття, зґвалтувань. Захистити дітей від проявів жорстокості з боку подібних «вихователів» в умовах гострого кадрового дефіциту було практично неможливо [572, с. 303]. У матеріалах одного із періодичних видань другої половини 1920-х рр. пояснюються деякі причини низької навчально-виховної роботи: «Інспектура Наросвіти надсилає найгірших педагогів, які не підходять для школи...» [244, с. 6]. Перелічені недоліки були одними з головних причин занедбаності дітей у дитбудинках.

Однією з причин небажання педагогів працювати було надмірне навантаження. У 1927 р. освітянською профспілкою зменшувалася кількість робочих годин на тиждень: 18–24 години для працівників трудшкіл і 30 годин для педагогічних працівників дитячих будинків. Однак, у Херсонському, Сталінському та Конотопському округах було ухвалено старі норми – 36 годин на тиждень [596, с. 89]. Складно було знайти висококваліфікованих працівників за мізерну платню, адже деякі посади оплачувалися як не повна ставка. Наприклад, розрахунок персоналу школи-інтернату для дітей з вадами у Одесі за 1931 р.: завідувач – 1 ставка; викладач загальноосвітніх дисциплін – 5,5 ставки; інструктор трудових процесів – 1,5; викладач співів і музики – 1; інструктор фізвиховання – 0,75; піонервожатий – 0,75; вихователь – 3,75; лікар – 0,5 [50, арк. 32].

Це призводило до нестачі педагогічних кадрів. Так, дитбудинки «Червоне сонечко» на Миколаївщині, де утримувалось 2 тис. дітей від грудного віку до

4-х років (в основному підкидьків), обслуговувався персоналом у 40 осіб. Якщо відкинути адміністрацію і технічний персонал, то на одного вихователя припадало понад 50 дітей. Штат теж не відповідав жодним вимогам, адже 75 % працівників таких закладів складали робітниці-висуванки, які не мали жодної кваліфікації та досвіду подібної роботи [491, с. 103].

Ситуація із педагогічними кадрами в дитбудинках не змінювалася й у другій половині 1930-х рр. Після того як у 1931 р. у районах, що не виконали хлібозаготівельних планів з держзабезпечення зняли дитячі заклади й учителів, останні не витримували й звільнялись з роботи, як це зробили, наприклад, учителі у Снігурівському районі на Херсонщині [383, с. 6, 10, 12].

Наприкінці 1932 р. робітники дитячих ясел проходили 1,5-місячні курси, а вихователі дитячих майданчиків – 4-місячні. На ці підготовчі курси відправляли або письменних, або таких, які мали досвід подібної роботи [555, с. 146]. Про якусь більш кваліфіковану підготовку педагогів, навіть, не йшлося. Наприклад, у 1936 р. в Одеській області 50 % директорів дитбудинків мали початкову освіту. Більшість вихователів не мали, навіть, середньої освіти [76, арк. 5–6]. На думку К. Келлі, тотальна безграмотність педагогічного персоналу вела до того, що постанови й інструкції не виконувалися. Причиною цього могло бути просто не розуміння суті тексту [351].

Голодомор негативно вплинув не тільки на фізичне здоров'я вихованців дитбудинків, а й на морально-психічне. Так, неодноразово фіксувалися випадки антисемітизму серед дітей, крадіжок і систематичного порушення дисципліни [194, с. 154]. Проте, педагогічний персонал часто закривав очі на ці факти. У дитзакладах і надалі була відсутньою систематична педагогічна робота. Це підтверджується результатами обстежень, проведених навесні 1937 р. Наприклад, у звіті прокуратури Одеської області констатувалося, що у закладах був цілковитий безлад, педагогічний персонал систематично фізично знущався над дітьми. Педагоги закривали очі на знущання старших вихованців над молодшими і випадки антисемітизму. Такі дії закінчувалися каліцтвами і смертю. Так, один із вихованців втопився після знущань, а

одного 9-річного єврейського хлопчика обмотали папером і підпалили, внаслідок чого він отримав тяжкі опіки й помер, а в звіті написали, що він помер від правця. Неодноразово траплялися випадки поножовщини, вихованці вирішували між собою конфлікти, навіть, із застосуванням самопалів. Закривали очі вихователі й на вживання алкоголю вихованцями, що призводило до трагічних наслідків: 13-річний вихованець Михайлівського дитбудинку п'яний потрапив під поїзд і загинув. У цьому ж дитбудинку були випадки побиття і гвалтування старшими вихованцями дітей-німців, що призводило до смертельних випадків. Фіксувалися і випадки згвалтування дівчат з боку педагогів. Проблемних дітей педагоги могли вивозити до інших населених пунктів і там лишати [77, арк. 9–14, 25].

У навчально-виховному процесі існували й інші недоліки. У дитустановах часто спостерігалися такі неприпустимі заходи «виховного» впливу, як рукоприкладство, коли напівроздягнених дітей виганяли взимку на вулицю. Виробнича база діяльності дитустанов також мала суттєві недоліки, про що згадувалося у періодичних виданнях. В одній із публікацій цього періоду зазначається: «... один з педагогів, на питання про причини відсутності дитячого самоврядування в дитбудинку, відповідав так: «Коли цій дітворі дати демократію, то вона розтягне все майно будинку, а відповідати хто буде?» [239, с. 2–3]. Також у пресі наголошувалося на низькій базі знань і підготовці дітей, що ускладнювало б їхнє майбутнє працевлаштування.

На слабкість виховної системи, педагогічного персоналу й антисанітарію вказував той факт, що багато безпритульників сприймали нове місце як тимчасове – дочекавшись весни, знову тікали [572, с. 141–142].

Найважче у дитбудинках жилося вихованцям з родин репресованих. Вони не завжди могли акліматизуватися там й асимілюватися у «нове» товариство різношерстої спільноти, серед якої психологічно домінували безпритульні, вилучені з вулиці. Кримінальні традиції спочатку діти «політичних» не сприймали, проте згодом, на жаль, і вони опановували

жаргон та інші «правила» злочинного світу. У дітей «ворогів народу» брали відбитки пальців, як у злочинців. Вчителі й вихователі побоювалися приділяти їм багато уваги, аби не бути звинуваченими у співчутті до «ворогів». Довершував жорстокість спеціальний циркуляр НКВС, що приписував передавати справи на «соціально небезпечних» дітей до суду, якщо вони виявлятимуть антирадянські й терористичні настрої. У цьому випадку, незважаючи на вік, дівчат і хлопців могли відправити до таборів ГУЛАГу. Тих дітей, які за віком уже могли залишити стіни дитячих будинків, циркуляр НКВС від 20 травня 1938 р. приписував затримувати там аж до спеціального дозволу, аби не випустити на волю «рознощиків» шкідливих ідей та небезпечних спогадів і настроїв. Дітей, яких, на переконання функціонерів НКВС, не треба було навчати і їх перебування, таким чином, у дитбудинках уже не мало сенсу, влаштовували на роботу. Випускників відправляли на підприємства місцевої промисловості, у радгоспи, до закладів системи фабрично-заводського навчання. Саме так дітям встановлювали найнижчу планку для реалізації своїх можливостей, сприяючи їх маргіналізації. Держава чітко давала їм зрозуміти – ви варті лише цього і не маєте права претендувати на щось краще [303, с. 116–117; 332, с. 262]. Виключення могли робитися для «відмінників», які мали змогу продовжити навчання.

Згідно з пунктом 25 оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 вихованням дітей «ворогів народу» займалися «перевірені, політично надійні» працівники, а усіх «політично нестійких і з антирадянським настроєм» звільняли із дитзакладів [194, с. 237].

А. Волинська, батьків якої репресували у 1937 р., згадує про своє перебування в дитячих будинках, дислокованих в Україні, спочатку в Одеській області (дитбудинок «Берізки»), згодом у Новоукраїнці на Кіровоградщині. Діти призвичаїлись до бідного й напівголодного існування, проте їм особливо дошкуляла відсутність спілкування з батьками, а ті 3–4 крб., надіслані з табору мамою, дівчинка не могла витратити на марку для

листа, оскільки переписка з батьками заборонялася. Найменші «вороги народу» зазнавали дискримінації в навчальному процесі: «За отриману двійку нас, не комсомольців, викликали на комсомольські збори, і кожен з присутніх повинен був пояснити, що моя двійка – ворожа, хоча в них часто-густо було по 7–8 «радянських двійок» [302, с. 200].

Увесь процес становлення і розвитку освітньо-виховної роботи у дитзакладах УСРР у 1920–1930-ті рр. можна прослідкувати на прикладі «Зразкового дитячого містечка імені III Комуністичного Інтернаціоналу» в м. Одесі, хоча ця установа й виділялася більш благополучним становищем порівняно з іншими. Основними завданнями цього містечка були: порятунок безпритульних дітей, розміщення евакуйованих дітей з Донбасу, виховання з цих дітей «свідомих громадян суспільства» [215, с. 171]. У 1921 р. воно об'єднувало 16, а через рік – 23 дитячих заклади (15 дитбудинків, допоміжну школу, два ізолятори, колектор тощо), де перебувало 1 664 вихованці, працювало 314 педагогів і обслуговуючого персоналу. У системі дитячого містечка діяло 10 шкіл-комун (2 українські, 2 польські, 3 єврейські, 1 литовська і 1 білоруська) [453, с. 191–197]. У 1929 р. у дитмістечку перебувало 2 100 колишніх безпритульних. Дитяче містечко, окрім прямих, також виконувало дослідні функції в галузі соціального виховання в інтернатних установах [44, арк. 15а]. Станом на лютий 1931 р. у ньому знаходилося 1 548 дітей (штатна кількість – 1 500), з них у віці 4–7 років – 150 осіб, 8–12 років – 578, 13–15 років – 489, 15 років і старше – 331. Частина переростків працювала на виробництвах міста і продовжувала жити у містечку [56, арк. 41–43]. У вересні 1932 р. у дитмістечку перебувало 1 172 вихованці [60, арк. 69]. Зменшення контингенту відбувалося за рахунок втеч і смертності.

Діти у цьому містечку займалися сільським господарством: вирощували зернові культури й овочі (картоплю, капусту, редис, квасолу, буряк тощо). Крім того, на території дитмістечка діяли слюсарна, швейна, столярна та інші майстерні. У звіті за 1931 р. зазначалося, що для майстерень постійно не вистачало матеріалів, а ремонт не проводився 10 років (з моменту відкриття –

Т.Б.) [56, арк. 42–43]. Сільськогосподарські угіддя складали 450 гектарів [44, арк. 15 а].

Навчально-виховна робота у «Зразковому дитячому містечку імені III Комуністичного Інтернаціоналу» проводилася в школах і клубі. Серед форм виховної роботи були свята й екскурсії. Проте, якість шкільного навчання викликала сумніви, зважаючи на постійну нестачу підручників і чітких настанов щодо проведення навчальних занять. Діти отримували знання з природознавства, географії, астрономії, а також до навчального процесу включалася лічба, «читання на рідній мові та декламації»[494, с. 167].

На фоні таких дитячих закладів існували й ті, що перебували у повному зuboжінні. У матеріалах преси другої половини 1920-х рр. описується ситуація в дитбудинку у м. Олешки: «...у кімнатах, де сплять діти дуже брудно і душно. В кожній кімнаті 4–5 ліжок, і на кожному сплять по 2 дітей... Постільна білизна відсутня. Діти брудні і погано одягнені...» [242, с. 3]. Також варто зазначити, що автор акцентує увагу на плачевному стані клубу і майстерні, що довгий час не працювали.

З початку 1930-х рр. у дитмістечку ім. Комінтерну відбулося погіршення становища, як і в інших дитустановах країни. Наприклад, одягом вихованців було забезпечено на 50 %, білизною – на 35 %, взуттям – на 100 %, ліжками – на 60 %, постільною білизною – лише на 50 %. Жирів діти взагалі не отримували, хліб – 400 г на 1 особу [56, арк. 43]. У вересні 1932 р. зимовим одягом було забезпечено тільки 50 % дітей, взуттям – також 50 %, білизною – тільки 40 % [60, арк. 69]. Станом на 1 лютого 1933 р. у звіті про роботу відзначалося, що продукти харчування постачаються не регулярно. На 1 дитину в січні отримували: круп – 2,8 кг; м'яса/риби – 1,5 кг; овочів – 924 г; молока – 12,5 л; цукру – 1 кг; чай – 30 г; сала – 37 г [58, арк. 37]. Таке забезпечення продуктами було кращим, ніж у більшості дитячих закладів, проте недостатнім. Як бачимо, за 10 років зі «зразкового» дитмістечко перетворилося на звичайний середньостатистичний бідуючий заклад.

Зазвичай, у дитячих містечках діяв чіткий розпорядок дня, що включав

розклад навчання, відпочинку і різноманітних робіт: 6 година – підйом; 6–8 година – умивання та прибирання приміщень; 8–9 година – сніданок; 9–12 година – заняття в майстернях; 12–13 година – відпочинок; 13–14 година – обід; 14–17 година – заняття в майстернях; 17–18 година – відпочинок; 18–19 година – вечеря; 19–21 година – заняття в клубі. Варто відзначити, що заняття в майстернях включали сільськогосподарську і виробничу роботу, а також безпосереднє навчання в школі [403, с. 184]. Проте, розпорядок дня міг варіюватися в залежності від закладу. У деяких дитбудинках Херсонської округи діяв наступний режим дня: о 7-й годині – підйом; з 7 до 9 години – прибирання, сніданок; з 9 до 13 години – навчання; з 13 до 15 години – обід, перерва на сон; з 15 до 18 години – клубно-виховна робота; з 18 до 19 години – бесіди, відпочинок; 21 година – відбій [161, арк. 8; 516, с. 37].

Про побут та організацію навчально-виховного процесу в дитячих колоніях, на прикладі дитячої трудколонії ім. Горького (с. Куряж) на Харківщині, можемо дізнатися зі спогадів про дитинство видатного історика І. Рибалки: «У колонії вихованці в цілому жили досить дружною сім'єю. Було десь близько 450 колоністів, які поділялись на 4 чоловічих та 1 жіночу комуни. Режим був такий: по сигналу сурми піднімались, одна зміна навчалась зранку, а друга після обіду, відповідно чотири години працювали в майстернях або влітку в полі. Були: своя електростанція (динамо), майстерні слюсарно-токарна, механічна (робота по дереву), з пошиву одягу (дівчата). Вечорами всі колоністи сходились на «рапорти», вишиковувались по комунах і старости комун доповідали про те, як пройшов день і які були надзвичайні пригоди («чп»)… Був клуб, де демонструвались кінокартини, проводилися різні вечори, танці, урочисті заходи» [462, с. 9].

Таким чином, дітей виховували за допомогою методів, що мали прищеплювати їм класову ненависть, фанатичну відданість тоталітарному режиму, правлячій партії та Й. Сталіну. Дитбудинки сприймався владою як осередок комуністичного виховання і місце, де формувалась «нова людина». Під поняттям «нова людина» радянські ідеологи визначали «борця за

зміцнення завоювань пролетаріату, будівника соціалістичного суспільства».

Висновки до розділу 4

Безпритульні діти протягом 1920–1930-х рр. сформували власний світ зі своєю культурою. У ньому повсякденними явищами були алкоголізм, паління, наркоманія, проституція, азартні ігри, передчасне статеве життя і порушення закону у пошуках легкої наживи. Реалії повсякденного злиденного вуличного життя згубно впливали на психологію підростаючого покоління. Девіантна поведінка у їхньому середовищі фактично була формою протесту проти жахливої реальності.

Процес соціалізації колишніх безпритульників був багатостороннім і неоднозначним, зважаючи на набуті дітьми на вулиці звички та норми поведінки. Виховна робота будувалася на принципах комуністичного виховання. Дітей виховували у дусі колективізму, формували з них «нових людей» – повноцінних членів комуністичного суспільства, так званих «*homo soveticus*». Головним методом цього процесу мало стати колективне виховання. Нав'язування нової ідентичності здійснювалося усіма можливими методами (через дитячі твори, іграшки і пресу, промови офіційних осіб і методичні матеріали). Як бачимо, повсякденність дітей у дитбудинках визначалась державною політикою й була влаштована таким чином, щоб формувати у вихованців необхідні ідентичності.

Навчально-виховний процес у дитзакладах включав соціальне, суспільно-політичне, трудове, фізичне та статеве виховання і шкільне навчання. У планах влади, дитячий будинок мав стати осередком виховання людини «світлого комуністичного майбутнього». Невід'ємною частиною виховання була система самоуправління, що існувала в дитбудинках. Зв'язок інтернатних закладів із зовнішнім світом здійснювався через загальноосвітню школу, вихованці дитбудинків «нормального типу» відвідували найближчу школу і навчалися в одних класах з «домашніми» дітьми.

В офіційних звітах у дитячих закладах майже бездоганно був налагоджений навчальний і виховний процеси. Проте, як свідчать архівні документи, у тому числі нещодавно розсекречені, протягом 1920–1930-х рр. так і не було створено більш-менш дієвої системи. Ситуація в планах та офіційних документах і в реальності кардинально відрізнялася. У навчально-виховному процесі існували систематичні недоліки. У дитустановах часто спостерігалися такі неприпустимі засоби «виховного» характеру, як побиття, діти ставали жертвами сексуального насилля. Відсутність кваліфікованих педагогів, методичних розробок, посібників гальмувало проведення навчально-виховної роботи. Працівники дитбудинків в основному мали брак досвіду, були некваліфіковані, без достатньої педагогічної практики і певного педагогічного покликання.

Створена система не надавала вихованцям, за рідкісним виключенням, певної соціальної драбини і велика кількість з них залишалися маргіналами.

ВИСНОВКИ

Наведений у дисертації фактичний матеріал дає змогу зробити наступні висновки та узагальнення.

1. На сьогодні дослідження проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності в Україні в період формування радянського тоталітарного режиму, зокрема на Півдні країни, є одним із пріоритетних напрямів загальних і регіональних досліджень. Вивчення історіографії засвідчило, що, незважаючи на те, що з означеної проблеми у різні періоди було опубліковано низку монографій і статей, захищено ряд дисертацій, проте аспекти ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України лишалися невивченими.

Наявна література логічно поділяється на три історіографічні групи: роботи радянської доби, сучасна українська історіографія та праці зарубіжних науковців. Цінність досліджень 1920–1930-х рр. полягає у їхній високій інформативності, адже їх підготовлено сучасниками тих подій і учасниками подолання соціальних аномалій у середовищі дітей. Для робіт, що з'явилися у період з початку 1950-х до середини 1980-х рр., характерним є використання виключно марксистської методології та заідеологізованість. Поява перших критичних праць пов'язана із перебудовою. Друга група характеризується появою значної кількості робіт українських науковців. Сучасні дослідження характеризуються новим визначенням причин, обставин і наслідків дитячої безпритульності. Проте, регіональний матеріал у цих роботах представлено вибірково, що актуалізує пошук джерел для висвітлення регіональних особливостей означеної проблематики. Третя група – це праці зарубіжних науковців (західна історіографія та роботи дослідників із пострадянських країн), де проблема розглядається в загальносоюзному масштабі або на матеріалах Росії. Однак, український матеріал у зарубіжних роботах практично відсутній. Ці дослідження цікаві з точки зору формування цілісної картини процесу боротьби з дитячою безпритульністю в межах

СРСР.

При написанні роботи було використано значний фактичний матеріал, опублікований у виданнях документального характеру і той, що зберігається в центральних й обласних архівах України. Їх систематизацію здійснено на двох рівнях. На першому джерела розподілено за ступенем уведення до наукового обігу: опубліковані і неопубліковані. Також було виділено комплексні джерела, репрезентовані періодичними виданнями. На другому рівні джерела систематизувалися за їх типом і характером інформації. Аналіз джерельної бази дає підстави стверджувати, що в українських архівосховищах зберігається достатній масив раніше неопублікованих документів, що дають змогу для всебічного вивчення тематики у регіональному вимірі. Опубліковані джерела представлено збірками документів і матеріалів, документами нормативно-правового характеру, звітною та статистичною документацією, інструкційними матеріалами, джерелами особового походження. Реальний процес боротьби з дитячою безпритульністю висвітлюють доповідні записки, протоколи, статистична та звітна документація, листування тощо. Переважна більшість цих матеріалів – неопубліковані і зберігаються в архівосховищах України. Окреслена джерельна база є доволі репрезентативною для досягнення поставленої мети та виконання завдань дослідження.

Ключовим теоретичним питанням дослідження стало визначення термінів «безпритульність», «бездоглядність», «діти вулиці» і «соціальне сирітство». До середини 1920-х рр. у педагогічних колах йшла дискусія з приводу визначення причин та класифікації безпритульності. Частина педагогів бачила природу безпритульності у вродженій «моральній дефективності» дітей. Тому по відношенню до вуличних дітей вживали формулювання «морально-дефективні», що ототожнювалося із захворюванням. Тільки в другій половині 1920-х рр. фахівці визнали, що безпритульні – це переважно нормальні діти, які опинились у складних умовах через соціально-економічні фактори.

Методологічна основа дисертації включає в себе загальнонаукові та спеціально-історичні методи і міждисциплінарні підходи. Відтак, комплексне застосування переліченого інструментарію дозволило опрацювати увесь масив наявних джерел, структурувати отриману інформацію і здійснити аналітичне осмислення фактів.

2. На початку 1920-х рр. склалися передумови для маргіналізації підростаючого покоління. В залежності від факторів, що впливали на цей процес, причини класифіковано на економічні (голод і пов'язані з ним сирітство та міграція населення, безробіття серед дорослого населення та підлітків, низький рівень фінансової підтримки багатодітних сімей), соціальні (дореволюційні сироти, житлова криза, падіння морального рівня суспільства, криза шлюбно-сімейних відносин, недосконалість системи усиновлення та патрунування, відрив жінки від родини, заборона абортів), політичні (колективізація, розкуркулення, Голодомор, соціально-класова політика та репресії) і культурні (скорочення шкільної мережі, зменшення витрат на культурно-освітню сферу). Весь комплекс причин був тісно пов'язаний між собою.

3. Від самого початку появи соціальних аномалій у середовищі дітей влада почала розробку нормативно-правової бази, створення і розширення системи закладів для «дітей вулиці». Правові документи були спрямовані на ліквідацію безпритульності, регулювання процесу боротьби з правопорушеннями та профілактику соціальних аномалій. Нормативно-правова база пройшла чотири етапи формування: 1920–1923 рр. – прийняття документів, спрямованих на утворення мережі дитячих закладів. Початок юридичного оформлення боротьби з правопорушеннями неповнолітніх; 1924–1929 рр. – створення нормативно-правової бази, покликаної активізувати процес подолання та профілактики дитячої безпритульності і злочинності; 1930–1933 рр. – безпритульність набула «прихованого» характеру, оскільки влада неодноразово заявляла, що в СРСР вона ліквідована; з середини 1930-х рр. – термін «безпритульність» став

прирівнюватись до поняття «злочинність», а тому питання подолання означеного асоціального явища на себе дедалі більше перебирали правоохоронні органи. У свою чергу, боротьба із дитячою безпритульністю і злочинністю пройшла шлях від методів педагогічного впливу до каральних. Загалом, соціально-правову охорону дитинства, що включала всі необхідні форми та методи, спрямовані на ліквідацію аномальних проявів у середовищі неповнолітніх, так і не було повноцінно реалізовано через неусунення самих причин кризового явища.

4. Ситуація, що склалася в країні на початку 1920-х рр. вимагала негайного створення різнопланової спеціалізованої мережі дитячих закладів. Основу усіх закладів на Півдні України, як і в цілому по УСРР, становили дитячі будинки, що входили у систему НКО. В якості профілактичних і виховних заходів у дитзакладах Півдня України активно використовували фізичну працю в сільському господарстві і майстернях. Крім того, на Півдні країни діяли окремі дитячі будинки за національною ознакою. З 1923 р. у масштабах СРСР почався процес скорочення кількості дитячих установ інтернатного типу. Причиною було не зменшення «попиту», а бажання економії коштів. Мережа дитячих закладів до кінця 1920-х рр. скоротилася більш, ніж у 6 разів. Заклади Півдня у меншій мірі потрапили під процеси «оптимізації». Причиною було постійне поповнення контингенту безпритульних вихідцями з інших регіонів СРСР. Вуличних дітей приваблювали великі міста, близькість моря, теплий клімат. Відтак, протягом 1920–1930-х рр. у південному регіоні на вулицях були присутні безпритульні діти, й це не зважаючи на те, що регіон був серед «рекордсменів» щодо кількості інтернованих дітей. Не сприяла успіхам у боротьбі з безпритульністю фактична відсутність роботи у цьому напрямі у сільській місцевості, свої корективи також вніс голод 1928–1929 рр.

Говорити про ефективність створеної системи не доводиться через високі показники смертності в установах, відсутність елементарного матеріального забезпечення вихованців, перевантаженість закладів,

антисанітарію, епідемії та високий відсоток регулярних втеч. Ці фактори унеможливлювала швидке подолання дитячої безпритульності.

Проаналізувавши соціально-профілактичну діяльність державних органів можна виокремити наступні форми роботи з дітьми: невідкладні (вилучення дітей з вулиці), превентивні (профілактика соціальної аномалії) та виховні (створення системи інтернатних закладів). Як ми бачимо, до 1923 р. переважали невідкладні форми роботи, у період з 1923 по 1932 рр. перевага надавалась превентивним формам ліквідації означених явищ. У період Голодомору знову використовувалися невідкладні форми роботи, а вже в другій половині 1930-х рр. відбулась повна систематизація всіх існуючих форм і методів роботи із безпритульниками.

5. Дитяча безпритульність і бездоглядність були тісно пов'язані із правопорушеннями. Багато в чому причини злочинності неповнолітніх були тими ж самими, що й причини безпритульності. На початку 1920-х рр. правопорушення переважно вчинялися осиротілими дітьми через голод і матеріальну скруту, а основною метою злочинів було виживання. З другої половини 1920-х рр. до злочинної діяльності все частіше вдавалися малолітні рецидивісти під впливом дорослого криміналітету. Основною метою цих вчинків були нажива і легкий заробіток. Зважаючи на постійне перебування на вулицях південних міст і сіл безпритульних дітей – цей регіон був «лідером» за кількістю вчинених неповнолітніми правопорушень.

6. Визначну роль у боротьбі з дитячою безпритульністю відіграла громадськість. Діяльність громадських організацій спрямовувалася переважно на профілактику дитячої безпритульності і бездоглядності, покращення умов утримання дітей у дитячих закладах тощо. Форми роботи громадськості у різні роки зазнавали змін, що пояснюється соціально-економічними умовами і політикою партії. Важливим кроком став дозвіл більшовиків на діяльність міжнародних громадських благодійних організацій у 1921–1923 рр. Закордонні гуманітарні організації стали тим джерелом коштів, котрого бракувало радянській владі для вирішення проблеми. Після

голоду свою роботу здійснювали тільки вітчизняні організації, проте в більшості випадків їхню роботу було направлено на ідеологічну обробку підростаючого покоління, а вже потім на порятунок дітей. Покладання на громадськість обов'язку фінансової підтримки дитячих закладів стало альтернативою державного забезпечення, адже місцеві бюджети не могли задовольнити потреби дитячих установ. Можна з упевненістю говорити, що найбільший внесок серед громадських організацій у справу подолання дитячої безпритульності здійснило Всеукраїнське товариство «Друзі дітей». Хоча, зважаючи на підконтрольність владі, діяльність товариства можна охарактеризувати як підконтрольну партії «громадську ініціативу», тобто це було не що інше як «керована демократія». Розповсюдженою формою участі громадськості у боротьбі з дитячою безпритульністю було патрунування. Проте, через комплекс об'єктивних та суб'єктивних причин воно себе не виправдало.

7. Перебуваючи на вулиці, безпритульні діти створили свій паралельний світ, не схожий на той офіційний, що їх оточував. Типовий безпритульний 1920–1930-х рр. представляв собою брудну, у лахмітті, босу, з сумними, але хитрими очима дитину. Життя в таких умовах істотно ускладнювало соціальний, розумовий і фізичний розвиток дітей. У середовищі «дітей вулиці» сформувалися власні ідеали, бачення, професії та мрії. Для вуличних дітей повсякденними явищами були алкоголізм, паління, наркоманія, проституція, азартні ігри, передчасне статеве життя і порушення закону.

8. Функція формування «нової людини» покладалася на дитячі заклади. Правова база визначала їх як «установи комуністичного виховання». Процес соціалізації колишніх безпритульників був багатостороннім і неоднозначним, зважаючи на набуті дітьми на вулиці звички та норми поведінки. Навчально-виховна робота включала соціальне, суспільно-політичне, трудове, фізичне та статеве виховання й шкільне навчання. Основним аспектом інтеграції колишніх «дітей вулиці» до існуючого соціуму

був процес професійного навчання, зважаючи на прагнення влади якнайшвидше підготувати чергові робочі руки для реалізації індустріалізації.

9. Подолання дитячої безпритульності здійснювалося через: створення мережі різноманітних спеціалізованих інтернатних закладів, оформлення нормативно-правової бази, залучення громадськості до профілактичних дій. Влада застосовувала й доволі специфічні методи регулювання безпритульності: адміністративні та силові методи (ізоляція районів, котрі охопив голод, примусовий патронат у сільській місцевості, ув'язнення), переслідування і депортація малолітніх дітей з України разом із засудженими батьками. Переосмислення цього досвіду дало можливість визначити його неприйнятність для сьогодення, зважаючи на те, що він повністю не відповідає демократичним цінностям і є прямим порушенням прав і свобод дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління,
м. Київ (ЦДАВО України)**

Фонд 5. Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР.

Он. 3.

1. Спр. 1205. Доклад о деятельности Рабоче-крестьянской милиции УССР за 1927/1928 гг., 1928 р., 53 арк.

Фонд 27. Міністерство сільського господарства УРСР.

Он. 9.

2. Спр. 523. Постанови і протоколи Центральних організацій та інші матеріали по наданню допомоги населенню недорідних районів, 1929–1929 рр., 30 арк.

Фонд 166. Міністерство освіти України.

Он.1.

3. Спр. 987. Матеріали по охороні і захисту дитинства (декрет РНК УСРР, інструкції та циркуляри Наркомосу і інших наркоматів та Ради громадського харчування, протоколи засідання міжвідомчої комісії про звільнення з роботи неповнолітніх), листування з губвідділами охорони дітей про фінансування на організацію приютів, колоній, тощо, 1920 р., 84 арк.

Он.2.

4. Спр. 1676. Про мережу дитзакладів для морально-дефективних, 1922 р.
5. Спр. 514. Постанови, положення ВУЦВКу, Раднаркому УСРР, Укрекономнаради надіслані Наркомосу УСРР до відому. Штатний розклад співробітників Головного комітету соціального виховання та Наркомосу УСРР на квітень 1921 р., а також статистичні відомості про комуністів, працюючих в галузі соціального виховання на Україні, 1921–1922 рр., 44 арк.
6. Спр. 521. Протоколи засідань дитячої секції Комісії допомоги голодуючим при ВУЦВКу, 1921–1923 рр., 83 арк.
7. Спр. 533. Листування з губвідділами народної освіти та фінансово-кошторисним відділом Наркомосу УСРР про асигнування коштів на організацію та утримання 400 дитячих будинків для дітей, які переселяються з голодуючих губерній РСФРР, на утримання соціально-виховних установ України, 1921–1922 рр., 142 арк.
8. Спр. 540. Доповідь уповноваженого Центральної ради захисту дітей при Наркомосі УСРР про переселення дітей-сиріт з Донбасу до Одеської губернії, 1921 р., 96 арк.
9. Спр. 542. Звіти губернських відділів соціального виховання України про їх роботу за 1920–1921 рр., 1921 р., 111 арк.
10. Спр. 549. Звіт підвідділу соціального виховання Миколаївської губернії та його шкільної секції про їх роботу в 1920 – січні–березні 1921 рр., 1921 р., 20 арк.
11. Спр. 551. Матеріали про організацію та роботу підвідділу соціального виховання Одеського губвідділу народної освіти (звіти, доповідні записки, операційні плани, статистичні відомості, штатний розклад). Список співробітників підвідділу соціального виховання Одеського губерньського відділу народної освіти на 1921 р., 30 арк.
12. Спр. 569. Положення Раднаркому РСФРР про дитячу соціальну інспекцію. Циркуляри Раднаркому РСФРР про організацію дитячих будинків для дітей-сиріт, 1921–1922 рр., 11 арк.

13. Спр. 570. Постанова та циркуляри Раднаркому, Народних комісаріатів охорони здоров'я та юстиції РСФРР про організацію комісій в справах неповнолітніх дітей, 1921 р., 54 арк.

14. Спр. 571. Циркуляри Наркомосу РСФРР про перевиховання неповнолітніх правопорушників, 1921 р., 29 арк.

15. Спр. 572. Протокол засідання колегії та відділу ЦК КП(б)У по роботі серед жінок, про положення соціального виховання в умовах непу. Листування з центральними та місцевими радянськими установами про організацію – відкриття дитячих будинків для дітей з голодуючих губерній та надання їм медичної допомоги, 1921–1922 рр., 239 арк.

16. Спр. 578. Декларація ВУЦВКу про охорону прав дитини. Протоколи засідань Центральної ради захисту дітей при Раднаркомі УСРР та її звіт про роботу в справі захисту дітей і її губернських відділів за 1920 р., 1921 р., 144 арк.

17. Спр. 580. Постанови, циркуляри, інструкції Наркомосу УСРР, 1921 р., 8 арк.

18. Спр. 582. Протоколи засідань колегій Головсоцвиху та Наркомосу УСРР, протоколи ради громадського харчування при Наркомпроді УСРР за 1921 р., 1921–1922 рр., 46 арк.

19. Спр. 594. Звіт комісії по охороні дитинства при Одеському губернському відділі народної освіти за 1921 р., 1922 р., 24 арк.

20. Спр. 595. Доповідна записка Одеської губернської ради захисту дітей про прийом та розміщення голодуючих дітей Донбасу, 1921 р., 21 арк.

21. Спр. 1619. Операційний план Українського Головного комітету соціального виховання дітей на 1922 р. та звіти про його діяльність за 1921/1922 академічний рік і серпень, жовтень 1922 р., 1922 р., 208 арк.

22. Спр. 1625. Доповіді інструкторів-ревізорів Головсоцвиху при Наркомосі УСРР про стан соціального виховання по губерніях України, 1922 р., 132 арк.

23. Спр. 1626. Місячні звіти про діяльність Волинського, Запорізького, Катеринославського, Київського, Кременчуцького, Миколаївського, Одеського, Подільського, Харківського і Чернігівського губсоцвихів за січень-вересень 1922 р. та матеріали до них, 1922 р., 662 арк.

24. Спр. 1638. Звіт інструктора Головсоцвиху при Наркомосі УСРР про обслідування стану установ соціального виховання в Миколаївській губернії на 01.09.1922 р. та матеріали до них, 1922 р., 32 арк.

25. Спр. 1651. Статистичні таблиці і зведення про стан роботи по соціальному вихованню на Україні на 01.07.1922 р. порівняльно з 1920–1921 рр., 1922 р., 131 арк.

26. Спр. 1653. Статистичні відомості Головсоцвиху при Наркомосі УСРР, про наявність дитячих установ соціального виховання на Україні і склад дітей. Списки повітів і волостей по губерніях України, 1922 р., 94 арк.

27. Спр. 1654. Статистичні відомості Головсоцвиху про наявність і стан дитячих установ соціального виховання на транспорті України та відкритих профспілкою цукровиків, 1922 р., 19 арк.

28. Спр. 1662. Місячні статистичні відомості про стан дитячих установ соціального виховання Миколаївської губернії, 1922 р., 54 арк.

29. Спр. 1663. Те ж, Одеської губернії, 1922 р., 66 арк.

30. Спр. 1675. Положення про Центральний комітет соціального виховання (Ценсоцвих), управління трудовою школою, введення плати за навчання в установах соціального виховання. Кошторис видатків Головсоцвиху на утримання дитячих установ на 1922/1923 рр. і пояснювальна записка до нього, 1922 р., 38 арк.

31. Спр. 1702. Місячні звіти про стан установ для дефективних дітей Одеської губернії за жовтень 1922–липень 1923 рр., 1922–1923 рр., 190 арк.

32. Спр. 1724. Місячні звіти про діяльність губернських секцій охорони дитинства за 1922 р., 156 арк.

33. Спр. 1725. Листування з губвідділами народної освіти про розшук дітей та повернення їх батькам. Списки дітей для розшуку, 1922–1923 рр., 114 арк.

34. Спр. 1737. Матеріали про підготовку до проведення місячника допомоги голодуючим дітям (протоколи, виписи з протоколів, циркуляри, інструкції, плани, листування), 1922–1923 рр., 27 арк.

35. Спр. 1738. Матеріали про боротьбу з дитячою безпритульністю (протоколи, постанови, циркуляри, тези, доповіді, кошториси, плани), 1922–1923 рр., 68 арк.

36. Спр. 1751. Звіти про роботу губернських комісій по справам неповнолітніх за 1922 р., 305 арк.

Он. 3.

37. Спр. 950. Звіти про роботу Всеукраїнської комісії у справах неповнолітніх за 1921, 1922, 1923 рр., операційний план цієї комісії та протоколи засідань інспекторської колегії Головоцвиху, 1923 р., 46 арк.

38. Спр. 952. Доповіді інспекторів Наркомосу УСРР про стан соціально-виховної роботи в губерніях України, 1923 р., 126 арк.

Он. 4.

39. Спр. 923. Звіти губернських комісій у справах неповнолітніх за 1923–1924 та 1924 рр., 1924–1925 рр., 116 арк.

40. Спр. 924. Звіти про роботу губернських комісій в справах неповнолітніх за 1923 р. та матеріали до них, 1924 р., 86 арк.

41. Спр. 925. Статистичні звіти губернських комісій в справах неповнолітніх за 1924 р., 188 арк.

Он. 5.

42. Спр. 688. Матеріали про стан та покращення методів виховання дітей в дитячих будинках України (постанови, положення, протоколи, циркуляри, звіти, доповіді, доповідні записки, довідки, плани), 1925 р., 62 арк.

Он. 8.

43. Спр. 417. Протоколи судових засідань Всеукраїнської комісії в справах неповнолітніх та матеріали до них, 1928 р., 112 арк.

Он. 9.

44. Спр. 340. Матеріали та листування з окрінспектурами Наркомосу УРСР про устаткування майстерень при дитбудинках, 1929 р., 135 арк.

45. Спр. 1199. Звіт Управління соціального виховання Наркомосу УРСР про стан соціального виховання на Україні у 1929–1930 рр. та плани роботи Управління на 1-й квартал 1933 р., 1930 р., 70 арк.

46. Спр. 1259. Матеріали про обстеження роботи дитячих будинків та колоній України інспекторами Наркомосу УРСР (протоколи, доповідні записки, акти, висновки, анкети), 1930–1931 рр., 85 арк.

Он.10.

47. Спр. 416. Обіжники наркоматів праці і освіти УРСР та листування з дитколоніями і містечками про ліквідацію вуличної безпритульності, забезпечення дітей інтернатних установ гуртожитками, надсилку вихованців до шкіл ФЗУ. Списки вихованців, намічених до вступу в ФЗУ, 1931–1932 рр., 67 арк.

48. Спр. 425. Звіти районних відділів народної освіти та листування з ними про організацію районних дитячих соціальних інспекцій та їх роботу, 1931–1932 рр., 91 арк.

49. Спр. 426. Доповідні записки дитячих містечок і будинків та листування з ними про шкільно-виховну роботу, санітарно-гігієнічний та матеріальний стан дитбудинків за 1931 і 1932 рр., 1931–1933 рр., 41 арк.

50. Спр. 427. Звіт курсів по підготовці вчителів для шкіл по спільному навчанню сліпих з не сліпими дітьми та глухонімих. Розклади занять курсів. Розрахунки й видаткові кошториси дитячих установ інтернатного типу на 1931 р., 1931 р., 86 арк.

51. Спр. 428. Доповідна записка і рапорт завідуючого вагоном-прийомником стрілкової охорони Південних залізниць та голови ядра по боротьбі з дитячою безпритульністю при ст. Жмеринка про розподіл безпритульних дітей по дитколоніях, дитбудинках і колекторах. Списки дитячих установ, розташованих на території залізниць, 1931 р.

52. Спр. 443. Листування з Центральною комісією допомоги дітям, Прокуратурою УРСР, дитячими колекторами й будинками про розшуки загублених дітей, 1931–1932 рр., 116 арк.

53. Спр. 444. Листування з ВРНГ УРСР, Укрдержпланом, районними відділами народної освіти, дитячими містечками та будинками про культосвітню роботу серед дітей та постачання їх учбовим приладдям, продуктами, одягом, 1931–1933 рр., 188 арк.

54. Спр. 445. Листування з Наркомосом і Прокуратурою УРСР, районними відділами народної освіти і районними відділами міліції, управлінням начальника охорони південних залізниць про боротьбу з дитячою безпритульністю, поширення мережі дитячих установ та їх стан, 1931–1932 рр., 170 арк.

55. Спр. 460. Листування з районними відділами народної освіти і школами глухонімих та заяви окремих громадян про розміщення їх дітей по дитячих установах для дефективного дитинства, 1931–1932 рр., 356 арк.

56. Спр. 468. Відомості про стан дитмістечок і дитбудинків України, 1931 р., 186 арк.

57. Спр. 1175. Обіжники Наркомздор'я УРСР «Про вилучення з дитбудинків НКО з нерво-психічними аномаліями» від 22 травня 1932 р., 1932 р., 6 арк.

58. Спр. 1214. Листування з дитячими будинками та дитячими містечками та відомості про їх стан і роботу, 1932 р., 159 арк.

59. Спр. 1215. Листування з товариством «Друзі дітей», райвідділами народосвіти та дитячими установами про лікування дітей. Відомості про хворих дітей, 1932 р., 187 арк.

60. Спр. 1230. Відомості про стан дитячих інтернатних установ, 1932 р., 107 арк.

Фонд 258. Ліквідаційна комісія Всеукраїнської комісії по боротьбі з наслідками голоду.

Он.1.

61. Спр. 37. Материалы об организации помощи населению Николаевской губернии: протоколы, отчеты, планы, сводки и т.д., 1921–1922 pp., 184 арк.

62. Спр. 134. Материалы о работе Одесской ГКПГ в деле помощи населению Одесской губернии: протоколы, отчеты, ведомости, сводки, переписка и т.д., 1922–1923 pp., 217 арк.

Фонд 264. Всеукраїнське правління товариства "Друзі Дітей" при ВУЦВК.

Он.1.

63. Спр. 7. Статистические сведения о работе детских домов, колоний и количестве детей в них по УССР, 1924–1925 pp., 28 арк.

64. Спр. 462. Документы о работе и количественном составе областных, городских и районных правлений общества «Друзья детей» (циркуляр, отчеты, докладные записки, сводки, ведомости, сведения, таблицы, переписка), 1931–1932 pp., 64 ар.

65. Спр. 477. Контрольные цифры по ликвидации в УССР детской беспризорности на 1931–1933 гг. и материалы к ним, 11 арк.

Фонд 342. Міністерство охорони здоров'я УРСР.

Он.14.

66. Спр. 214. Положення та інструкції про ясла, дитсанаторії, онкологічні пункти та інше, 1936 р., 24 арк.

67. Спр. 215. Положення про будинки для хворих дітей, 1936 р., 33 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України, м.
Київ (ЦДАГО України)**

Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991).

Он. 20.

68. Спр. 353. Постановления, циркуляры, тезисы, инструкции ВУЦИК, СНК УССР, наркоматов УССР о создании Совета защиты детей, комитета помощи больным и раненым красноармейцам, организации «Недели защиты детей», «Недели семьи красноармейца», приеме детей в детские дома, комиссиях по охране материнства и младенчества и др. вопросам. Протоколы заседаний, отчеты Центрального Совета защиты детей при СНК УССР, межведомственного совещания по проведению «Недели семьи красноармейца», протоколы Харьковского губернского Совета защиты детей, 1920 р., 88 арк.

69. Спр. 1034. Переписка Центральной комиссии помощи голодающим при ЦК КП(б)У, президиума Центральной комиссии помощи голодающим при ВУЦИКе, полномочных представителей УССР при заграничных организациях помощи голодающим с партийными и советскими организациями об оказании помощи голодающим, деятельности Американской администрации помощи на Украине и др. вопросам. Резолюции II Международной конференции по оказанию помощи голодающим и доклад украинской делегации на ней, 1922 р., 156 арк.

70. Спр. 1554. Циркулярные письма, инструкции, положения, тезисы ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о работе среди женщин, участии женщин в политических кампани, борьбе с детской смертностью, голодом, охране женского труда, материнства и младенчества, проведении дня 8 Марта, созыве волостных, губернских и республиканских совещаний работниц и крестьянок, подготовке кадров волостных женорганизаторов, учете работы женотделов губкомов КП(б)У и др. вопросам, 1922 г., 152 арк.

71. Спр. 2265. Отчет Народного комиссариата просвещения УСРР в ЦК КП(б)У о деятельности за 1924–1926 гг., 1926 г., 72 арк.

72. Спр. 2270. Докладные записки, письма Народного комиссариата труда УССР и Главного управления социального страхования Народного комиссариата труда УСРР в ЦК КП(б)У о финансовом положении социального страхования на Украине, выплате ассигнований на борьбу с безработицей, брони для подростков в промышленности и др. вопросам, 1926 г., 41 арк.

73. Спр. 6456. Докладные записки, справки, переписка Наркомздрава УССР, обкомов КП(б)У, горисполкомов о состоянии детской беспризорности, работе детских домов, трудовых коммун НКВД, детских колоний, 1934 г., 31 арк.

74. Спр. 6642. Директивные письма ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, письма, телеграммы отделов ЦК КП(б)У, обкомов партии, Народного комиссариата просвещения Украины, НКВД УСРР о работе школ, их материальном состоянии, антисоветских настроениях среди учеников, награждении учителей, положении школ национальных меньшинств на Украине, обеспечении школьными принадлежностями, 1935 г., 159 арк.

75. Спр. 6645. Директивные письма ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, письма партийных, советских органов о состоянии детских домов, борьбе с детской беспризорностью, 1935 г., 37 арк.

76. Спр. 6866. Докладная записка секретаря ЦК ЛКСМУ, письмо уполномоченного Наркомсовхозов СССР при СНК УССР, выписка из

протоколов заседания секретариата Киевского горкома КП(б)У об оказании помощи детям-сиротам, беспризорным, 1936 р., 10 арк.

77. Спр. 7098. Докладные записки, справки, информации партийных и советских органов о состоянии воспитательной работы с детьми в школах, пионерских лагерях, детских домах, детской преступности, ликвидации детской беспризорности. Докладная записка Управления народно-хозяйственного учета УССР в ЦК КП(б)У о детской смертности на Украине в 1935–1936 гг., 1937 р., 53 арк.

78. Спр. 7108. Письма ЦК КП (б)У в ЦК ВКП (б), докладные записки, справки, письма отделов ЦК КП(б)У, Народного комиссариата здравоохранения УССР, Лечебно-санитарного управления об увеличении лимита для Украины по закупке медикаментов за границей, строительстве детских ясель и родильных домов, состоянии охраны здоров'я, материнства и детства, о состоянии института экспериментальной медицины, строительстве в Одессе Института экспериментальной офтальмологии и др. вопросам. Переписка с партийными органами и учреждениями, гражданами об оказании медицинской помощи, плане противомаларийных мероприятий, увеличении ассигнований для санаторно-курортного лечения студентов, 1937 р., 117 арк.

79. Спр. 7111. Справки отдела актов гражданского состояния НКВД УССР в ЦК КП(б)У о ходе поступления заявлений многодетных матерей о выплате пособий согласно закона от 27 июня 1936 г. Заявления граждан в ЦК КП(б)У об оказании помощи в получении персональных пенсий, устройстве на работу и др. вопросам, 1937 р., 39 арк.

80. Спр. 7168. Докладные записки, справки, письма отделов ЦК КП(б)У, местных партийных и советских органов, спецсообщения и информации административных органов о нарушениях социалистической законности, авариях и несчастных случаях, участии в контрреволюционной деятельности и пропаганде, о вредительстве и террактах, 1937 р., 150 арк.

Фонд 7. Центральний комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України, м. Київ (1919–1991).

Он. 1.

81. Спр. 147. Решение ЦК ЛКСМУ об утверждении планов работы на 1926–1927 гг., 1926–1927 pp., 12 арк.

82. Спр. 380. Резолюция ЦК ЛКСМУ и переписка с окружными комсомольскими организациями о состоянии безработицы среди подростков на Украине и мерах борьбы с ней, 1928 р., 19 арк.

83. Спр. 546. Стенограмма совещания при ЦК ЛКСМУ об итогах избирательной кампании в Советы, 1930 р., 61 арк.

Державний архів Миколаївської області, м. Миколаїв

Фонд Р-98. Миколаївський губернський відділ народної освіти.

Он. 1.

84. Спр. 105а. Ведомости со сведениями о количестве детей в детских домах и список персонала и детей д/д №1 им. К. Маркса, 1922 р., 47 арк.

Фонд Р-99. Миколаївська окружна інспектура народної освіти.

Он. 3.

85. Спр. 5. Таблица про стан народної освіти по Миколаївській окрузі та список установ соцвиху, 1923 р. 17 арк.

86. Спр. 8. Список установ соцвиховання по Миколаївській окрузі на 1 квітня 1923 р., 1923 р., 15 арк.

Фонд Р-616. Миколаївська окружна комісія допомоги дітям.

Он. 1.

87. Спр. 2. Отчеты и доклады о деятельности Николаевской окружной комиссии помощи детям, 1923–1926 pp., 19 арк.

88. Спр. 3. Переписка с окрфинотделом об организации и оборудовании детской колонии для подростков, 1923–1924 pp., 74 арк.

89. Спр. 4. Выписки из протокола заседаний Центральной комиссии помощи детям и переписка о борьбе с детской беспризорностью и помощи голодающим, список ячеек «ДД» по г. Николаеву и округу, 1924 р. 96 арк.

90. Спр. 57. Протоколы заседаний Николаевской окружной комиссии помощи детям, календарне планы и план борьбы с детской беспризорностью на 1927–1928 гг., 1927–1928 pp., 218 арк.

91. Спр. 58. Отчетный доклад о работе Николаевской окружной комиссии помощи детям за 1926–1927 гг., списки воспитанников, направляемых в учреждения прообраз., с/х школы, другие детские учреждения или к их родителям, 1927–1928 pp., 109 арк.

92. Спр. 79. Проект 5-летнего плана по борьбе с беспризорностью, оперативный план и смета на 1928–1929 гг., протоколы заседаний Николаевской окружной комиссии помощи дерм, докладные записки о работе и др., 1929–1930 pp., 16 арк.

93. Спр. 85. Переписка с организациями и предприятиями г. Николаева об устройстве на работу воспитанников детских учреждений, списки воспитанников, 1929 р., 237 арк.

Фонд Р-1175. Миколаївське міське товариство «Друзі дітей».

Он. 1.

94. Спр. 3. Протоколы, отчеты Николаевского городского общества «ДД», 1926 р., 10 арк.

95. Спр. 18. Планы работы и доклады о деятельности Ник. окр. совета общества ДД, 1927–1928 pp., 20 арк.

96. Спр. 57. Планы работы и отчеты о Ник. окр. совета общества ДД, 1932–1933 pp., 25 арк.

97. Спр. 58. Акты обследования, переписка, планы и отчеты о деятельности Ник. гор. общества ДД, 1932–1935 pp., 90 арк.

Фонд Р-1285. Миколаївська окружна рада осередків «Друзі дітей».

Он. 1.

98. Спр. 16. Отчеты о деятельности ячеек ДД, 1926 р., 50 арк.
99. Спр. 19. Информационные доклады о работе ячеек ДД по Николаевскому округу, 1926 р., 5 арк.
100. Спр. 20. Доклад об организации «ДД» и деятельности Горбюро ячеек за период с 7 июля 1924 г. по 20 января 1926 г., 1926 р., 3 арк.
101. Спр. 29. Циркуляры, директивы и протоколы Всеукраинского т-ва «ДД» о работе окружного товарищества, борьбе с беспризорностью, оздоровит. кампании и перспективных планах, 1927–1928 рр., 94 арк.
102. Спр. 31. Краткая характеристика работы Николаевского окружного совета товарищества «ДД»; списки членов правления; копии выданных справок и удостоверений, 1927–1928 рр., 310 арк.
103. Спр. 39. Сводный годовой отчет о работе ячеек ДД по г. Николаев за период с 1 октября 1927 по 1 октября 1928, 1927–1928 рр., 15 арк.
104. Спр. 41. Финансовый отчет Николаевского окружного товарищества ДД за 1927–1928 гг., ведомость о количестве ячеек и членов в них по Николаевскому округу, 1927–1928 рр., 2 арк.
105. Спр. 63. Годовой отчет окр. правл. ячеек ДД за 1929 год, 1928 р., 10 арк.
106. Спр. 90. Статистические отчеты ячеек ДД г. Николаева, 1929 р., 63 арк.

Державний архів Одеської області, м. Одеса

Фонд Р-87. Одеська губерньська комісія допомоги голодуючим.

Он. 1.

107. Спр. 16. Дело о деятельности АРА в Одессе и губернии, 1922 р., 65 арк.

Фонд Р-453. Уповноважений представник урядів РРФСР і УСРР при усіх закордонних організаціях для допомоги голодуючим по Одеському району.

Он. 1.

108. Спр. 16а. Сведения о количестве посылок, выданных АРА, 1922–1923 гг., 143 арк.

109. Спр. 33. Переписка с представителем АРА и «Джойнт» о предоставлении губнаробразу одежды и белья для интернированных беспризорных детей, 1922 г., 47 арк.

Фонд Р-702. Одеська губернська комісія по боротьбі з наслідками голоду.

Он. 1.

110. Спр. 21. Переписка с уполномоченным представителем АРА об организации выпечки хлеба для голодающих, об ассигновании средств на расходы заграничных организаций помощи, сведения о деятельности миссии Нансена и др., 1922 г., 124 арк.

111. Спр. 23. Доклады и сведения о деятельности «Губпоследгола» за 1921–1922 гг., 1922 г., 98 арк.

112. Спр. 42. Приказы, инструкции и распоряжения губисполкома и уполномоченного по Одесскому району при заграничных организациях помощи России, 1923 г., 146 арк.

113. Спр. 52. Доклады о деятельности и месячные отчеты детской секции губпоследгола о положении детей и состоянии детских учреждений в Одесской губернии, 1923 г., 42 арк.

Фонд Р-710. Одеська обласна контрольна комісія робітничо-селянської інспекції.

Он. 2.

114. Спр. 2. Информация, сообщения о случаях людоедства в селах Одесской области, об истощении рабочих на предприятиях г. Херсона, 1933 р., 68 арк.

Фонд Р-2000. Виконком Одеської обласної ради депутатів трудящих (Облвиконком).

Он. 2.

115. Спр. 31. Обзор и постановления обкома КП(б)У, 1933 р., 302 арк.

116. Спр. 33. Переписка с учреждениями, обзор о выполнении законодательств по обеспечению семей военнослужащих, 1933 р., 260 арк.

117. Спр. 55. Директиви щодо передачі дітей-сиріт під патронат у колгоспи, забезпечення їх «комуністичного виховання», 1933 р., 360 арк.

Фонд Р-2142. Управління уповноваженого Українського Червоного Хреста по Одеській області.

Он. 1.

118. Спр. 5. Протоколы пленумов и совещаний, 1922 р., 16 арк.

Державний архів Херсонської області, м. Херсон

Ф. Р. – 2. Херсонський окружний виконавчий комітет (1923-1930 рр.).

Он. 1.

119. Спр. 31. Протоколы заседаний президиума Херсонского окружного Исполкома и переписка с городскими учреждениями о работе культурно-просветительных учреждений и добровольных обществ. Доклады о работе окружной Инспектуры народного образования, окружного земельного отдела. Схема земель бывшего Благовещенского монастыря, 1923 р., 297 арк.

120. Спр. 32. Протоколы заседаний президиума Херсонского уездного и окружного исполкомов, инструкции и переписка о работе детских

учреждений, проведении «месячника помощи детям». Протоколы торжественного заседания, посвященного 50-летию Херсонской библиотеки, 1923 р., 82 арк.

121. Спр. 42. Протоколы заседаний комиссии по проведению 2-х месячника помощи Красной Армии и беспризорным детям, 1923 р., 18 арк.

122. Спр. 105. Протоколы заседаний комиссии по распределению пайков голодающим детям в недородных районах округа. Акты ревизий детских учреждений (1924–1925 гг.), 1925 р., 145 арк.

123. Спр. 428. Постановление и выписки из протоколов заседаний президиума ВУЦИК и переписка с окружным отделом здравоохранения и райисполкомами по борьбе с детской беспризорностью и проведению детской оздоровительной кампании (1927 г.), 1927 р., 10 арк.

124. Спр. 513. Выписки из протоколов заседаний Совета Народных комиссаров, заседаний президиума Херсонского окрисполкома, комиссий по ликвидации детской беспризорности о ликвидации беспризорности детей, борьбе с беспризорностью (1928–1929 гг.), 1929 р., 196 арк.

125. Спр. 542. Протоколы заседаний Херсонской окружной и районной комиссий об оказании помощи населению и детям недородных районов (1928 г.), 1928 р., 295 арк.

Он.3.

126. Спр. 66. Дело с материалами по выделению участков земли под посеvy школам, детским домам и другим детским учреждениям (1923 г.), 1923 р., 21 арк.

127. Спр. 117. Переписка с окружным отделом народного образования о ремонте зданий учебных заведений и приеме детей в детские дома (1923 г.), 1923 р., 27 арк.

Ф. Р. – 185. Каховська волосна комісія по боротьбі з наслідками голоду (1922–1923 рр.)

Он. 1.

128. Спр. 2. Постановления, распоряжения, инструкции президиума Николаевского губисполкома и Днепроовского уездного комитета по борьбе с последствиями голода о распределении продовольственной ссуды, помощи детям-сиротам и др. вопросам (1922–1923 гг.), 1923 г., 60 арк.

129. Спр. 10. Протокол заседания комиссии по проведению месячника помощи беспризорным детям; акты обследования бытовых условий сирот (1923 г.), 1923 г., 43 арк.

Ф. Р. – 319. Бериславська районна комісія допомоги дітям (1927 р.)**Он. 1.**

130. Спр. 1. Дело о деятельности Бериславской районной комиссии помощи детям (постановления, протоколы, устав, положение, инструкция, план работ) (1925–1926 гг.), 1926 г., 58 арк.

131. Спр. 2. Протоколы заседания правления общества «Друзей детей» о Всеукраинском съезде, о проделанной работе окружного отделения общества. Переписка с окружной комиссией помощи детям о проведении лотерей, проведении недели оздоровления ребенка (1927 г.), 1927 г., 17 арк.

Ф. Р. – 359. Дніпровський повітовий відділ народної освіти (1919–1923 рр.).**Он. 1.**

132. Спр. 17. Сведения о наличии инвентаря, состоянии библиотек школ и детских домов Голой Пристани и переписка об их материальном обеспечении (1922 г.), 1922 г., 22 арк.

133. Спр. 19. Переписка со Скадовским детским домом им. 1-го Мая по снабжению его инвентарем и продовольствием. Список воспитанников и преподавателей (1922 г.), 1922 г., 39 арк.

134. Спр. 20. Переписка с Новозбурьевским детским домом по обеспечению детей одеждой (1922 г.), 1922 г., 2 арк.

135. Спр. 23. Отчеты о работе, наличии учебных пособий и инвентаря в школах и детских домах уезда. Отчет о проведении детского праздника в Голой Пристани. Списки преподавателей школ, воспитанников детских домов (1923 г.), 1923 р., 89 арк.

136. Спр. 44. Обращение Комиссии по проведению «Месяца помощи беспризорным детям» Днепропетровского уезда и Одесского губисполкома об организации договорных школ (1922–1923 гг.), 1923 р., 12 арк.

137. Спр. 82. Списки умерших детей по уезду (1921–1922 гг.), 1922 р., 53 арк.

Ф. Р. – 386. Херсонський комітет у справах неповнолітніх правопорушників.

Он.1.

138. Спр.1. Циркуляри наркомосу юстиції, Всеукраїнська комісія у справах неповнолітніх про відміну вироків у справах неповнолітніх, віднесення окружних комісій у справах неповнолітніх до фінансування з місцевих бюджетів, інструкції наркоматів просвіти, охорони здоров'я та юстиції комісіям у справах неповнолітніх (1920–1923 рр.), 1923 р., 29 арк.

139. Спр. 3. Звіти про діяльність комісії, дитбудинку-ізолятора №1, список співробітників комісії у справах неповнолітніх при Херсонському окружному відділі народної освіти (1922–1923 рр.), 1923 р., 84 арк.

140. Спр. 14. Обіжник Наркомату освіти про надсилання звітної, статистичної документації, звіти, інформаційна документація про діяльність Окркомісії, відомості засідань Херсонської Окркомісії про неповнолітніх (1926–1927 рр.), 1927 р., 83 арк.

141. Спр. 22. Інформаційні звіти Херсонської окружної комісії у справах неповнолітніх, відомості її судових та адміністративних засідань, звітні картки з обліку праці в установах (1927 р.), 1927 р., 25 арк.

142. Спр. 35. Документи (протоколи, відомості, характеристики) про діяльність трудової колонії (1928 р.), 1928 р., 31 арк.

Фонд Р-413. Відділ народної освіти Херсонського повітового виконкому (1918–1923 рр.).

Он. 1.

143. Спр. 11. Виписки з декрета РНК про порядок засудження злочинців у віці до 17 років, постанова Наркомату освіти УСРР про впровадження 7-річної єдиної трудової школи, положення про волосні відділи народної освіти (1920 р.), 1920 р., 16 арк.

144. Спр. 12. Накази завідувача відділом народної освіти Херсонського повіту про організацію шкільних рад, початкових робітничих шкіл, інвентаризацію шкільного майна (1920 р.), 1920 р., 48 арк.

145. Спр. 27. Наказ повітового виконкому, листування з дитбудинками, штабом 45-го полку про надання відомостей про безпритульних дітей (1922 р.), 1922 р., 97 арк.

146. Спр. 150. Накази повітового виконкому, відділу народної освіти, протоколи зборів відділу соціального виховання про надання відомостей про безпритульних дітей, передачу деяких дитбудинків під патронат Херсонських закладів, впровадження соціального виховання дітей (1922 р.), 1922 р., 7 арк.

147. Спр. 162. Список шкіл, дитбудинків, дитколоній Херсонського повіту; список волостей Херсонського повіту, нове районування волостей після злиття Дніпровського та Херсонського повітів (1922 р.), 1922 р., 7 арк.

Ф. Р. – 414. Херсонський окружний відділ народної освіти (1917–1930 рр.).

Он.1.

148. Спр. 3. Циркуляри Херсонського окрвиконкому, окружної інспектури наросвіти про розвантаження дитбудинків, облік безпритульних дітей, підготовку вчителів; список трудових шкіл і дитбудинків Херсонського повіту (1922–1923 рр.), 1923 р., 108 арк.

149. Спр. 5. Наказ окрвиконкому про реєстрацію військовослужбовців колишньої білої армії; протокол загального зібрання педагогів трудшкіл і дитбудинків про проведення місячної допомоги дітям; листування про стан дитбудинків; список скорочених працівників центрального апарату окружної інспектури окрнаросвіти (1922–1923 рр.), 1923 р., 219 арк.

150. Спр. 6. Витяги з протоколів засідань, листувань з окрвиконкомом, райхстрахкасою про виділення коштів на ремонт дитбудинків, своєчасну видачу зарплати працівників дитячих будинків; положення про волосні відділи народної освіти (1922–1923 рр.), 1923 р., 37 арк.

151. Спр. 16. Циркуляри, листування з окружними інспектурами соцвиховання, профосвіти, навчальними і виховними закладами про забезпечення дитбудинків одягом (1923 р.), 1923 р., 174 арк.

152. Спр. 21. Листування з Великоолександрівським райвиконкомом, трудовими школами, дитбудинками про боротьбу з дитячою неписьменністю, рух педкадрів; звіти, анкети шкіл району (1923 р.), 1923 р., 81 арк.

153. Спр. 88. Витяги з протоколів засідань Херсонського окрвиконкому, звіти, листування з Наркоматом освіти УСРР, окрвиконкомом, херсонською міськрадою про стан трудшкіл і дитбудинків округу, передачу міських театрів у ведення інспектури наросвіти, поліпшення житлових умов студентів та ін. (1927–1928 рр.), 1928 р., 417 арк.

154. Спр. 117. Циркуляри окружної інспектури наросвіти про організацію ревізійних комісій в дитбудинках, облік вихованців (1923 р.), 1923 р., 97 арк.

155. Спр. 158. Листування з Херсонським дитбудинком № 3 про медичний огляд, рух вихованців (1923 р.), 1923 р., 65 арк.

156. Спр. 264. Протоколи засідань дитячого бюро, окружної ради фізкультури; кошторис на утримання єврейського дитбудинку в м. Херсоні; відомості про розподіл дотацій по дитячим установам округу (1925 р.), 1925 р., 426 арк.

157. Спр. 331. Списки безпритульних дітей по районах (1925 р.), 1925 р., 22 арк.

158. Спр. 337. Список вихованців дитбудинку ім. Ілліча, «Червоні Сходи», ім. Крупської (1925 р.), 1925 р., 19 арк.

159. Спр. 390. Звіти про роботу трудшколи с. Григоріївка Чаплинського району; списки неповнолітніх правопорушників в м. Херсоні (1926 р.), 1926 р., 22 арк.

160. Спр. 403. Протоколи, звіти про роботу Каховського дитбудинку; списки вихованців (1926 р.), 1926 р., 95 арк.

161. Спр. 420. Протоколи нарад працівників дитячих установ; доповідь про стан ізолятора №2 (1927–1929 рр.), 1929 р., 23 арк.

162. Спр. 490. Списки та відомості про вихованців дитячих будинків, містечок, інтернатів округу (1927–1929 рр.), 1929 р., 120 арк.

163. Спр. 503. Циркуляри, доповіді Наркомату УСРР про боротьбу з дитячою безпритульністю, окрінспектури про стан народної освіти (1928–1929 рр.), 1929 р., 186 арк.

Ф. Р. – 422. Херсонське міське правління товариства «Друзі дітей» (1932–1934 рр.).

Он. 1.

164. Спр. 3. План работы Херсонского городского правления товарищества «Друзья детей» на 1931–1932 гг. Договор на социалистическое соревнование между Херсонским и Николаевским товариществами. Акты ревизий городского правления и ячеек. Списки ударников работающих в мастерских, 1932 р., 90 арк.

Ф. Р. – 485. Правління Херсонської окружної ради товариства «Друзі дітей» (1924–1930 рр.).

Он. 1.

165. Спр. 4. Инструкция и положение Всеукраинского правления об организации ячеек, протоколы заседаний ячеек «Друзей детей». Списки членов ячеек (1924–1926 гг.), 1926 р., 148 арк.

166. Спр.8. Дело о деятельности ячейки ДД Народного Суда (протоколы, анкеты обследования) (1924–1928 гг.), 1928 р., 19 арк.

167. Спр. 9. Дело о деятельности ячейки ДД Окружного финансового отдела (анкеты обследований, сведения о работе, список сотрудников и членов ячейки) (1924–1930 гг.), 1930 р., 20 арк.

168. Спр. 26. Дело о деятельности ячейки Детского городка им. Ленина (протоколы, переписка) (1924–1925 гг.), 1926 р., 57 арк.

169. Спр. 29. Дело о деятельности ячейки ДД Детского дома морально-дефективных (протокол, отчет о работе, сведения, смета) (1924–1925 гг.), 1926 р., 48 арк.

170. Спр. 32. Дело о работе ДД при Окрмилиции (протокол, анкета обследования, список сотрудников Окрмилиции) (1924 г.), 1924 р., 13 арк.

171. Спр. 34. Дело о работе ячейки ДД Охматдета (анкеты обследования, список членов ячейки, переписка) (1924–1927 гг.), 1927 р., 37 арк.

172. Спр. 52. Постановления Наркомата финансов УССР, Циркуляры Всеукраинского товарищества об освобождении от налогов предприятий ДД, статистические отчетности. Годовой отчет, акт ревизии и денежные отчеты филиала (1926–1929 гг.), 1929 р., 252 арк.

173. Спр. 53. Протоколы заседания правления ДД, окружная конференция ячеек ДД (1926–1930 гг.), 1930 р., 73 арк.

174. Спр. 64. Циркуляры Всеукраинского правления об устройстве переростков из детских домов. Ведомости о движении детей в детдомах, списки переростков (1928–1929 гг.), 1929 р., 144 арк.

Ф. Р. – 801. Херсонська окружна комісія допомоги дітям (1922–1930 рр.).

Он. 1.

175. Спр. 5. Циркуляри райвиконкому про організацію підкомісії допомоги дітям, протоколи засідання Херсонської районної підкомісії допомоги дітям, її звіти про діяльність (1923 р.), 1923 р., 30 арк.

176. Спр. 9. Плани, звіти Херсонської ОКДД (1923–1925 рр.), 1925 р., 149 арк.

177. Спр. 13. Листування зі Скадовською РКДД про роботу осередків «Друзів дітей», розподіл безпритульних по дитячим будинкам (1923–1924 рр.), 1924 р., 41 арк.

178. Спр. 25. Протоколи засідань Каховської комісії допомоги дітям, листування з нею про стан дитячих будинків, діяльність осередків «Друзів дітей» (1924 р.), 1924 р., 117 арк.

179. Спр. 26. Протоколи засідань Чаплинських осередків «Друзів дітей» про збір коштів на допомогу безпритульним дітям, звітна доповідь Чаплинської РКДД, листування з нею про залучення населення до патрунування безпритульних дітей, діяльність осередків «Друзів дітей» (1924–1925 рр.), 1925 р., 39 арк.

180. Спр. 140. Звіти , відомості про діяльність Бериславської РКДД (1924 р.), 1925 р., 53 арк.

181. Спр.152. Листування з Великоолександрівською РКДД про діяльність осередків «Друзів дітей», відомості про роботу цих осередків (1924 р.), 1925 р., 35 арк.

182. Спр. 153. Те ж з Качкарівською РКДД про роботу осередків «Друзів дітей» (1924–1925 рр.), 1925 р., 31 арк.

183. Спр.177. План, звіт про роботу Голопристанської РКДД, відомості про організацію осередків «Друзів дітей» по району (1925 р.), 1925 р., 55 арк.

184. Спр. 200. Постанови ЦВК та РНК СРСР, ВУЦВК УСРР про боротьбу з безпритульністю , протоколи засідання комісії по проведенню місячника допомоги безпритульному, про висвітлення стану дитбудинків у

засобах масової інформації, влаштування благодійних вечорів (1925 р.), 1925 р., 75 арк.

185. Спр. 259. Фінансовий звіт, рахунки, розписки, видаткові ордери Херсонської ОКДД (1927 р.), 1927 р., 315 арк.

Опубліковані документи, статистичні збірники, інструкційні матеріали

186. Виправно-трудоий Кодекс УСРР (15 листопада 1925 р.). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік*. № 95–95. Стаття 524.

187. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XIII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, 1929. 472 с.

188. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки / изд. ЦСУ Союза ССР. Москва, 1927–1929. 10 т. Вып. 7: Возраст и грамотность населения СССР, 1928. 111 с.

189. Голод 1921–1923 років в Україні: 36. Документів і матеріалів / АН України, Інститут історії України та ін.; Упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1993. 240 с.

190. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig.php>

191. Голодомор 1932—1933 років в Україні: злочин влади — трагедія народу: док. і матеріали / Держ. ком. архівів України, Центр, держ. Архів громад, об-нь України; кол. упоряд.: В. С. Лозицький (кер.) [та ін.]. Київ: Генеза, 2008. 504 с.

192. Голодомори в Україні: Одеська область 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи / Ред. кол. тому: Ніточко І. І. Державний комітет архівів України; Одеська обласна державна адміністрація; Державний архів Одеської області. Одеса, 2007. 460 с.
193. Грибоедов А. С., Биргер С. М. Справочник по вопросам социально-правовой охраны несовершеннолетних и детской дефективности. Москва: Государственное изд-во, 1924. 67 с.
194. Дети ГУЛАГа. 1918–1956 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: МФД, 2002. 631 с.
195. Детская беспризорность: предупреждение и борьба с ней. Москва: Красная новь, 1923. 72 с.
196. Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по народньому комісаріату освіти УСРР. Харків, 1920. № 1. 60 с.
197. Збірник декретів, наказів та розпоряджень по народньому комісаріату освіти УСРР. Харків, 1920. № 2. 27 с.
198. Кирсанов М., Саушкин Л. Руководство для комиссий по делам о несовершеннолетних / под ред. В. И. Куфаева. М.; Л.: Госиздат, 1931. 108, [2] с.
199. Кодекс про народну освіту. *Збірник постанов та розпоряджень робітниче-селянського уряду України за 1922–1923 рр.* № 49. Стаття 729.
200. Комсомол и беспризорность / под ред. А. Д. Калининой. Харьков, 1926.
201. Кримінальний Кодекс УСРР. *Збірник постанов та розпоряджень робітниче-селянського уряду України за 1922–1923 рр.* № 36. Стаття 553.
202. Матеріали до опису округ УСРР. Першомайська округа / Центр. стат. упр. УСРР; [перед. слово М. Вольфа]. Харків: Київ-Друк, 1926. VIII, 50 с.
203. Михайленко П. П. Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. К.: Генеза, 1997. Т. 1: (1917–1925). 1997. 499 с.

204. Михайленко П. П. Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. К.: Генеза, 1997. Т. 2: (1926–1945). 1999. 407 с.

205. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область / Ред. кол.: О. М. Гаркуша (гол. редк.), Український інститут національної пам'яті України; Миколаївська обласна державна адміністрація. Миколаїв: Вид-во «Шамрай», 2008. 864 с.

206. О комиссиях для несовершеннолетних (декрет СНК РСФСР от 14.01.1918). URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Декрет_СНК_РСФСР_от_14.01.1918_О_комиссиях_для_несовершеннолетних

207. О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности (постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 31.05.1935). URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_СНК_СССР_и_ЦК_ВКП\(б\)_от_31.05.1935_о_ликвидации_детской_беспризорности_и_безнадзорности](https://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_СНК_СССР_и_ЦК_ВКП(б)_от_31.05.1935_о_ликвидации_детской_беспризорности_и_безнадзорности)

208. О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних. (постановление СНК СССР, ЦИК СССР от 7 апреля 1935 года № 3/598). URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_ЦИК_и_СНК_СССР_от_7.04.1935_№_3/598

209. О репрессиях в отношении «членов семей изменников Родины (приказ НКВД №00486). URL: <http://old.memo.ru/history/document/00486.htm>

210. Об учреждении Совета Защиты Детей (положение). *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г.* № 27. Стаття 290.

211. Определение воспитанников детдомов и беспризорных детей в крестьянских семьях. Тамбов, 1927. 14 с.

212. Про безпритульних дітей (постанова від 14.10.1921). *Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р.* № 20. Стаття 591.

213. Про боротьбу з дитячою безпритульністю (постанова ВУЦВК). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1924 р. № 21–22. Арт. 190.*

214. Про виключне право Центральної Комісії Допомоги Дітям видавати й розповсюджувати зображення В.І. Леніна. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 р. Відділ 1, № 22. Стаття 178.*

215. Про державне зразкове дитяче містечко імени III-го Комуністичного Інтернаціоналу в м. Одесі (декрет). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. № 6. Стаття 174.*

216. Про дитячий будинок для нормальних дітей дошкільного віку (положення). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1936 р. Т. 1., № 13. Стаття 62.*

217. Про дитячий будинок для нормальних дітей шкільного віку (положення). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1936 р. Т. 1., № 12. Стаття 57.*

218. Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю (постанова РНК УСРР від 11.06.1921). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. № 11. Стаття 293.*

219. Про заходи врегулювання торгівлі спиртовими напоями (постанова від 14.01.1926). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 р. № 3. Стаття 26.*

220. Про звільнення від усіх податків вистав концертів, вечірок, базарів, що влаштовує ЦКДопдітям при ВУЦВК та її місцеві організації. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1924 р. № 20. Стаття 176.*

221. Про зміни в законодавстві УСРР у зв'язку з заходами доліквідації дитячої безпритульності й бездоглядності» від 4 серпня 1935 р. (постанова

ЦВК та РНК УСРР). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1935 р. Т. 1., № 22. Стаття 126.*

222. Про надання ЦКДопдітям при ВУЦВК виключного права виготовляти на продаж прапори для вивішування їх у встановлені законом революційні свята (постанова ВУЦВК та РНК). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1924 р. № 20. Стаття 175.*

223. Про наділення землею дитячих установ соціального виховання. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922 р. № 1. Стаття 22.*

224. Про невжиток до неповнолітніх арешту, як дисциплінарної і адміністративної кари (постанова ВУЦВК від 04.01.1922). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922 р. № 1. Стаття 9.*

225. Про організацію комісій по поліпшенню життя дітей (диткомісій). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1936 р. Т. 1., № 5. Стаття 21.*

226. Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей. Закон України від 02.06.2005 №2623-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>

227. Про податкові пільги підприємствам, майстерням і закладам Центральної Комісії допомоги дітям при ВУЦВК і її місцевих органів. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 р. Відділ 1, № 23. Стаття 192.*

228. Про поліпшення побуту дітей в установах соціального виховання Народнього Комісаріату Освіти (постанова РНК). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1924 р. № 13. Стаття 126.*

229. Про проведення Тижня допомоги дітям (постанова від 21 січня 1924 р). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1924 р.* № 4-5. Стаття 29.

230. Про реорганізацію системи роботи у справі допомоги дітям (постанова ВУЦВК та РНК). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1932 р.* Т. 2., № 33. Стаття 205.

231. Про утворення Всеукраїнському фонду ім. В.І. Леніна на організацію допомоги безпритульним дітям. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1924 р.* № 33. Стаття 234.

232. Про фонди допомоги дітям наймитів та бідноти. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 р.* Відділ 1, № 16. Стаття 130.

233. Спогади виховательки дитячого будинку для дітей іспанських республіканців в м. Херсоні. URL: <http://mycity.kherson.ua/istoriya/1918-1937-gody/1937-god.html>

234. Спогади про Голодомор. *Бериславська районна центральна бібліотека.* URL: berislav.ucoz.ua/_tbkp/spogadi_pro_golodomor.doc

235. Статистический бюлетень № 12 за декабрь 1923. Одесса, 1924. 66 с.

236. Як забезпечувати неповнолітніх членів родин, що втратили годувальників, коли вони вчаться в шкільних закладах. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 р.* Відділ 2, № 15. Стаття 66.

Періодичні видання

237. А. Б. О борьбе с преступностью среди беспризорных. *Рабочий.* 1926. 23 июля.

238. Беспризорные. *Известия.* 1923. № 12. 29 мая.

239. Буров О. Більше уваги до дитячих будинків. *Дитячий рух*. 1928. № 3. С. 2–5.
240. Голодающие дети. *Вісти-Известия (Одесса)*. 1922. № 662. 18 февраля.
241. Грабинский Г.А. В детдомах Херсона. *Рабочий*. 1926. 4 декабря.
242. Григорьев З. Жизнь детей в Алешковском детдоме (монастыре). *Рабочий*. 1926. 21 июля.
243. «До всіх піонерів, до всіх школярів Радянської України». *Дитячий рух*. 1928. № 10. С. 5–6.
244. Кільколик С. Оздоровлення інтернатних установ. *Дитячий рух*. 1928. № 8. С. 4–7.
245. Коллектор для детей-бродяжек. *Красный Николаев*. 1924. № 1099. 7 сентября.
246. Месяц борьбы с беспризорностью. *Молодая гвардия (Одесса)*. 1923. № 1. 1 января.
247. Молодой да из ранних. *Известия (Одесса)*. 1923. № 42. 4 июля.
248. На фронте борьбы с беспризорностью. *Известия (Одесса)*. 1923. № 37. 28 июня.
249. Про роботу ВЛКСМ серед дітей (Проект резолюції VIII З'їзду ВЛКСМ по доповіді тов. Н.К. Крупської). *Дитячий рух*. 1928. № 4. С. 14–18.
250. *Херсонський комунар*. 1923. 17 января.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, статті, брошури

251. Акунін О. Голод 1928–1929 рр. в Південному регіоні України: злам стереотипів. *Емінак*. 2009. № 1–4. С. 58–68.
252. Анатольєва О. І. Державно-правовий захист неповнолітніх в УСРР (20-ті роки XX ст.). *Право України*. 2009. № 4. С. 170–174.

253. Андреев Ю. С. Фізкультурно-спортивна робота як засіб перевиховання підлітків у педагогічній спадщині А. С. Макаренка. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2013. № 7 (1). С. 155–163.

254. Андрухів О. І. Правова політика радянської влади у сфері подолання дитячої безпритульності напередодні та в роки Другої світової війни (1920–1945 рр.). *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право*. 2017. № 3. С. 38–43.

255. Андрущенко Н. Ю. Ведущие факторы и основные направления становления и развития социальной педагогики в Беларуси (1917–1936 гг.). *Вісник ВДУ*. 2010. № 4. С. 104–107.

256. Андрущенко Н. Ю. Развитие практической социально-педагогической деятельности в Беларуси (20–30-е годы XX столетия). *Вісник ВДУ*. 2015. № 2–3 (86–87). С. 134–138.

257. Андрущенко Н. Ю. Социальное воспитание подрастающего поколения в Беларуси (20–30-е годы XX столетия). *Вісник ВДУ*. 2013. № 2 (74). С. 78–81.

258. Анпілогова Т. Ю. Роль громадських організацій у подоланні дитячої безпритульності на Донбасі (1920-і–початок 30-х рр.). *Гуржіївські історичні читання*. 2014. № 7. С. 173–175.

259. Антоненко В. Видатки міських бюджетів Української СРР на розвиток освітньо-культурних закладів (1923–1928 рр.). *Місто: історія, культура, суспільство*. 2016. № 1. С. 173–190.

260. Антонович М. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в контексті радянського геноциду проти української нації. *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом* / За наук. ред. В. Василенка, М. Антонович. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2013. С. 74–94.

261. Арентс Х. Джерела тоталітаризму. Київ: Дух і Літера, 2005. 584 с.

262. Арнаутів В. А. Голод и дети на Украине. Харьков: РИО НКП, 1922. 48 с.
263. Артюшенко О. Охорона материнства і дитинства в УСРР у 1928–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. 2010. № 19. С. 142–168.
264. Артюшенко О. До питання про охорону материнства та дитинства в УСРР у 1928–1933 рр. *Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр.* 2009. Вип. 3. С. 278–282.
265. Бабюк Л. Проституція в радянській Україні як соціальне явище (1921–1927 рр.). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 4. С. 48–54.
266. Баковецька О. О. Освітні установи на території Миколаївщині в період голоду 1921–1923 та 1932–1933 рр. *Записки історичного факультету*. Одеса, 2008. Вип. 19. С. 141–150.
267. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 488 с.
268. Бендер Е. А. Деятельность государственных органов и общественных организаций по борьбе с детской беспризорностью в РСФСР в 1920-е гг. (на материалах Ленинграда и Ленинградской области). *Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности: материалы научной конференции студентов и аспирантов*, 19–20 апреля 2013 г. Санкт-Петербург, 2013. С. 10–16.
269. Бендер Е. А. Правовые основы борьбы с детской беспризорностью в РСФСР в 1920–1930-е годы. *Россия в XX веке: человек и власть: сб. статей. Труды исторического факультета СПбГУ*. 2013. Т. 14. С. 177–188.
270. Бендер Е. А. «Формирование нового человека»: воспитательная работа в детских домах в 1920–1930-е гг. (по материалам Ленинграда и

Ленинградской области). *Вестник Ленинградского государственного университета имени А.С. Пушкина. История*. 2014. Т 4. С. 209–216.

271. Березівська Л. Розробка Наркомосом УСРР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант (1920–1924). *Історико-педагогічний альманах*. 2007. Вип. 1. С. 12–29.

272. Березовська Н. Л. Виникнення та розвиток покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, що застосовувалися до неповнолітніх з ХХ століття. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 59. С. 122–132.

273. Бєліков О. Початковий етап діяльності АРА в УСРР (грудень 1921–січень 1922 рр.): на прикладі Одеської губернії. *Емінак*. 2015. № 4. С. 38–44.

274. Бибанов Т. П. Общество «Друзья детей». *Вопросы истории*. 1985. № 12. С. 166–168.

275. Билим Н. Н. Проблемы ликвидации беспризорности в СССР в 1920–1930 гг.(правовой аспект). *Общество и право*. 2011. № 1 (33). С. 13–16.

276. Білан С. Діяльність кас взаємодопомоги колгоспного селянства в системі соціального забезпечення сільського населення України в 30-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки*. 2012. Вип. 17. С. 54–60.

277. Бондаренко Т., Николаева Н. Миссия Фритьофа Нансена по спасению голодающих Поволжья. *Власть*. 2011. № 3. С. 100–103.

278. Борисенко Н. О. Діалогічний підхід у вихованні та перевихованні підлітків у вітчизняній педагогіці у 20–30-ті роки ХХ ст. *Традиційна культура в умовах глобалізації: платформа для міжкультурного та міжрегіонального суспільного діалогу: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 22-23 трав. 2015 р.)* / редкол.: Л. Г. Омельченко, О. Г. Бугайченко, Н. М. Роман. Харків: Точка, 2015. С. 12–14.

279. Борьба с беспризорностью: материалы 1-й московской конференции по борьбе с беспризорностью 16–17 марта 1924 г. / Научно-пед. секция Гос. ученого совета. Москва: Работник просвещения, 1924. 45 с.

280. Букрєєв Т. Б. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у першій половині 20-х років ХХ ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 67–72.

281. Букрєєв Т. Б. Досвід подолання дитячої безпритульності у другій половині 20-х років ХХ ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 221–226.

282. Букрєєв Т. Б. Дитячий будинок як «історична необхідність» в період формування радянської тоталітарної системи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2017. № 1 (Ч. 1.). С. 88–94.

283. Букрєєв Т. Б. Радянська та модерна українська історіографія феномену дитячої безпритульності в Україні в період формування радянської тоталітарної системи. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2017. Т. 194. С. 90–95.

284. Вакуленко В. М. Досвід подолання дитячої безпритульності в Радянській Україні. *Соціальна педагогіка: теорія та практика: Методичний журнал*. 2010. № 2. С. 93–100.

285. Василевский Л. М. Голгофа ребенка. Беспризорность и дети улицы. Ленинград-Москва: Книга, 1924. 104 с.

286. Василевский Л. М. Половое воспитание ребенка. Ленинград-Москва: Книга, 1924. 99 с.

287. Василевский Л. М. Половой вопрос. Проституция и рабочая молодёжь. Москва: Новая Москва, 1924. 75 с.

288. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933 1946–1947: Злочини проти народу. 2-е вид., допов. Київ. Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. 174 с.
289. Виноградова В. Проблеми дитячої безпритульності (20-ті роки ХХ ст.). *Рідна школа*. 1999. № 10. С. 77–78.
290. Виноградова-Бондаренко В. «Субкультура» безпритульних дітей 20-х років ХХ століття. *Слово і час*. 2000. № 6. С. 67–69.
291. Висенс Е. Неизвестная правда об испанских детях в СССР. URL: <http://spalex.narod.ru/biblio/deti.html>
292. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / Відповідальний редактор В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Т. 1. 812 с.
293. Власюк І. Державна допомога дітям на Волині в роки НЕПу (1921–1928 рр.). *Матеріали ІХ Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції: Збірник наукових праць: 3–4 листопада 2017 р.* Житомир: Полісся, 2017. С. 105–108.
294. Водотика С. Г. Особливості голоду 1921–1923 років на Херсонщині. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2015. Вип. 23. С. 291–306.
295. Волошинова А. В. Боротьба з найбільш розповсюдженими соціальними аномаліями повсякденного життя безпритульних дітей в радянській Україні в роки НЕПу. *Вісник Донецького національного університету. Сер. Б : Гуманітарні науки*. 2014. № 1–2. С. 287–295.
296. Волошинова А. В. Діяльність Комісії для неповнолітніх правопорушників на території УСРР в першій половині 1920-х рр. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 91. С. 67–71.
297. Волошинова А. В. Повсякденне життя вихованців закладів для дітей з девіантною поведінкою в Радянській Україні в першій половині 1920-х рр. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 85. С. 18–22.

298. Волошинова А. В., Лихачова Л. Б. Радянська система закладів для безпритульних дітей в Донецькій губернії в 20-ті рр. XX ст. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2011. № 3. Том 1. С. 163–171.
299. Волошинова Г. Створення мережі дитячих закладів для «фізично та морально-дефективних» дітей в Донецькій губернії на початку 1920-х рр. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2013. Кн. 22. С. 151–161.
300. Вронська Т. Використання сімейного заручництва у радянській репресивній практиці. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*. Кн. 2. / НАН України. Інститут історії України. К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. С. 311—339.
301. Вронська Т. Еволюція сталінської репресивної політики стосовно родин «ворогів народу». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 30. С. 444–473.
302. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ: Інститут історії України, 2009. 486 с.
303. Вронська Т. Механізми цілеспрямованої маргіналізації в контексті державного терору в Україні (1917–1953 рр.). *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого террору» в СРСР*: Матеріали Всеукр. наук. конф. м. Київ, 15 березня 2012 р. / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур; Співголови редкол.: В. А. Смолій, В. М. Литвин. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. С. 107–128.
304. Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» (1937–1938 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. № 32. С. 137–175.
305. Гейко С. Перший удар. Голодомор 1932–1933 років на Бериславщині. Київ-Херсон-Берислав: Просвіта, 2008. С. 16–22.

306. Гернет М. Н. Преступность и самоубийства во время войны и после нее. Москва: ЦСУ СССР, 1927. 270 с.
307. Гернет М. Н. Социально-правовая охрана детства за границей и в России. Москва: Право и жизнь, 1924. 68 с.
308. Галкин А. Песни беспризорных детей. Саратов, 1926. 23 с.
309. Глатман Л. Г. Пионеры и беспризорные. Москва; Ленинград: Молодая гвардия, 1925. 78 с.
310. Глатман Л. Г. Пионер – на борьбу с беспризорностью. Москва; Ленинград: Молодая гвардия, 1926. 19с.
311. Гогохія Н. Культура масових свят та українське суспільство у 1930-х роках. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 183–189.
312. Гогохія Н. Праця, навчання та дозвілля у житті дитини в УРСР (1929–1939). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2011. № 20. С. 255–268.
313. Гогохія Н. Т. Праця в повсякденному житті дитини в Радянській Україні (1929–1939 рр.). *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. 2011. Вип. 47 (5). С. 94–99.
314. Гогохія Н. Т. Символічний простір тоталітарних масових свят (на прикладі святкування 1-го травня в Радянській Україні у 1929–1939 рр.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2010. № 23. С. 202–209.
315. Гогохія Н. Формування «вірних ленінців»: дискурсивні засоби творення ідентичності у повсякденному житті української дитини (1929–1939 рр.). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. 2012. Вип. 29. С. 214–220.
316. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2003. 888 с.
317. Гоман Ю., Проценко В. Політика радянської влади щодо дітей «неблагонадійних елементів» у 1930-их роках. *Вісник Київського*

національного університету імені Тараса Шевченка. *Історія*. 2013. Вип. 3. С. 17–20.

318. Граборов А. Н. Вспомогательная школа (школа для умственно отсталых детей). Москва-Петроград: Госиздат, 1923. 328 с.

319. Гречішкіна О. С. Політичне виховання в піонерських організаціях УРСР у 1929–1939 рр. *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 41 (11). С. 117–122.

320. Грибан О. Г. Українське товариство Червоного Хреста у більшовицьких молодіжних та дитячих кампаніях 1920–30-х років. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова: зб. наук. пр. Серія 6. Історичні науки*. 2014. Вип. 11 С. 31–40.

321. Гриневич Л. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 435 с.

322. Гришаков Н. П. Детская преступность и борьба с ней путем воспитания. Орел: Госиздат Орловское отд., 1923. 74 с.

323. Гущина М. Н. Детская беспризорность в РСФСР в 1917–1941 годы. *Преподавание истории в школе*. 2009. № 7. С. 45–47.

324. Детский дом и борьба с беспризорностью: Всероссийская конференция работников детских домов (15–20 ноября 1927 г.). Москва: ГИЗ, 1928. 72 с.

325. Дзбанівський О. Пісні та ігри для дітей молодшого віку. Харків: Держвидав України, 1929. 50 с.

326. Діптан І. Полтава в період НЕПу (1921–1928 роки): проблеми та шляхи їх реалізації. *Рідний край*. 2011. № 1. С. 195–205.

327. Діптан І. І. Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 1992. № 2. С. 52–60.

328. Дічек Н. П. Прояви диференційованого підходу до організації дитинства в Україні у 20-ті рр. XX ст. *Педагогіка і психологія*. 2012. № 3. С. 71–80.

329. Дубоносова А. Э. Педагогические методы перевоспитания несовершеннолетних преступников (1918–1930 гг.). *Юриспруденция*. 2010. Т. 20. № 4. С. 95–102.
330. Дьяков А. В. Развитие законодательства об усыновлении в период Советского государства. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. 2013. № 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-zakonodatelstva-ob-usynovlenii-v-period-sovetskogo-gosudarstva>
331. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гесць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
332. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 512 с.
333. Єрмакова В. Я., Романюк І. М. Діяльність міжнародних організацій АРА та «Джойнт» по наданню допомоги дитячому населенню Східного Поділля в умовах голоду (1921–1923 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2014. № 23. С. 61–66.
334. Єрмакова В. Я. Повсякденне життя безпритульних дітей в установах соціального захисту дитинства на Поділлі у 1920–ті рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2016. Вип. 24. С. 174–178.
335. Жукова Л., Ульянова Г. Не имея родного угла. Исторический опыт борьбы с беспризорностью детей. *История*. 2003. № 39–40. С. 29–34.
336. Журба М. А. Громадські об'єднання в період голодного лихоліття. *Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933* / Упор. Ю. В. Авраменко, О. В. Андросук, В. М. Гнатюк та ін. Київ: Україна, 2003. С. 49–59.
337. Запорожцева Г. Організаційно-правові засади запобігання дитячій безпритульності та бездоглядності в Україні: ретроспективний погляд. *Вісник Академії управління МВС*. 2008. № 3. С. 157–169.

338. Зиновьев А. Гомо советикус. URL: <http://www.zinoviev.ru/ru/zinoviev/zinoviev-homo-sovieticus.pdf>
339. Зінченко А. Г. Безпритульність як соціальне явище (до історії розв'язання проблеми). *Соціальна політика і соціальна робота*. 1998. № 1–2. С. 78–86.
340. Зінченко А. Г. Діяльність центральних державних органів з питань подолання дитячої безпритульності у 20–30-х роках ХХ ст. в Україні. *Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія*. 2007. Вип. 10. С. 54–67.
341. Зінченко А. Г. Досвід подолання дитячої безпритульності в Україні у 20-х роках. К.: ТОВ «Міжнар. фін. Агенція», 1998. 35 с.
342. Золотаренко І. Л. Червоний Хрест: історія в документах. *Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області*. 2007. № 1. С. 57–59.
343. Іваненко В. В. Іщенко І. В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2006. 279 с.
344. Іващенко Я. І. Діяльність Американської Адміністрації Допомоги в Україні. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2013. С. 59–62.
345. Ільченко О. До проблеми оптимізації виховної роботи з безпритульними дітьми (Досвід колонії ім. В.Г. Короленка). *Рідна школа*. 2003. № 9. С. 65–67.
346. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Миколаївська область / Ред. кол. тому: Васильєв В. О. (гол. редкол.), Агеєв Ю. М., Антоненко В. Й.,

Бородатий В. П. та ін. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 798 с.

347. Йовенко Л. І. Поняття «героїчна особистість» у літературознавчій думці та освітній політиці доби тоталітаризму. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. Issue: 38, III(19). Р. 28–31.

348. Калиновская М. М. Становление и развитие социальной инфраструктуры института охраны материнства и детства в БССР в 1920-е–1930-е гг. *Ученые записки*. 2011. Том 12. С. 21–28.

349. Кальченко Л. В. Історична ретроспектива становлення та розвитку вітчизняної суспільної практики щодо превенції і подолання соціального сирітства у 20-х–30-х років ХХ ст. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2013. № 23 (2). С. 15–27.

350. Караман О. Імплементация педагогического досвіду А. С. Макаренка в сучасну пенітенціарну систему України. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2013. № 7 (2). С. 195–209.

351. Келли К. Дети государства, 1935–1953. *Неприкосновенный запас*. 2008. № 2. URL: http://www.intelros.ru/readroom/nz/nz_58/2390-deti-gosudarstva-1935-1953.html

352. Келли К. «Маленькие граждане большой страны»: интернационализм, дети и советская пропаганда. *Новое литературное обозрение*. 2003. № 60. С. 218–251.

353. Келли К. Советский союз – рай для детей? *Развитие личности*. 2007. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskiy-soyuz-ray-dlya-detey>

354. Кириленко В. П. Діяльність Джойнт на Півдні України в період 1920-х років. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки*. 2014. № 37. С. 43–47.

355. Кириленко В. Діяльність організації Українського та Шведського Червоного хреста у південних областях України в період голодних 1921–1923 років. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 77. С. 61–63.

356. Кириленко В. П. Допомога голодуючим у 1921–1923 рр. на Півдні України. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Історичні наук*. 2012. № 33. С. 126–131.

357. Кисіль О. М. Новаторство у сфері виправного виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (20-і – 30-і роки ХХ століття). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2008. № 38. С. 68–71.

358. Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору. *Українознавчий альманах*. 2011. Вип. 6. С. 101–107.

359. Кліцаков І. О. Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням вчительства. *Український історичний журнал*. 1988. №3. С. 90–100.

360. Ковалев М. С. Светлый дом (о создании и развитии школ-интернатов на Херсонщине). Херсон: Херсонское книжно-газетное издательство, 1963. 108с.

361. Коляда Н. Арнаутов Василь Олексійович (1881–1938) – організатор дитячого руху в Україні. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2008. Вип. 26. С. 149–156.

362. Коляда Н. Зародження концепції вітчизняного дитячого руху в контексті суспільно-політичних змін початку 20-х років ХХ ст. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 43(2). С. 253–262.

363. Комар Є. Г. Сучасна історіографія дослідження проблеми поширення соціальних аномалій у повсякденному житті населення УСРР в 20-х рр. ХХ ст. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 79. С. 161–164.

364. Комар Є. Г. Чинники поширення соціальних аномалій серед населення УСРР у 1921–1925 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2015. № 93. С. 49–53.

365. Конквест Р. Жнива скорботи: колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 1993. 280 с.

366. Коробова Л. О. Голодомор як чинник соціального явища безпритульності в Україні (20-ті рр. XX ст.). *Удосконалення форм і методів підготовки професійно-компетентних працівників освіти: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конференції*. Черкаси, 2011. С. 48–49.

367. Коробова Л. О. Дитячий будинок України як фактор розвитку особистості (20-ті–початок 30-х рр. XX ст.). *Роль едукативного середовища в підготовці вчителя початкової школи: матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції*. Умань, 2010. С. 92–94.

368. Коробова Л. О. Історіографія дослідження організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку у системі освіти України (20-ті–середина 30-х рр. XX ст.). *Педагогічний дискурс*. 2013. № 15. С. 356–361.

369. Коробова Л. Місце дитини в системі соціального виховання України (20-ті–початок 30-х рр. XX ст.). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 43 (2). С. 160–164.

370. Коробова Л. Нормативно-правова база подолання дитячої безпритульності в Україні (початок 20-х рр. XX ст.). *Права дитини: від витоків до сьогодення: матеріали наук.-метод. семінару*. Умань, 2011. С. 35–37.

371. Коробова Л. Організація навчального процесу в дитячому будинку 20-ті–початок 30-х рр. XX ст. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 42 (2). С. 224–229.

372. Коробова Л. О. Особенности организации образования в детских домах Украины в 20–30-тых гг. XX в. *Вестник Академии знаний*. 2013. № 1. С. 100–103.

373. Коробова Л. Система соціального виховання та його особливості в Україні (20-ті рр. XX ст.). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2011. № 2. С. 185–191.

374. Коротецький А. А. *Летопись Херсона*. Херсон: ЧМП «Штрих», 2004. 284с.
375. Котляр Ю. В., Міронова І. С. Голод на початку 20-х рр. ХХ ст. як репресивна акція проти національних меншин Миколаївщини. *Реабілітовані історією. Миколаївська область. Книга 4*. Київ–Миколаїв: Світогляд, 2008. С. 7–14.
376. Котляр Ю. В. Тоталітаризм в Україні. Рецензія на монографію: Соболь П. І. *Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933)* (Суми, 2010). *Історичний архів*. 2011. Вип. 6. С. 166–167.
377. Коцан І. Д. Участь міліції в боротьбі з безпритульністю та правопорушеннями неповнолітніх в Україні у 20-ті рр. ХХ ст. *Право і Безпека*. 2011. № 3. С. 25–29.
378. Краснушкин Е. К., Сегал Г. М., Файнберг Ц.М. *Правонарушения в области сексуальных отношений*. Москва: Издание Мосздравотдела, 1927. 180 с.
379. Крук М. З. Особливості організації фізичного виховання в школах України в 20–30-ті роки ХХст. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2009. № 29. С. 46–48.
380. Крупская Н. К. *Воспитание молодежи в ленинском духе*. Москва: Молодая гвардия, 1925. 354 с.
381. Кузенко І. О. Соціальні хвороби в Донбасі та боротьба з ними в період НЕПу. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Історичні науки*. 2009. Вип. 81. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. С. 34–40.
382. Куліш М. *По весям и селам. Твори в двох томах*. Київ: «Дніпро», 1990. С. 364–399.
383. Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. (Документи, розповіді). Київ: Вища школа, 1989. 26 с.
384. Кульчицький С. В. Тоталітаризм. *Енциклопедія історії України*. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Totalitaryzm>

385. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ: Темпора, 2013. Кн. 2. 628 с.

386. Кутя О. А. Організаційне забезпечення державної правової політики щодо неповнолітніх в Україні у 20–30-ті роки ХХ століття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2008. № 822, Вип. 10. С. 130–143.

387. Куфаев В. И. Борьба с правонарушениями несовершеннолетних. Москва: Новая Москва, 1924. 51 с.

388. Куфаев В. И. Педагогические меры борьбы с правонарушениями несовершеннолетних. Москва: Работник Просвещения, 1927. 167 с.

389. Кухарєва Н. М. Дитяча безпритульність на Переяславщині у кінці 20-х–на поч. 30-х рр. ХХ століття та боротьба з нею. *Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 12-13 лютого 2016 р.)* / за заг. редакцією д. політ. наук., професора Д. В. Яковлева. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. С. 129–133.

390. Кучинська І. О. Особливості громадянського формування молоді у контексті трансформації виховної діяльності в 20–30-х рр. ХХ століття. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 23. С. 333–342.

391. Лаврут О. О. Громадська діяльність студентства УСРР в 20-ті роки ХХ ст. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць*. 2009. № 26. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_26/index.html

392. Лакійчук М. Правові основи формування мережі установ для неповнолітніх правопорушників в УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 11. С. 127–130.

393. Лахач Т. Шлюбно-сімейні відносини та формування нової особистості у контексті взаємин церкви і держави 1920-х років. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 4. С. 96–100.

394. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии: 1920–1930 годы. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 1999. 320 с.
395. Лебина Н. Б., Шкаровский М. В. Проституция в Петербурге: 40-е гг. XIX в. – 40-е гг. XX в. Санкт-Петербург: «Прогресс-Академия», 1994. URL: https://www.e-reading.club/bookreader.php/1061871/Lebina_-_Prostituciya_v_Peterburge.html
396. Лебина Н. Б. Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю. Москва: Новое литературное обозрение, 2015. 488 с.
397. Лекар А. М. Голодомор 1921–1923 рр. в Балтському повіті Одеської губернії. *Записки історичного факультету*. 2014. Вип. 25. С. 153–176.
398. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Редактор Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. Київ: Майстерня книги, 2009. 208 с.
399. Лившиц Е. С. Социальные корни беспризорности. Москва: Работник просвещения, 1925. 207 с.
400. Липинський В., Яцюк М. Фінансування і матеріальний стан установ соціального захисту дитинства в УСРР у 1920-ті роки. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. 2007. № 12. С. 221–227.
401. Лозинский С. О., Велецкая Н. П., Уласова А. В. Коллективы беспризорных и их вожаки. Харьков: Культурно-просветительное издательство «Труд», 1926. 127 с.
402. Лук'янчук Ж. В. Історичний аспект проблеми утримання та виховання дітей-сиріт в Україні (20-і рр. – поч. 90-х рр. XX ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2013. Вип. 39. С. 289–293.
403. Лупаренко С. Детские городки в системе работы с беспризорными детьми в СССР (1920–1930 гг.). *Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. Электронный научный*

журнал. 2014. № 1(9). С. 183–190. URL: http://vestospu.ru/archive/2014/articles/28_9_2014.pdf

404. Лупаренко С. Є. Розвиток системи охорони материнства й дитинства в Україні в 1920–40-х рр. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2013. Вип. 37. С. 452–457.

405. Лупаренко С. Становлення інституту соціального забезпечення в радянській Україні в 1920-ті рр. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2012. Ч. 3. С. 185–192.

406. Лупаренко С. Є. Становлення та розвиток державної системи роботи з дітьми в УРСР (1919–1940 рр.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Засоби навчальної та науково-дослідної роботи»*. 2012. Вип. 39. С. 93–102.

407. Лурье В. Ф. От беспризорничества и хулиганства – к блатной субкультуре. *Фольклор ГУЛАГА* / Сост. В. С. Бахтин, Б. Н. Путилов. Москва, 1994. URL: <http://www.ruthenia.ru/folktee/CYBERSTOL/GULAG/Lurie.html>

408. Люблинский П. И. Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте (социально-правовые очерки). Москва: Юридическое изд-во Наркомю-ста, 1923. 302 с.

409. Люблинский П. И. Законодательная охрана труда детей и подростков. Петербург, 1923. 102 с.

410. Макаренко А. С. Педагогическая поэма: роман. Кемерово: Кемеров. книжн. изд-во, 1986. 590 с.

411. Маро (Левитина М. И.). Беспризорные. Социология. Быт. Практика работы. Москва-Ленинград: Новая Москва, 1925. 456 с.

412. Маркова С. В. Концепція «нової людини» в теорії і практиці радянського будівництва у 1920–1930-х роках. URL: [liberte.onu.edu.ua/upload/file/markova_s.%20в.\(+\).doc](http://liberte.onu.edu.ua/upload/file/markova_s.%20в.(+).doc)

413. Маркова С. В., Алілуйко К. І. Освітньо-виховна система УСРР 20-х–30-х рр. XX ст. як чинник легітимізації правлячого режиму. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2011. Т. 17. С. 340–349.

414. Маркова С. В. Уніфікація свідомості сільських дітей засобами впливу ідеологічної та освітньо–виховної систем СРСР, УСРР у 1920–х – на початку 1930–х рр. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 82. С. 34–40.

415. Маркова С. В. Формування «нової людини» як засіб розширення соціальної бази радянської влади на селі (1920-ті рр.). *Гуржіївські історичні читання*. 2014. Вип. 7. С. 181–184.

416. Михайловський Т. О. Американська адміністрація допомоги (АРА) на Дніпровщині (1922–1923 рр.). *«Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка»*: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції (16–17 вересня 2016 р.). Каховка–Херсон: Гілея, 2016. С. 95–97.

417. Михайловський Т. О. Діяльність міжнародних організацій на Миколаївщині у 20-х роках ХХ ст. *Краєзнавство*. 2010. № 4. С. 151–161.

418. Михайловський Т. Міжнародні організації у боротьбі з голодом на Півдні України (1922–1923 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2014. № 1–2 (8). С. 23–33.

419. Міхеєва О. К. Проблемні складові повсякденної практики регулювання народжуваності та утримання неповнолітніх у контексті радянської сімейної політики 1920-х рр. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 3. С. 187–194.

420. Міхеєва О. К. Сирітство, безпритульність та злочинність неповнолітніх у 1920-ті рр. в контексті соціально-демографічних процесів. *Історичні та політологічні дослідження*. Донецьк, 2013. № 1. С. 120–130.

421. Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр. на Україні. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 1991. Вип. 1. С. 24–35.

422. Мовчан О. «За бортом праці»: проблема працевлаштування в Україні (1920-ті рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2008. № 14. С. 306–321.

423. Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. *Український історичний журнал*. 1989. № 10. С. 77–84.

424. Нариси з історії та культури євреїв України / упоряд. та ред. Леонід Фінберг, Володимир Любченко. Київ: Дух і Літера, 2008. 440 с.
425. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): в 2 ч. / Відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Ч. 1. 445 с
426. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): в 2 ч. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Ч. 2. 382 с.
427. Немировский Э. Я. Советское уголовное право: пособие к изучению науки уголовного права и действующего Уголовного кодекса СССР: часть общая и особенная. Одесса: б. и., 1924. 292 с.
428. Немцы Николаевщины. 1918–1931 гг. = Die Deutschen der Region Nikolaev. 1918–1931 / отв. ред. А. Айсфельд; науч. ред. О. Айсфельд; сост. М. А. Мельник. Николаев: Илион, 2011. 800 с.
429. Непомнящий Б. З. Херсон еврейский. Трагедии и судьбы. Херсон: Олди-плюс, 2004. 340 с.
430. Ніточко І. І. Освіта: Документи. Факти. Спогади. Березівський район. Одеса: «Астропринт», 2009. 615 с.
431. Носков В. «Діти НКВС»: сирота, бо син ворога народу. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24993030.html>
432. Овсянюк О. І. Боротьба із безпритульністю та бездоглядністю неповнолітніх в УРСР у 1920-х рр. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2000. № 3. URL: http://www.naiau.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/n2000_3/ovcjnyk.htm
433. Олянич Л. В. Діяльність товариства Друзі дітей у 20–30 роках ХХ століття. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Історія та географія*. 2013. № 48. С. 126–128.
434. Олянич Л. В. Дитяча безпритульність в Україні 20–30-х рр. ХХ століття: причини соціальної аномалії та форми її подолання. *Збірник*

наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: Історія та географія. 2015. № 52. С. 4–8.

435. Олянич Л. В. Здійснення товариством «Друзі дітей» оперативно-профілактичних заходів подолання дитячої безпритульності. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: Історія та географія.* 2010. № 39. С. 85–88.

436. Олянич Л. В. Значення діяльності товариства «Друзі дітей» у подоланні дитячої безпритульності в УСРР у 1920–1930 роки ХХ століття. *Треті Череванівські читання: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (17-18 березня 2016 р.).* Полтава, 2016. С. 85–90.

437. Олянич Л. В. Історіографічний огляд висвітлення проблеми дитячої безпритульності в УСРР у 20–30-х рр. ХХ ст. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: Історія та географія.* 2010. № 3. С. 214–219.

438. Олянич Л. В. Історіографія дитячої безпритульності в Україні у 20–30 рр. ХХ століття. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Історія та географія.* 2013. № 49. С. 217–221.

439. Олянич Л. В. Особливості формування та діяльності осередків всеукраїнського товариства «Друзі дітей» на Харківщині. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія.* 2011. № 40. С. 147–149.

440. Олянич Л. В. Радянська історіографія проблем безпритульності дітей в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія.* 2011. Вип. 41. С. 264–266. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ist_2011_41_64.

441. Олянич Л. В. Створення товариства «Друзі дітей». *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія.* 2012. № 44. С. 67–69.

442. Олянич Л. В. Суспільно-організаційна та соціально-профілактична діяльність товариства Друзі дітей. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер.: Історія та географія*. 2012. № 45. С. 80–82.

443. Оніпко Т. В. Діяльність споживчої кооперації України щодо забезпечення дітей харчуванням у період голоду 1921–1922 рр. *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. 2009. Випуск 29. С.51–58.

444. Орлова З. С., Шинкаренко О. І. З історії благодійництва на Херсонщині / Державний архів Херсонської області. Херсон, 2000. 24с.

445. Остроменцкая Н. Ф. Навстречу жизни. Колония шимени Горького. *Народный учитель*. 1928. № 1–2. С. 42–77.

446. Остроушко Ю. Р., Мартинчук І. І. Безпритульність у Донбасі в період 20-х років ХХ ст.: соціальний аспект. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2013. № 5, Том 1. С. 78–82

447. Остроушко Ю. Р., Мартинчук І. І. Дитяча безпритульність як соціальне явище в Радянській Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2012. № 4, Том 1. С. 160–165.

448. Очерки истории Херсонской обласной партийной организации / под ред. А. Е. Касьяненко. Симферополь: «Таврия», 1981. 276 с.

449. Паниван А. М. Голод. Дети. Беспризорность. *Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області*. 2007. № 3. С. 37–43.

450. Паращевіна О. С. Діти і голод 1921–1922 рр. в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2005. Вип. 14. С. 137–146.

451. Паращевіна О. С. Дитяча безпритульність як віддзеркалення історичних процесів України на початку 1920-х років. URL: <http://eadnurt.diit.edu.ua/bitstream/123456789/2668/1/Parashevina%202.pdf>

452. Паращевіна О. С. Місце безпритульної дитини в історії повсякденності України на початку 20-х років XX століття. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2014. № 7. С. 396–403.

453. Петришина Л., Юрій А. До історії створення першого державного показового дитячого містечка в Одесі. *Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід, перспективи: матеріали конф., присвяченій 80-й річниці від дня заснування державного показового Дитячого містечка імені III Комінтерну в Одесі: зб. наук. пр.* Одеса: Юрид. література, 2001. С. 191–197

454. Повар О. Права дитини у концепції соціального виховання в УРСР. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2. С. 207–211.

455. Подкур Р. «Дитячий ГУЛАГ» в контексті політики державного терору (1937–1939 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 28. С. 189–204.

456. Подкур Р. Становище дітей репресованих громадян в контексті політики державного терору (1937–1938 рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2008. № 35. С. 137–152.

457. Познышев С. В. Детская беспризорность и меры борьбы с ней. Москва, 1926. 136 с.

458. Покась В. Інтернатні заклади освіти: філософія, історія, стратегія розвитку: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. МП Драгоманова, 2010. 277 с.

459. Потепалов Д. В., Чернышков В. В. Дискуссионные вопросы истории детской беспризорности в России в 1920–1930-е гг. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. 2015. № 4 (99). С. 29–33.

460. Пошали І. В. Соціальна політика радянського уряду УСРР у сфері репродуктивного здоров'я у 20–30-ті роки XX століття). *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 87. С. 42–45.

461. Рень Л. В. Виховна система безпритульних дітей у педагогічному доробку А. С. Макаренка. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2013. № 7 (2). С. 96–102.
462. Рибалка І. К. Така наша доля. Сторінки життя мого покоління. Харків: Основа, 1999. 200 с.
463. Робак І. Ю., Демочко Г. Л. Охорона здоров'я в першій столиці радянської України (1919–1934 рр.). Х.: Колегіум, 2012. 260 с.
464. Рожков А. Ю. Беспризорники. *Родина*. 1997. № 9. С. 70–76.
465. Рожков А. Ю. Борьба с беспризорностью в первое советское десятилетие. *Вопросы истории*. 2000. № 11. С. 134–139.
466. Рожков А. Ю. Молодой человек 20-х годов: протест и девиантное поведение. *Социологические исследования*. 1999. № 7. С. 107–114.
467. Розовик О. Матеріальна допомога біженцям з голодуючих районів Поволжя в УСРР у 1921–1925 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2015. Вип. 1. С. 37–40.
468. Рольф М. Советские массовые праздники / пер. с нем. В. Т. Алтухова. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. 439 с.
469. Романець Н. Р. Допомога голодуючим у період голодомору 1932–1933 рр.: міфи і реальність. *Український селянин: Зб. наук. пр.* Черкаси, 2008. Вип. 11. С. 335–337.
470. Ростовский И. А. О браке, семье и опеке. Москва: Сов. законодательство, 1935. 79 с.
471. Рощина Л. О. Формування радянської системи соціального забезпечення у 20–30-і роки ХХ ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 2. С. 3–7.
472. Савченко В. А. Неофициальная Одесса эпохи нэпа (март 1921 – сентябрь 1929). Москва: РОССПЭН, 2012. 287 с.
473. Сахаров Г. Репресовані діти. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1193709774>

474. Сахно В. В. Діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Україні в 20-ті рр. ХХст. *Південний архів (історичні науки)*. Херсон, 2002. Вип. 7. С. 185–203.

475. Свистович С. М. Джерела фінансування громадських організації підрадянської України міжвоєнної доби. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки*. 2011. Вип. 43. С. 78–86.

476. Семина Н. В. Личность беспризорника 20–40-х гг. ХХ века (исторический аспект). *Известия РГПУ им. А. И. Герцена*. 2007. № 36. С. 243–247.

477. Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді / Матеріали упорядкував і зредагував Роман Сербин. Торонто; Київ, 1992. 704 с.

478. Синявский А. Д. Основы советской цивилизации. Москва: Аграф, 2002. 464 с.

479. Сирота О. І. Голод 1921–1923 рр. в Україні та його руйнівні наслідки для українського народу. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2013. С.143–147.

480. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.

481. Скубій І. Матеріальний світ дитинства та дитячі товари в радянському споживанні в 1920–1930-ті роки. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2017. Вип. 22. С. 152–163.

482. Скубий И. Товары для «цветов жизни»: детское потребление в Советской Украине в 1920–1930-е годы (Goods for «Flowers of Life»: Children's Consumption in Soviet Ukraine in 1920–1930s). *ASEEES-MAG*, June

2016. URL: https://www.academia.edu/28219662/Goods_for_Flowers_of_Life_Children_s_Consumption_in_Soviet_Ukraine_in_1920-1930s_ASEES-MAG_June_2016_

483. Скубій І. Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929): економіка та повсякденність / Відповідальний редактор В. В. Калініченко. Харків: Раритети України, 2017. 308 с.

484. Соколов П. Н. Детская беспризорность и детская преступность и меры борьбы с этими явлениями с современной точки зрения. Саратов, 1924. 64 с.

485. Соловьева Т. А. Повседневная жизнь воспитанников детских домов советского провинциального города в 1920–1930-е годы. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения*. 2013. Т. 13. № 2. С. 42–45.

486. Соловьянов А. П. Влияние войн и голода на рост численности беспризорников и правонарушений несовершеннолетними в БССР в 1920-е гг. *Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб.* Мінск, 2010. Вып. 5. С. 133–144.

487. Соловьянов А. П. Некоторые аспекты деятельности общества «Друг детей» в Беларуси в 1920-е гг. *Веснік БДУ. Сер. 3*. 2006. № 1. С. 16–21.

488. Сомов В. А., Сомова Д. В. Детство 1930-х: советская политика в области воспитания подрастающего поколения. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2013. № 4–3. С. 121–127.

489. Софинов П. Г. Очерки истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии (1917–1922 гг.). Москва: Госполитиздат, 1960. 247 с.

490. Стинська В. Особливості становлення системи соціально-педагогічної підтримки дитинства й материнства в УРСР у 20-ті рр. XX ст. *Людинознавчі студії. Педагогіка*. 2013. Вип. 27. С. 124–138.

491. Стремецька В. О. Методи ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920–1930-ті роки (на матеріалах Миколаївщини). *Наукові*

праці: *Науково-методичний журнал. Історичні науки*. Миколаїв, 2003. Т. 27, Вип. 14. С. 102–106.

492. Стремецька В. О. Соціальна допомога населенню Миколаївщини у 1920–1930-ті роки. *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки*. Миколаїв, 2004. Т. 32, Вип. 19. С. 111–117.

493. Стріонова І. В. Чоловік та батько у радянській родині 1920–30-х років: владний дискурс приватного життя (на матеріалах Донбасу). *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. 2013. Вип. 68. С. 60–67.

494. Султанова Н. В. Соціальне виховання дітей в закладах інтернатного типу на Півдні України (20–30-ті рр. XX століття). «*Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка*»: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції з міжнародною участю (14 – 15 вересня 2017 р.) / Упоряд. М. В. Гончар. Каховка–Херсон: Гілея, 2017. С. 165–167.

495. Сусоров В. Д. Пусть время расскажет, какими мы были (из истории комсомола Херсонщины (1900–1990 гг.). Херсон, 2006. 476 с.

496. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928): в 2 т. / Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Т. 1. 656 с.

497. Тарапон О. Становище дітей в Україні в 1930-ті рр.: деформація моральних цінностей суспільства. *Переяславський літопис*. 2016. Вип. 10. С. 42–53.

498. Татаринова Н. М. Деятельность комиссий о несовершеннолетних как основного органа педагогической профилактики правонарушений в 20-х годах XX века (на примере Витебской губернии). URL: <https://lib.vsu.by/xmlui/bitstream/handle/123456789/6112/%D0%9D.%D0%9C.%20%D0%A2%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

499. Тищенко Е. М. Роль общественных организаций в охране здоровья населения Белоруссии в 1920–1930-е годы. *Грамадскія і палітычная*

партый у Беларусі (апошняя чвэрць XIX - пачатак XXI ст.): матэрыялы рэсп. навук. канф. Гродна, 2009. С. 193–197.

500. Тригуб О., Дудар Л. Діяльність АРА на Миколаївщині (1921–1923 рр.). *Емінак*. Миколаїв, 2007. № 2. С. 105–116.

501. Тригуб О. П. Міжнародна організація «Джойнт» в економічній розбудові Південної України (20–30-ті роки XX ст.). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки*. 2013. Вип. 3.34. С. 113–119.

502. Тріпутіна Н. П. Дитяча безпритульність та боротьба з нею у житті українського суспільства 20-х рр. XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія*. 2011. № 982, Вип. 44. С. 161–174.

503. Тріпутіна Н. П. Дитячий будинок: від ідеї до її втілення (20-ті роки XX століття). *Історична пам'ять*. 2011. № 1. С. 53–64.

504. Тупальська О. А., Сапицька О. М. Дитяча безпритульність в Україні (1917–1930-ті рр.). *Історичні записки*. 2012. Вип. 33. С. 195–200.

505. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.

506. Фабричная Т. Б. О некоторых аспектах семейного законодательства РСФСР в 1917–1926 годах. *Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2014. № 3 (27). С. 55–59.

507. Фере Н. Э. Сельскохозяйственный труд в колонии им. М. Горького. *Воспоминания о Макаренко (Сборник материалов)* / Сост. Н. А. Лялин, Н. А. Морозова. Ленинград, 1960. С. 213–235.

508. Фернандес-Эрес А. П. «Заставить их полюбить эту жизнь...»: Испанские детские дома в СССР (1937–1939). *Вестник РГГУ. Серия «История. Филология. Культурология. Востоковедение»*. 2017. № 1 (22). С. 63–71.

509. Фернандес-Эрес А. Социальная адаптация выпускников детских домов для испанских детей (1940–1947). *Вестник РГГУ. Серия «История. Филология. Культурология. Востоковедение»*. 2018. № 5 (38). С. 37–39.

510. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. 336 с.

511. Харук Т. Я. Мережа закладів соціального виховання в Україні (20–30 роки ХХ століття). *Педагогічний дискурс*. 2012. Вип. 13. С. 388–391.

512. Харук Т. Я. Становлення закладів соціального виховання в Україні: історичний аспект. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2012. № 5. С. 211–214.

513. Хархан Г. Д. Ідеї статевого виховання у 20–30 роках ХХ століття в сучасній практиці інтернатного закладу. *Вісник Житомирського державного університету*. 2010. Вип. 50. С. 209–215.

514. Хиллиг Г. А. С. Макаренко и В. А. Балицкий. Два соратника на службе украинского ГПУ. *Культура народов Причерноморья*. 2005. № 62. С. 65–67.

515. Хмельницкая А. П. Спасенное детство. Москва: Моск. рабочий, 1987. 128 с.

516. Цибуленко Л. О., Букреєв Т. Б. Повсякденність та соціалізація безпритульних дітей в інтернатних закладах у 20-х роках ХХ ст. в УРСР (за матеріалами Херсонщини). *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни*. 2012. Вип. 29. С. 35–38.

517. Чебан О. М. Протидія злочинності та безпритульності неповнолітніх на транспортних магістралях: історичний генезис. *Економіка та управління на транспорті*. 2016. Вип. 2. С. 246–254.

518. Швець Т. М. Напрями соціально-педагогічної діяльності вітчизняної системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх у 20–30-ті

роки XX ст. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Сер.: Педагогічні науки*. 2015. Вип. 29. С. 39–46.

519. Шевченко С. І. Проігнорований досвід початку 20-х: діяльність Американської адміністрації допомоги в Одеській губернії. *Держава та армія: збірник наукових праць*. Львів, 2003. С.262–268.

520. Шитюк М. М. Голод 1928–1929 років у південному регіоні УРСР. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки*. 2014. Вип. 3.37. С. 48–59.

521. Шитюк М., Горбуров К. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2007. 156 с.

522. Шпичак І. П. Інноваційні форми соціального виховання дітей (20-ті роки XX ст.): пошуки, реалії, перспективи. *Інноватика у вихованні*. 2017. Вип. 5. С. 279–287.

523. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. Харків: Акта, 2015. 252 с.

524. Штефан Л. А. Основні вимоги та функції соціального педагога (20-ті—перша половина 30-х рр. XX ст.). *Педагогіка та психологія*. 2011. № 40 (3). С. 146–154.

525. Штефан Л. А. Питання підготовки соціальних працівників в Україні у 20–30-ті рр. XX ст. *Вісник Житомирського педагогічного університету*. 2000. Вип. 6. С. 121–125.

526. Шугальова І. М. Запорізький будинок немовляти: конвеєр смерті в центрі індустріального міста. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 217–225.

527. Юзікова Н. С. Науково-теоретичний аналіз ставлення суспільства до соціально неприйнятних проявів у поведінці неповнолітніх (1917–1948 роки). *Право і суспільство*. 2011. № 2. С. 185–191.

528. Ball A. M. And now my soul is hardened: Abandoned children in Soviet Russia, 1918–1930. Univ. of California Press, 1994. 335 p.

529. Ball A. Survival in the Street World of Soviet Russia's "Besprizornye". *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1991. No. 1 (39). P. 33–52.
530. Ball A. The Roots of Besprizornost'in Soviet Russia's First Decade. *Slavic Review*. 1992. Vol. 51, No. 2. P. 247–270.
531. Berger M. D. Soviet Divorce Laws and the Role of the Russian Family. *BYU Law Review*. 1986. Vol. 1986. Issue 3. P. 821–833.
532. Bernstein L. Fostering the next generation of socialists: patronirovanie in the fledgling Soviet state. *Journal of family history*. 2001. Vol. 26. No. 1. P. 66–89.
533. Farnsworth B. B. Bolshevism, the woman question, and Aleksandra Kollontai. *The American Historical Review*. 1976. Vol. 81. No. 2. P. 292–316.
534. Figs O. The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia. London: Penguin Books, 2008. 740 p.
535. Fisher H. H. Famine in Soviet Russia, 1919–1923: the operations of the American Relief Administration. N.–Y.: The Macmillan Company, 1927. X+609 p.
536. Fjodorova N. A., Khanipova I. I. Struggle Against Homelessness and Neglect in Tatar ASSR in 1920s–The First Half of 1940s. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 2015. Vol. 6. No. 6. S. 2. P. 475–481.
537. Goldman Wendy Z. Women, the State and the Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917—1936. Cambridge: Cambridge university press, 1993. 368 p.
538. Hazard J. N. The child under Soviet law. *U. Chi. L. Rev.* 1937. Vol. 5. P. 424–445. URL: <https://chicagounbound.uchicago.edu/uclrev/vol5/iss3/7/>
539. Kaminsky L. Utopian Visions of Family Life in the Stalin-Era Soviet Union. *Central European History*. 2011. Vol. 44. No. 1. P. 63–91.
540. Kelly C. Children's World: Growing Up in Russia, 1890–1991. New Haven; London: Yale University Press, 2007. 714 p.

541. Kelly C. The Soviet Union-'A Paradise for Children?' *Cahiers slaves*. 2010. No 11. P. 213–243.
542. Mikirtichan G. L. N. A. Semashko and his role in the development of the soviet system for the protection of motherhood and infancy. *History of medicine*. 2014. № 3 (3). P. 31–43.
543. Pauly M. D. Building socialism in the national classroom: education and language policy in Soviet Ukraine, 1923–30: PhD thesis. Indiana University, 2005. 317 p.
544. Shearer D. R. Social disorder, mass repression, and the NKVD during the 1930s. *Éditions de l'EHESS*. 2001. Vol. 42. No. 42/2–4. P. 505–534.
545. Stevens J. A. Children of the Revolution: Soviet Russia's Homeless Children (Besprizorniki) in the 1920s. *Russian History*. 1982. Vol. 9. No. 2/3. P. 242–264.
546. Velgach F. Red Mortar: Obtaining and Molding Subservient Soviet Youth Under Stalin. *History Matters*. 2012. Issue 9. P. 143–179.

Дисертації та автореферати

547. Анатольєва О. І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ століття: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 Київ, 2003. 21 с.
548. Антоненко В. В. Становлення та соціально-економічні основи функціонування міських бюджетів Української СРР у 1920-ті рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016. 265 с.
549. Антонова Т. А. Социально-педагогическая работа с беспризорными детьми в советской России (СССР) в 1918–1935 гг.: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Великий Новгород, 2012. 26 с.

550. Афанасова Е. Н. История детской беспризорности в Иркутской области и Красноярском крае в 1920–1930-х гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Иркутск, 2007. 27 с.

551. Бендер Е. А. Борьба с беспризорностью и безнадзорностью несовершеннолетних в РСФСР в 1920–1930-е гг.: на материалах Ленинграда и Ленинградской области: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Санкт-Петербург, 2015. 26 с.

552. Бендер Е. А. Борьба с беспризорностью и безнадзорностью несовершеннолетних в РСФСР в 1920–1930-е гг.: на материалах Ленинграда и Ленинградской области: дис. ... канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 2015. 187 с.

553. Блонский Л. В. Детская беспризорность в СССР периода НЭПА: опыт ликвидации: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Саратов, 2004. 28 с.

554. Бубличенко В. Н. Детские закрытые учреждения НКВД-МВД СССР на Европейском севере России (1935–1956 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Сыктывкар, 2007. 23 с.

555. Булгакова А. В. Жіноцтво українського села часів голодомору 1932–1933 рр.: соціально-економічний та духовний аспекти: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2015. 204 с.

556. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х рр. XX століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2001. 22 с.

557. Волікова М. М. Проблема статевого виховання в педагогічній спадщині А. С. Макаренка: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кривий Ріг, 2016. 323 с.

558. Гедько М. И. Государственная социальная политика в отношении детей: опыт и уроки 1920-х годов (на материалах Москвы и Московской губернии): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1998. 27 с.

559. Гребінь Л. О. Організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку в системі освіти України (20-ті–середина 30-х років ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Умань, 2014. 20 с.

560. Гусак А. А. Комсомол – поморник Коммунистической партии в борьбе с детской беспризорностью на Украине (1921–1928 гг.): дис. ... канд. ист. наук. Днепропетровск, 1976. 199 с.

561. Денисова М. А. Повседневная жизнь населения советского провинциального города в 1920-е годы: на материалах города Курска: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Курск, 2010. 25 с.

562. Диптан И. И. Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919–1932 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. К., 1991. 19 с.

563. Дмитрик І. О. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі в період НЕПу (1921–1928 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 20 с.

564. Дорожкина О. А. Педагогические основы преодоления и профилактики социального сиротства в России: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00. 01. Москва, 2001. 41 с.

565. Драмарецький Б. Б. Голод 1921–1923 років в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997. 22 с.

566. Ерменкин Е. В. Социальный облик городов Башкирской АССР в годы новой экономической политики: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Уфа, 2012. 27 с.

567. Захарова Л. Б. Социальные преобразования в российском обществе 1920-х годов, формирование новой морально-этической парадигмы: по материалам губерний Поволжья: автореф. дис. ... докт. ист. наук. Казань, 2013. 47 с.

568. Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2002. 17 с.

569. Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2002. 189 с.

570. Ільченко О. Ю. Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20–30-і рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2006. 21 с.

571. Іщенко І. В. Державна політика в сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2003. 18 с.

572. Карасева А. А. История функционирования и развития системы детских домов РСФСР в 1929–1941 гг.: дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2015. 424 с.

573. Кириленко В. П. Голод 1921–1923 років у Південній Україні: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2015. 230 с.

574. Кириленко В. П. Голод 1921–1923 років у Південній Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2015. 20 с.

575. Коваленко С. С. История возникновения и развития детских домов в Украинской ССР в период с 1917 по 1929 гг.: дис. ... канд. пед. наук. Киев, 1954. 252 с.

576. Комар Є. Г. Соціальні аномалії у повсякденному житті населення УСРР 20-х рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2015. 213 с.

577. Копченко И. Е. Девиантное поведение в советском обществе 1920-х гг. (на материалах Европейской части России): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2005. 20 с.

578. Корноухова Г. Г. Повседневность и уровень жизни городского населения СССР в 1920–1930-е гг (на материалах Астраханской области): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2004. 28 с.

579. Лехан Л. Б. Зміни чисельності, структури і становища селянства Лівобережної України в 1928–1933 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2002. 20 с.

580. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Харків, 2001. 39 с.

581. Лихолет О. В. Социальная политика советской власти в годы новой экономической политики (на материалах Нижнего Поволжья): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Астрахань, 2003. 28 с.

582. Мамеева Т. Н. Социально-культурная деятельность государственных и общественных организаций по ликвидации детской беспризорности в Москве в 20-е–начале 30-х гг. XX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2004. 28 с.

583. Маркова С. В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2016. 534 с.

584. Маркова С. В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2016. 36 с.

585. Маслова О. Б. Ликвидация массовой детской беспризорности в Советской России в 1920-е годы: на материалах Ставрополья и Терека: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Пятигорск, 2010. 27 с.

586. Медвідь А. О. Соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Одеса, 2015. 240 с.

587. Михайловський Т. О. Діяльність міжнародних організацій на Півдні України (1921–1929 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2017. 267 с.

588. Михайловський Т. О. Діяльність міжнародних організацій на Півдні України (1921–1929 рр.): автор. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2017. 24 с.

589. Оличева О. А. Государственная политика в отношении беспризорности и преступности несовершеннолетних в 1917—1941 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2009. 26 с.

590. Олянич Л. В. Створення та діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» (1924–1936 рр.): організаційний статус, структура та функції: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2008. 18 с.

591. Олянич Л. В. Створення та діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» (1924–1936 рр.): організаційний статус, структура та функції: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2008. 199 с.

592. Паращевіна О. С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. XX століття в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Дніпропетровськ, 2005. 19 с.

593. Паращевіна О. С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. XX століття в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Дніпропетровськ, 2005. 250 с.

594. Пащенко Н. В. Проблемы работы с детьми и несовершеннолетней молодежью в первые годы нэпа (на материалах Воронежской, Курской и Тамбовской губерний): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Воронеж, 2006. 24 с.

595. Поляков В. А. Голод в Поволжье, 1919–1925 гг. (происхождение, особенности, последствия): автореф. дис. ... докт. ист. наук. Саратов, 2010. 43 с.

596. Проценко В. В. Становлення та діяльність освітянської профспілки в Українській СРР у 1920-ті рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2017. 265 с.

597. Реутова А. Д. Ликвидация массовой детской беспризорности в 1921–1935 гг. (на материалах Верхневолжья): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Иваново, 2004. 28 с.

598. Рожков А. Ю. Молодой человек в советской России 1920-х гг.: повседневная жизнь в группах сверстников: дис. ... докт. ист. наук. Краснодар, 2003. 493 с.

599. Розовик О. Д. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2013. 255 с.

600. Сажина Н. С. Деятельность государства и общественных организаций по ликвидации детской беспризорности в 1921–1928 гг. (на материалах Урала): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Екатеринбург, 2003. 28 с.

601. Самсоненко Т. А. Развитие системы социальной помощи и здравоохранения в коллективизированной деревне Юга России 1930-х гг.: автореф. дис. ... докт. ист. наук. Новочеркасск, 2012. 48 с.

602. Середа П. П. Педагогические основы предупреждения безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Киев, 1974.

603. Славко А. А. Детская беспризорность в России в первое десятилетие советской власти: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Чебоксары, 2005. 27 с.

604. Славко А. А. Детская беспризорность и безнадзорность в России конца 1920-х – начала 1950-х годов: социальный портрет, причины, формы борьбы: автореф. дис. ... докт. ист. наук. Самара, 2011. 43 с.

605. Смирнова Н. В. Деятельность органов НКВД-МВД в борьбе с беспризорностью и безнадзорностью несовершеннолетних в Ленинграде и Ленинградской области. 1941–1949 гг.(историко-правовой аспект): дис. ... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 1997. 22 с.

606. Степанчук Ю. С. Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х–на початку 30-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2006. 20 с.

607. Тертычка В. В. Развитие начального и среднего образования в Украине (1928–1941 гг.) (Общественно-политический аспект): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Киев, 1992. 22 с.

608. Феонычев В. В. Деятельность государственных и общественных организаций по ликвидации беспризорности в России в 1920-е гг. (на примере Пензенской, Самарской, Симбирской губерний): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Казань, 2017. 25 с.

609. Цибулько Л. Г. Соціальне виховання у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20-х–30-х років XX століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Луганськ, 2005. 20 с.

610. Черняк М. М. Коммунистическая партия – организатор охраны здоровья и коммунистического воспитания подрастающего поколения (1917–1923 гг.): дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1970. 190 с.

611. Чех С. М. Мероприятия Коммунистической партии и Советского правительства по борьбе с детской беспризорностью в период восстановления народного хозяйства СССР (1917–1925 гг.): дис. ... канд. пед. наук. Киев, 1953. 269 с.

612. Чуб В. И. Деятельность Коммунистической партии Украины по ликвидации беспризорности в годы новой экономической политики: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Харьков, 1985.

613. Шахова Е. С. Становление и развитие государственной политики в области борьбы с безнадзорностью в 1917–1941 гг (на материалах Курского края): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Курск, 2008. 28 с.

614. Штефан Л. А. Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20–90-ті рр. XX ст.): автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. Харків, 2003. 43 с.

615. Asgarov A. M. Reporting from the frontlines of the First Cold War: American diplomatic despatches about the internal conditions in the Soviet Union, 1917–1933: PhD dissertation. University of Maryland, 2007. 352 p.

616. De la Fe L. *Empire's Children: Soviet Childhood in the Age of Revolution*: PhD dissertation. Florida International University, 2013. 204 p.
617. Evans-Worthing L. J. *Physical education for Soviet children and teacher and coach education*: PhD dissertation. University of Bradford, 2010. 480 p.
618. Hartzok J. G. *Children of Chapaev – the Russian Civil War Cult and the Creation of Soviet Identity, 1918–1941*: PhD thesis. University of Iowa, 2009. 312 p.
619. Pauly M. D. *Building socialism in the national classroom: education and language policy in Soviet Ukraine, 1923–30*: PhD thesis. Indiana University, 2005. 317 p.
620. Redlick T. *The Education of True Believers? Soviet Youth in the 1920s*: Master's thesis. University of Saskatchewan, Saskatoon, 2008. 103 p.
621. Stone A. B. *Growing Up Soviet? The Orphans of Stalin's Revolution and Understanding the Soviet Self*: PhD dissertation. University of Washington, 2012. 388 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Основні організаційні положення діяльності Губернських і повітових комісій у справах неповнолітніх

I. Загальна частина

1. Комісія по неповнолітнім організовується губернськими і повітовими відділами Народної освіти при секціях Охорони дитинства і секціях правового захисту дітей.

2. Комісії по неповнолітнім затверджуються у складі: голови – представника Відділу Наросвіти, якого затверджує місцевий виконком і членів: представника Юрвідділу і Охорони здоров'я по одному від кожного.

3. При кожній комісії повинен бути відповідний штат інструкторів, обстежувачів, інспекторів та канцелярія.

4. Всі неповнолітні потрапляють в приймальні пункти, а справи по них передаються в комісії по неповнолітнім.

5. Всі постанови і розпорядження комісії по неповнолітнім як в період розгляду справи, так і під час знаходження неповнолітнього під відповідальним наглядом вихователя-обстежувача, обов'язкові для всіх.

II. Права та обов'язки комісії по неповнолітнім

1. Веденню комісії підлягають всі справи по неповнолітнім до 18 років за протоколами та заявами.

Примітка: вік встановлюється офіційними документами, допитом батьків. При відсутності документів, або їх спірності, вік встановлюється медичною експертизою.

2. Комісії повинні обов'язково передавати справи дорослих до Народного Суду:

а. за співучасть, підбурювання неповнолітніх до скоєння суспільно-небезпечних дій.

б. за примушення займатися проституцією, статевими збоченнями і т. ін.

в. за експлуатацію праці неповнолітніх і жорстоке поводження з ними.

III. Заходи медико-педагогічного характеру, які застосовує комісія по відношення до неповнолітніх.

Комісії у справах неповнолітніх застосовують наступні заходи по відношенню до неповнолітніх:

а. бесіди, роз'яснення, зауваження вихователя.

б. призначити на ту чи іншу роботу.

в. поміщення в школу.

г. відправка на батьківщину.

д. поміщення у відповідний дитячий будинок, лікувально-виховальну колонію або в спеціальні ізоляційні відділи лікарні.

IV. Порядок розгляду справ у комісіях по неповнолітнім

1. Засідання комісій не публічні, на них крім членів комісії присутні: секретар, представник педагогів і лікарів, того наглядального або прийомного пункту, де знаходиться неповнолітній і обов'язково обстежувач-вихователь.

2. Усі постанови комісії повинні бути мотивовані та викладенні в письмовій формі.

3. У своїй роботі Комісія представляє щомісячний звіт в місцеві Відділи Народної освіти і підвідділи Охорони дитинства наркомпроса, а також у відповідний відділ Юстиції.

V. Зберігання речових доказів

1. Речовими доказами вважаються:

а. знаряддя злочину, предмети здобуті злочинним шляхом, предмети зі слідами злочину.

б. предмети, наявність яких може встановити факт злочину.

2. Речові докази поступають в Комісію по неповнолітнім і знаходяться там на збереженні під відповідальністю голови Комісії.

3. Відповідальність за дотримання правил зберігання і передачі речових доказів лежить на голові Комісії.

Джерело: Державний архів Херсонської області, Р-386. Херсонський комітет у справах неповнолітніх правопорушників. Оп. 1. Спр.1. Циркуляри наркомосу юстиції, Всеукраїнська комісія у справах неповнолітніх про відміну вироків у справах неповнолітніх, віднесення окружних комісій у справах неповнолітніх до фінансування з місцевих бюджетів, інструкції наркоматів просвіти, охорони здоров'я та юстиції комісіям у справах неповнолітніх (1920–1923 рр.). Арк. 4–5.

Додаток Б

Структура закладів соціального виховання (згідно з Кодексом про народну освіту 1922 р.)

Заклади соціального виховання				
Заклади для нормальних дітей	Заклади для неповнолітніх правопорушників	Заклади для дефективних дітей	Заклади по дослідженню та розподілу дітей	Позашкільні заклади та організації соцвиховання дітей*
Дитячі будинки – інтернати Денні дитбудинки Трудові школи Дитячі садки	Основні дитбудинки Допоміжні дитбудинки для правопорушників Трудові колонії для правопорушників Трудові будинки для дівчат	Основні будинки для дефективних дітей Заклади для глухонімих (основний та допоміжний будинок) Будинки для сліпих	Приймальники Колектори-розподільники Дослідно-педологічні станції	Дитячі клуби Дитячі книгозбірні Дитячі організації

*- направлені на профілактику бездоглядності

Складено автором за матеріалами: Кодекс законів про освіту 1922 р.
Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922–1923 рр. 1922. № 49. Ст. 729.

Додаток В

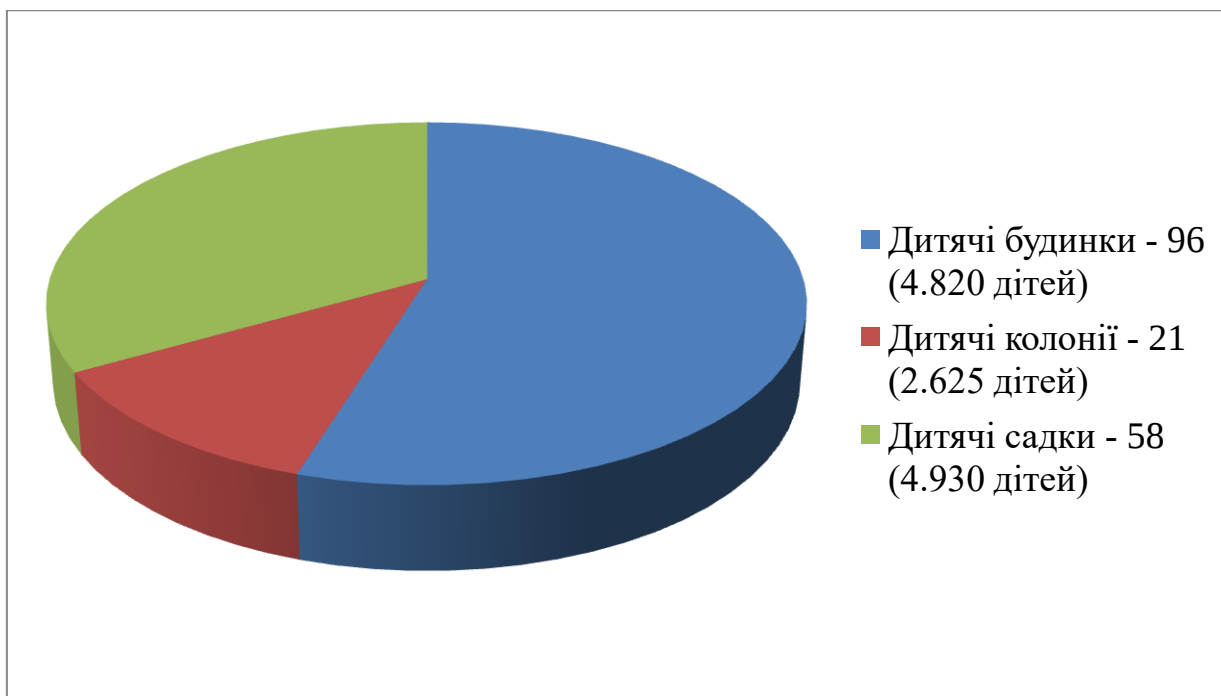
**Закріплення дитячих установ за відомствами (згідно з постановою
«Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» від 31
травня 1935 р.)**

Народні комісаріати			
НКО	НКОЗ	НКСЗ	НКВС
Дитячі будинки нормального типу для дітей, позбавлених засобів для існування	Спеціальні дитячі будинки для дітей, які потребували лікування	Спеціальні дитячі заклади для дітей-інвалідів	Ізолятори Трудові колонії Приймальники-розподільники
Дитячі будинки, які утримувалися коштом батьків			
Дитбудинки для «важких» дітей			

Складено автором за матеріалами: О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности: Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 31.05.1935. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_СНК_СССР_и_ЦК_ВКП\(б\)_от_31.05.1935_о_ликвидации_детской_беспризорности_и_безнадзорности](https://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_СНК_СССР_и_ЦК_ВКП(б)_от_31.05.1935_о_ликвидации_детской_беспризорности_и_безнадзорности)

Додаток Г

Заклади соціального виховання на залізниці УСРР (липень 1921 р.)

Складено автором за матеріалом: ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 514. Постанови, положення ВУЦВКу, Раднаркому УСРР, Укрекономнаради надіслані Наркомосу УСРР до відому. Штатний розклад співробітників Головного комітету соціального виховання та Наркомосу УСРР на квітень 1921 р., а також статистичні відомості про комуністів, працюючих в галузі соціального виховання на Україні, 1921–1922 рр. Арк. 31.

Додаток Д
Дитячі заклади на території Миколаївщини (1922–1923 рр.)

Додаток Д.1
Кількість дитячих будинків на території Миколаївської губернії
(кінець серпня 1922 р.)

Складено автором за матеріалами: ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1625. Доповіді інструкторів-ревізорів Головсоцвиху при Наркомосі УСРР про стан соціального виховання по губерніях України, 1922 р. Арк. 89–89 зв., 105; Там само. Спр. 1638. Звіт інструктора Головсоцвиху при Наркомосі УСРР про обслідування стану установ соціального виховання в Миколаївській губернії на 01.09.1922 р. та матеріали до них, 1922 р. Арк. 27–28 зв.; Там само. Спр. 1662. Місячні статистичні відомості про стан дитячих установ соціального виховання Миколаївської губернії, 1922 р. Арк. 4.

Додаток Д.2

Дитячі заклади в Миколаївській окрузі (січень–квітень 1923 р.)

Дитячі заклади	Січень 1923 р.		1 квітня 1923 р.	
	м. Миколаїв	Округа	м.Миколаїв	Округа
Дитячі інтернатні заклади	21 (8 під патронуванням)	20 (12 під патронуванням)	21	20
Трудові школи	1	88	21	86
Всього	22	108	42	106

Складено автором за матеріалами: ДАМО. Р-99. Оп. 3. Спр. 5. Таблиця про стан народної освіти по Миколаївській окрузі та список установ соцвиху, 1923 р. Арк. 1 зв.–3 зв.; Там само. Спр. 8. Список установ соцвиховання по Миколаївській окрузі на 1 квітня 1923 р., 1923 р. Арк. 5 зв.–7, 9.

Додаток Д.3

Дитячі заклади інтернатного типу у сільській місцевості та містах Миколаївської округи у середині 1920-х рр.

Населений пункт	Кількість закладів
Арбузинка	1 (63 дитини)
Тилігуло-Березанка	1 (48 дітей)
Баштанка	1
Братське	1
Вознесенськ	1
Врадіївка	1
Єланець	1
Криве Озеро	1
Очаків	1
Снігурівка	1
Березнегувате	1 виробнича комуна для безпритульних дітей

Складено автором за матеріалами: Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / АН УРСР. Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. Т.: Миколаївська область / гол. редкол. В. О. Васильєв. С. 42, 98, 127, 163, 208, 233, 261, 318, 363, 414, 521, 622, 711.

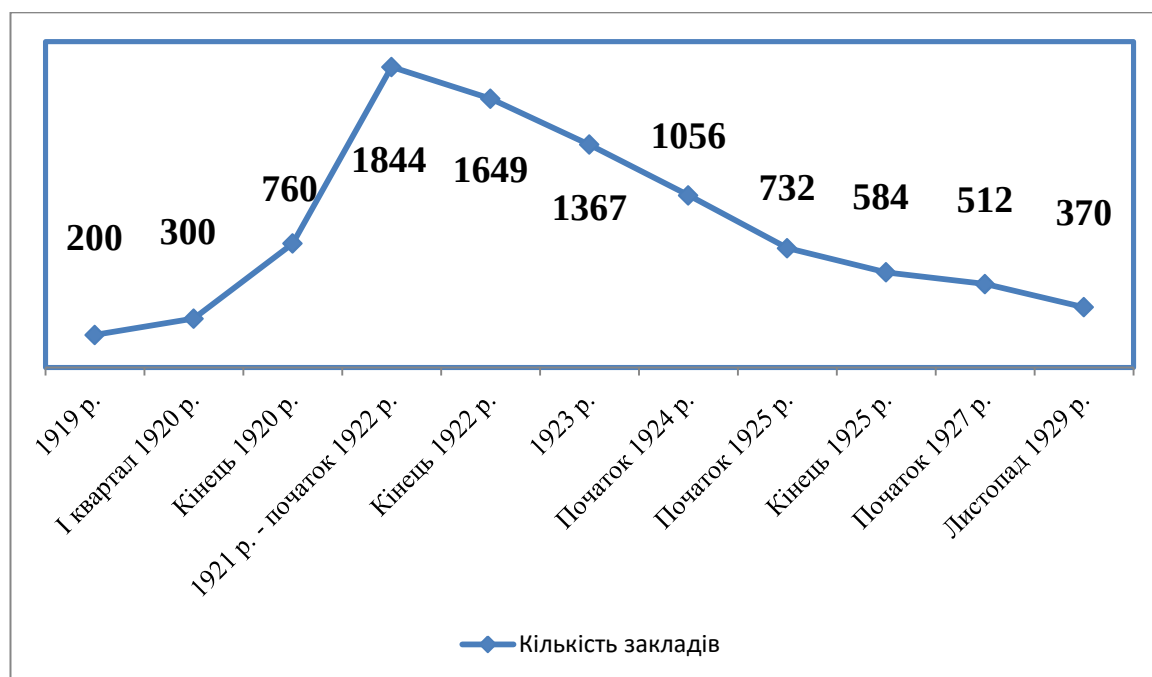
Додаток Е

Мережа дитбудинків та кількість в них вихованців у масштабах СРСР у 1923–1926 рр.

Рік	Кількість дитбудинків	Кількість вихованців
1923	7.120	433.394
1924	4.976	352.983
1925	3.563	292.608
1926	2.952	250.200
Різниця	-4.168 (58,54 %)	-183.194 (42,27 %)

Складено автором за матеріалами: Карасева А. А. История функционирования и развития системы детских домов РСФСР в 1929–1941 гг.: дис... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2015. С. 141.

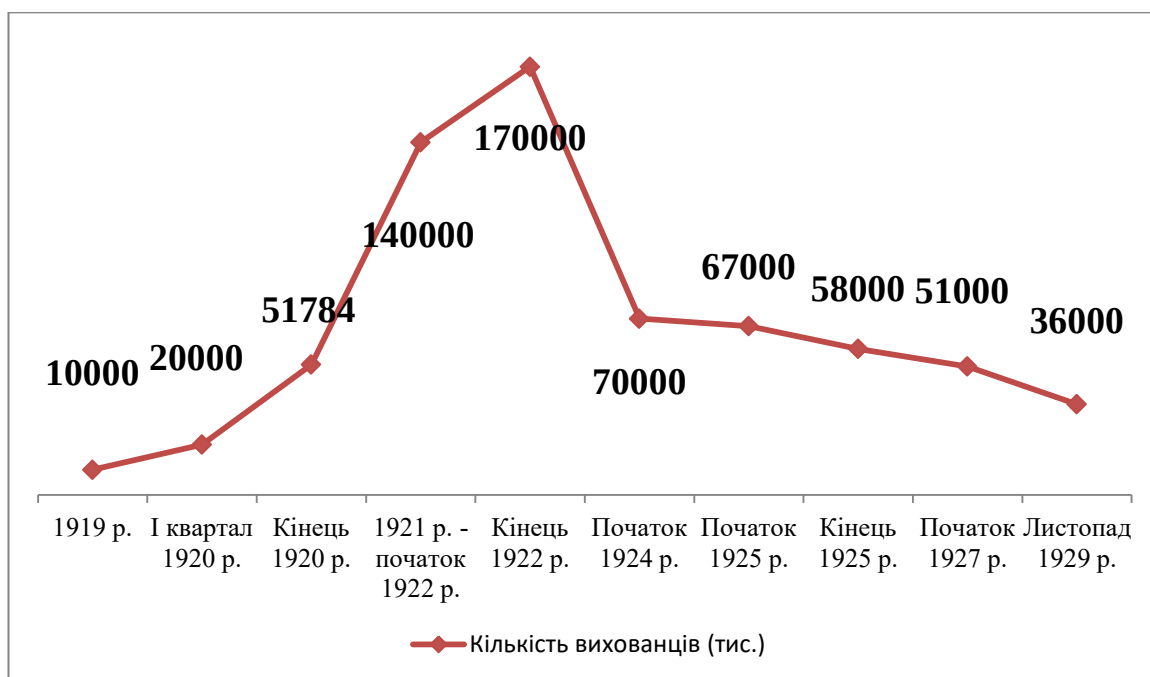
Додаток Ж
Мережа дитячих закладів в УСРР (1919–1929 рр.)

Складено автором за матеріалами: Антоненко В. В. Становлення та соціально-економічні основи функціонування міських бюджетів Української СРР у 1920-ті рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016. С. 132, 136; Антоненко В. Видатки міських бюджетів Української СРР на розвиток освітньо-культурних закладів (1923–1928 рр.). *Місто: історія, культура, суспільство*. 2016. № 1. С. 176; Діптан І.І. Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 1992. № 2. С. 53–54, 57.

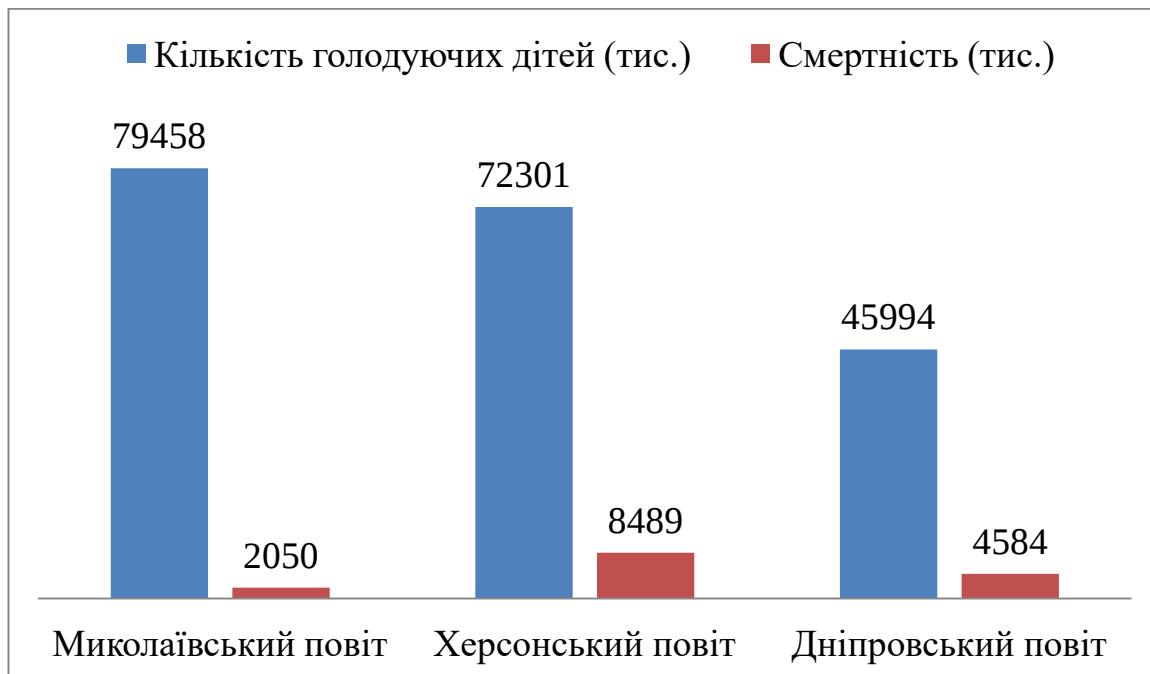
Додаток 3

Кількість вихованців у дитячих закладах в УСРР (1919–1929 рр.)

Складено автором за матеріалами: Антоненко В. В. Становлення та соціально-економічні основи функціонування міських бюджетів Української СРР у 1920-ті рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016. С. 132, 136; Антоненко В. Видатки міських бюджетів Української СРР на розвиток освітньо-культурних закладів (1923-1928 рр.). *Місто: історія, культура, суспільство*. 2016. № 1. С. 176; Діптан І. І. Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 1992. № 2. С. 53–54, 57.

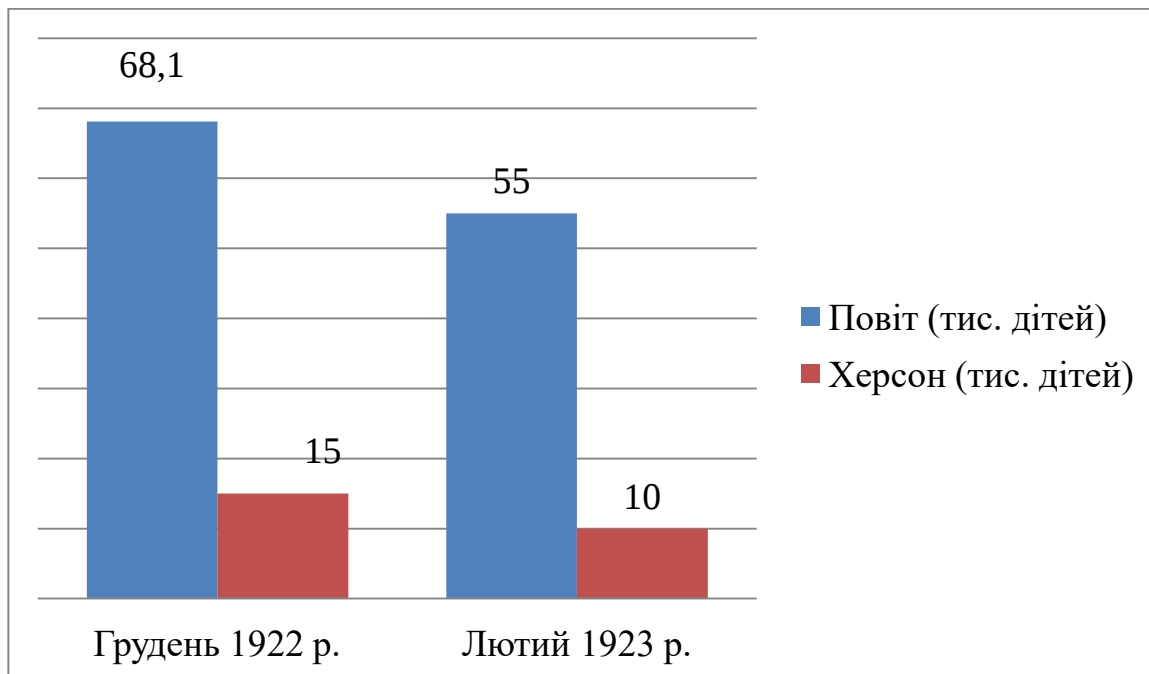
Додаток И
Кількість голодуючих дітей у Миколаївській губернії (станом на жовтень 1922 р.)

Складено автором за матеріалами: Водотика С. Г. Особливості голоду 1921–1923 років на Херсонщині. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2015. Вип. 23. С. 299–300; Шитюк М., Горбуров К. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2007. С. 105.

Додаток К

Кількість голодуючих дітей у Херсонському повіті (грудень 1922–лютий 1923 рр.)

Складено автором за матеріалами: Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933 1946–1947: Злочини проти народу. 2-е вид., допов. Київ. Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. С. 44; Водотика С. Г. Особливості голоду 1921–1923 років на Херсонщині. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2015. Вип. 23. С. 300; Гейко С. Перший удар. *Голодомор 1932-1933 років на Бериславщині*. Київ–Херсон–Берислав: Просвіта, 2008. С. 20.

Додаток Л

**Кількість дитячих закладів на Півдні України (листопад 1924 р. –
березень 1925 р.)**

		Тип і кількість закладів (кількість вихованців)		
		Дитячі будинки	Дитячі колонії	Дитячі містечка
Місто, округа	м. Одеса	46 (3.624 дітей)	—	3 (2.240 дітей)
	Одеська округа	12 (1.016 дітей)	—	—
	Миколаївська округа	17 (1.533 дітей)	4 (243 дитини)	—
	Первомайська округа	4 (317 дітей)	3 (595 дітей)	—
	Херсонська округа	4 (334 дитини)	1 (245 дітей)	3 (1.247 дітей)
	Всього	83 (6.824 дитини)	8 (1.083 дитини)	6 (3.487 дітей)

Складено автором за матеріалами: ЦДАВО України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 7. Статистические сведения о работе детских домов, колоний и количестве детей в них по УССР, 1924-1925 гг. Арк. 2 зв.—3, 9–10, 13–15.

Додаток М
Мережа дитячих закладів в УСРР (1929–1936 рр.)

Період	Кількість закладів	Кількість вихованців
1929 р. – початок 1930 р.	402	45.860
1930–1931 р.	358	38.045
Кінець 1931 р.	226	39.318
Осінь 1932 р.	274	44.588
Кінець 1933 р.	452	96.057
1936 р.	560	85.971

Складено автором за матеріалами: ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1259. Матеріали про обстеження роботи дитячих будинків та колоній України інспекторами Наркомосу УСРР (протоколи, доповідні записки, акти, висновки, анкети), 1930-1931 рр. Арк. 81; Дети ГУЛАГа. 1918–1956 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва: МФД, 2002. С. 176; Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2002. С. 119; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. Спр. 7098. Докладные записки, справки, информации партийных и советских органов о состоянии воспитательной работы с детьми в школах, пионерских лагерях, детских домах, детской преступности, ликвидации десткой беспризорности. Докладная записка Управления народно-хозяйственного учета УССР в ЦК КП(б)У о детской смертности на Украине в 1935-1936 гг., 1937 р. Арк. 18–21, 25.

Додаток Н

**Розміщення вилучених з вулиці безпритульних дітей по Миколаєву
(01.10.1926–01.10.1927 рр.)**

Заклад	Кількість дітей
До с/г колоній	26
До дитбудинків	138
Реевакуйовано	92
На біржу праці	12
До навчальних закладів	1
До кустарів	48
До с/г коммун	11
До селян	3
На виробництво	10
Всього	341

Складено автором за матеріалами: ДАМО. Р-616. Оп. 1. Спр. 58. Отчетный доклад о работе Николаевской окружной комиссии помощи детям за 1926–1927 гг., списки воспитанников, направляемых в учреждения прообраз., с/х школы, другие детские учреждения или к их родителям, 1927–1928 рр. Арк. 2, 6, 25.

Додаток II

Кількість переростків у дитзакладах Півдня УСРР (навесні 1931 р.)*

Дитзаклад	Всього	Хлопців	Дівчат
Дитбудинок ім. Петровського (Херсон)	104	49	55
Первомайське дитмістечко	81	56	25
Каховський дитбудинок	35	14	21
Первомайський дитбудинок для нормальних дітей	31	13	18
Дитколектор та основний дитбудинок (Миколаїв)	16	6	10
Дитбудинок для дівчат (Одеса)	23	—	23
Одеський реформаторій для хлопців	42	42	—
Трудколонія для хлопців (Херсон)	18	18	

*- статистика по закладам, які надали звіти.

Складено автором за матеріалами: ЦДАВО. Ф 166. Оп 10. Спр. 468.
Відомості про стан дитмістечок і дитбудинків України, 1931 р. Арк. 156–157.

Додаток Р
Спогади про перебування у дитячих будинках Півдня України в роки Голодомору

1. Житель с. Новопавлівка Гладаренко Г.П., 1924 року народження, згадував: «В 1933 році від виснаження померла мати, а мене сусіди віддали до дитячого будинку. Там їсти давали, але я завжди був голодний і вирішив втекти назад у Новопавлівку, до маминої сестри. Та й там було не краще, і через кілька днів я відправився до Миколаєва. Там розповів першому зустрічному міліціонеру про себе і при його сприянні опинився в дитячому будинку на Аляudah. Правда, там теж було голодно, і через кілька місяців був відправлений в інтернат до рідного села Новопавлівка». Мешканка цього ж села Карамнова М.П., 1924 року народження також залишила спогади про голодні роки та перебування в дитбудинку: «Забрали мене в дитячий будинок. Таких, як я, там були сотні, у кімнатах ніде було ступити. Давали нам їсти: суп, кусочок хліба. Хліб потрібно було швидко взяти й з'їсти – старші могли вихопити й поїсти. Старші вихованці будинку, якщо вдавалося втекти на годину-другу, приносили й ділилися зеленими абрикосами».

2. Виноград А.П., 1925 року народження з Нововасилівки згадує про долю сиріт: «Ніхто про сиріт не піклувався, дітей валками селяни вивозили до міста, залишали серед вулиці, там їх міліція підбирала і відправляла до сирітського будинку. Мене теж забрала міліція з вулиці (прийняли за сироту), але мама мене забрала. Всі будинки були переповнені і сиротами, і не сиротами. Більшість з них боліли коростою, лишаями, дизентерією. Їх там трохи лікували, але ліки були малоефективні...».

3. Гуров М.М. з Баштанки, 1927 року народження розповідав: «Люди почали помирати від голоду десь з грудня 1932 року, масовою смертністю стала взимку і весною 1933 року, доколи з'явилася перша трава, листя. Ми «паслися» на траві, як худоба, лежачи, бо не було сил скубати її

стоячи. Казали, що малих сиріт відправляли в притулки, де їх били, вони теж масово гинули».

Джерело: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область / Ред. кол.: О. М. Гаркуша (гол. ред.) та ін., Український інститут національної пам'яті України; Миколаївська обласна державна адміністрація. – Миколаїв: Вид-во «Шамрай», 2008. С. 499, 500, 502, 562.

Додаток С

Зі спогадів А. І. Лохновської, виховательки дитячого будинку для дітей іспанських республіканців в м. Херсоні

...Когда в августе 1937 г. испанских детей привезли в город Херсон, мне кажется, ни один житель Херсона не остался равнодушен. Всем хотелось увидеть детей, проявить заботу, отдать им тепло и ласку своего сердца. Вокруг ограды детского дома, который располагался по улице Суворова (где сейчас 1-я больница, а был санаторий с водолечебницей) почти круглые сутки стояли толпы народа, они передавали детям через ограду игрушки, лакомства, хотя это могло нанести вред здоровью детей.

В детский дом приходили делегации молодежи с предприятий, школ, воинских частей. Я в это время работала воспитательницей в дошкольном детском доме «Колокольчик». В 1938 г. в сентябре меня вызвали в городской комитет комсомола и секретарь горкома мне сказал, что есть решение бюро направить меня в испанский детский дом на должность воспитательницы в дошкольную группу. Сначала мне было боязно, справлюсь ли я, не зная языка и обычаев. Но когда я пришла в детский дом, директор детского дома Кравченко Антон Васильевич и завуч Тимошенко Анна Степановна рассказали мне, кто эти дети, что многие из них уже круглые сироты. Этим детям необходима была искренняя материнская любовь, забота, внимание, тепло и ласка, чтобы отвлечь их от тоски и переживаний от разлуки и потери родных и близких. У меня была самая младшая группа в возрасте от 3 до 6 лет. Много приходилось прилагать усилий, терпения, чтобы изучить характер и понять каждого ребенка в отдельности и весь коллектив детей, войти к ним в доверие, заинтересовать их. Трудностью в работе было то, что я не знала испанского языка, а дети — русского. На весь детский дом была одна переводчица Федорова Лидия Петровна...

Для нас, воспитателей, был организован кружок изучения испанского языка, которым руководила преподаватель русского языка и литературы

Мудролюбова Ольга Васильевна. Она хорошо знала испанский язык. Испанские дети очень общительны, они быстро сдружились с пионерами и школьниками Херсона, и это облегчило и ускорило изучение и понимание русского языка.

Для маленьких детей был организован кружок «Умелые руки». Дети очень любили работать с глиной, бумагой, играли в подвижные и настольные игры, совершали прогулки, наблюдения в природе, на реке — каждый ребенок мог найти себе занятие по душе и желанию. Для старших детей были организованы кружки рукоделия, вышивания, вязания, спортивные кружки, кружки фото, стрелковый и изучения азбуки Морзе, а также были слесарные и деревообрабатывающие мастерские.

В детском доме была хорошая художественная самодеятельность, руководил воспитатель испанец Хосе Морено. С художественной самодеятельностью часто выступали на предприятиях, во Дворце пионеров, в воинских частях, в театре... Вся работа по группам в детском доме была спланирована так, чтобы каждый мог заниматься интересным и полезным делом. Старшие дети ежедневно ходили смотреть карту боевых действий в Испании, которая была вывешена возле здания по ул. Суворова, 18, где размещалась организация Осоавиахима.

Дети учились в школе, где были 3—6 классы. В 1938 г. была создана пионерская организация, пионервожатой была комсомолка из Ленинграда — Галия Сулеймановна Хамзина, хорошая энергичная девушка...

Джерело: Спогади А.І. Лохновської, виховательки дитячого будинку для дітей іспанських республіканців в м. Херсоні. URL: <http://mycity.kherson.ua/istoriya/1918-1937-gody/1937-god.html#main>

Додаток Т

**Розгляд справ губернськими комісіями у справах неповнолітніх за
перше півріччя 1922 р.**

Губернія	Кількість справ надійшло	Кількість розглянутих справ
Волинська	271	124
Донецька	1303	436
Катеринославська	1112	391
Запорізька	380	300
Київська	629	575
Кременчуцька	599	497
Миколаївська	461	420
Одеська	1411	1137
Подільська	120	103
Полтавська	628	417
Харківська	1248	785
Чернігівська	489	327
Всього	8651	5512

Складено автором за матеріалами: ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 950. Звіти про роботу Всеукраїнської комісії у справах неповнолітніх за 1921, 1922, 1923 рр., операційний план цієї комісії та протоколи засідань інспекторської колегії Головносоцвиху, 1923 р. Арк. 19.

Додаток У

**Заклади для неповнолітніх правопорушників у Херсоні у 1926–
1927 рр.**

Заклад	Кількість дітей	Кільк. Педагогі в	Кільк. медпрацівників	Кільк. технічних робітників
1. Основний дитбудинок для правопорушників (Ізолятор №1)	40	4	—	2
2. Колектор	14	1	—	—

Складено автором за матеріалами: ДАХО. Ф. Р.–386. Оп. 1. Спр. 14. Обіжник Наркомату освіти про надсилання звітної, статистичної документації, звіти, інформаційна документація про діяльність Окркомісії, відомості засідань Херсонської Окркомісії про неповнолітніх (1926–1927 рр.). Арк. 26.

Додаток Ф

Органи управління Всеукраїнського товариства «Друзі дітей»

ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ	
Центральні	Місцеві
- Всеукраїнський з'їзд (скликався з представників відділів на місцях не менше одного разу на рік. До його компетенції входили: вибори Ради, Ревізійної комісії, зміна статуту, затвердження бюджету тощо); - Всеукраїнська Рада товариства (Рада обирала Президію, затверджувала план роботи); - Президія Всеукраїнської Ради; - Ревізійна комісія.	- Окружні відділи; - Районні відділи; - Міські відділи; - Осередки товариства в різних населених пунктах, закладах та на підприємствах; - Вищий орган на місцях – Окружний З'їзд. Окружна рада обиралася на 1 рік у складі 13 членів та 5 кандидатів, правління обиралося на 1 рік у складі 4 членів, Ревізійна комісія також обиралася на 1 рік у складі 3 членів та 2 кандидатів.

Складено автором за матеріалом: ДАХО. Ф. Р.–319. Оп. 1. Спр. 1. Дело о деятельности Бериславской районной комиссии помощи детям (постановления, протоколы, устав, положение, инструкция, план работ) (1925–1926 гг.). Арк. 23–28.

Додаток Х
Осередки товариства «Друзі дітей» у м. Миколаїв (січень–липень 1925 р.)

Місяць	Кількість осередків	Кількість членів
1 січня	20	2.795
1 лютого	20	2.893
1 березня	20	3.050
1 травня	20	3.083
1 червня	22	2.652
1 липня	19	2.866

Складено автором за матеріалами: ДАМО. Р-1285. Оп. 1. Спр. 20.
 Доклад об організації «ДД»и деятельности Горбюро ячеек за период с 7
 июля 1924 г. по 20 января 1926 г., 1926 р. Арк. 1 зв.

Додаток Ц
Осередки Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» на Херсонщині
у 1920-х рр.

Рік	Кількість осередків у м. Херсоні	Кільк. осередків у районах
Початок 1924 р.	50 осередків (3000 членів)	31 осередок (3000 членів)
Літо 1924 р.	44 осередки (3716 членів)	31 осередок (3000 членів)
Грудень 1925 р.	44 осередки (1856 членів)	63 осередки (невідомо)
Жовтень–грудень 1926 р.	46 осередків (2051 членів)	Немає даних
1927 р.	48 осередків (2051 членів)	20 осередків (674 члени)
Жовтень 1927 р. – квітень 1928 р.	48 осередків (2316 членів)	Немає даних
1930 р.	41 осередок (3536 членів)	Немає даних

Складено автором за матеріалами: ДАХО. Ф. Р.–485. Оп. 1. Спр. 53. Протоколи засідання правління ДД, окружна конференція ячеек ДД (1926–1930 гг.). Арк. 2 зв.; Там само. Спр. 52. Постановления Наркомата финансов УССР, Циркуляры Всеукраинского товарищества об освобождении от налогов предприятий ДД, статистические отчетности. Годовой отчет, акт ревизии и денежные отчеты филиала (1926–1929 гг.). Арк. 72, 156; Там само. Оп. 1. Спр. 4. Инструкция и положение Всеукраинского правления об организации ячеек, протоколы заседаний ячеек «Друзей детей». Списки членов ячеек (1924-1926 гг.). Арк. 62–63; Там само. Спр. 26. Дело о

деятельности ячейки Детского городка им. Ленина (протоколы, переписка) (1924–1925 гг.). Арк. 3; Там само. Спр. 29. Дело о деятельности ячейки ДД Детского дома морально-дефективных (протокол, отчет о работе, сведения, смета) (1924–1925 гг.). Арк. 2, 13; Там само. Спр. 34. Дело о работе ячейки ДД Охматдета (анкеты обследования, список членов ячейки, переписка) (1924–1927 гг.). Арк. 1, 5; Там само. Спр. 52. Постановления Наркомата финансов УССР, Циркуляры Всеукраинского товарищества об освобождении от налогов предприятий ДД, статистические отчетности. Годовой отчет, акт ревизии и денежные отчеты филиала (1926–1929 гг.). Арк. 72, 156; Там само. Ф. Р–319. Оп. 1. Спр. 2. Протоколы заседания правления общества «Друзей детей» о Всеукраинском съезде, о проделанной работе окружного отделения общества. Переписка с окружной комиссией помощи детям о проведении лотерей, проведении недели оздоровления ребенка (1927 г.). Арк. 15; Там само. Ф. Р–422. Оп. 1. Спр. 3. План работы Херсонского городского правления товарищества «Друзья детей» на 1931–32 гг. Договор на социалистическое соревнование между Херсонским и Николаевским товариществами. Акты ревизий городского правления и ячеек. Списки ударников работающих в мастерских. Арк. 1; Там само. Ф. Р–801. Оп. 1. Спр. 13. Листування зі Скадовською РКДД про роботу осередків «Друзів дітей», розподіл безпритульних по дитячим будинкам (1923–1924 рр.). Арк. 19, 27; Там само. Спр. 25. Протоколи засідань Каховської комісії допомоги дітям, листування з нею про стан дитячих будинків, діяльність осередків «Друзів дітей» (1924 р.). Арк. 64; Там само. Спр. 26. Протоколи засідань Чаплинських осередків «Друзів дітей» про збір коштів на допомогу безпритульним дітям, звітна доповідь Чаплинської РКДД, листування з нею про залучення населення до патрунування безпритульних дітей, діяльність осередків «Друзів дітей» (1924–1925 рр.). Арк. 3; Там само. Спр. 140. Звіти, відомості про діяльність Бериславської РКДД (1924 р.). Арк. 16, 19–21, 34–35; Там само. Спр. 152. Листування з Великоолександрівською РКДД про діяльність осередків «Друзів дітей», відомості про роботу цих осередків (1924 р.). Арк.

17; Там само. Спр. 153. Те ж з Качкарівською РКДД про роботу осередків «Друзів дітей» (1924–1925 рр.). Арк. 11; Там само. Спр.177. План, звіт про роботу Голопристанської РКДД, відомості про організацію осередків «Друзів дітей» по району (1925 р.). Арк. 1–2, 5–13, 20–21; Орлова З., Шинкаренко О. З історії благодійництва на Херсонщині / Державний архів Херсонської області. Херсон, 2000. С. 19.

Додаток III

Рівень смертності серед голодуючих дітей по трьом повітам

Миколаївської губернії (січень–серпень 1922 р.)

	Миколаївський повіт		Херсонський повіт		Дніпровський повіт	
	Кількість голодуючих дітей	Смертність (осіб)	Кількість голодуючих дітей	Смертність (осіб)	Кількість голодуючих дітей	Смертність (осіб)
Січень	87.375	74	81.732	161	12.939	-
Лютий	88.694	567	82.522	2.737	21.777	1.075
Березень	92.720	972	85.385	3.474	22.998	1.340
Квітень	95.820	1.291	87.592	3.727	23.059	2.457
Травень	95.820	1.469	87.609	3.865	22.362	2.975
Червень	71.258	1.873	83.421	6.134	27.565	3.165
Липень	78.107	2.050	114.700	6.500	45.176	3.374
Серпень	79.458	2.065	83.121	8.489	51.598	4.584

Складено автором за матеріалами: ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1625.
Доповіді інструкторів-ревізорів Головоцвуху при Наркомосі УСРР про стан
соціального виховання по губерніях України, 1922 р. Арк. 114.

Додаток Ш

Дитячі будинки у волостях Херсонського та Дніпровського повітів (кінець 1922 р. – початок 1923 р.)

Населений пункт	Кількість закладів	Дітей в них
Каховка	1	немає даних
Гола Пристань	1	44
Скадовськ	1	75
Нова Збур'ївка	1	80
Великі Копані	1	немає даних
Каланчак	1	немає даних
Чаплинка	1	немає даних
Нова Маячка	1	немає даних
Олешки	1	немає даних
Нова Дмитрівка	1	40
Давидів Брід	1	20

Складено автором за матеріалами: ДАХО. Р-185. Оп. 1. Спр. 2. Постановления, распоряжения, инструкции президиума Николаевского губисполкома и Днепровского уездного комитета по борьбе с последствиями голода о распределении продовольственной ссуды, помощи детям-сиротам и др. вопросам (1922-1923 гг.). Арк. 22, 38; Там само. Спр. 10. Протокол заседания комиссии по проведению месячника помощи беспризорным детям; акты обследования бытовых условий сирот (1923 г.). Арк. 2; Там само. Р-359. Оп. 1. Спр. 17. Сведения о наличии инвентаря, состоянии библиотек школ и детских домов Голой Пристани и переписка об их материальном обеспечении (1922 г.). Арк. 4; Там само. Спр. 19. Переписка со Скадовским детским домом им. 1-го Мая по снабжению его инвентарем и продовольствием. Список воспитанников и преподавателей (1922 г.). Арк. 2, 6; Там само. Спр. 20. Переписка с Новозбурьевским детским домом по

обеспечению детей одеждой (1922 г.). Арк. 1; Там само. Спр. 23. Отчеты о работе, наличии учебных пособий и инвентаря в школах и детских домах уезда. Отчет о проведении детского праздника в Голой Пристани. Списки преподавателей школ, воспитанников детских домов (1923 г.). Арк. 2, 61; Там само. Спр. 44. Обращение Комиссии по проведению «Месяца помощи беспризорным детям» Днепровского уезда и Одесского губисполкома об организации договорных школ (1922-1923 гг.). Арк. 6; Там само. Спр. 82. Списки умерших детей по уезду (1921-1922 гг.). Арк. 3–9; Там само. Р-414. Оп. 1. Спр. 21. Листування з Великоолександрівським райвиконкомом, трудовими школами, дитбудинками про боротьбу з дитячою неписьменністю, рух педкадрів; звіти, анкети шкіл району (1923 р.). Арк. 20–21.

Додаток Ю

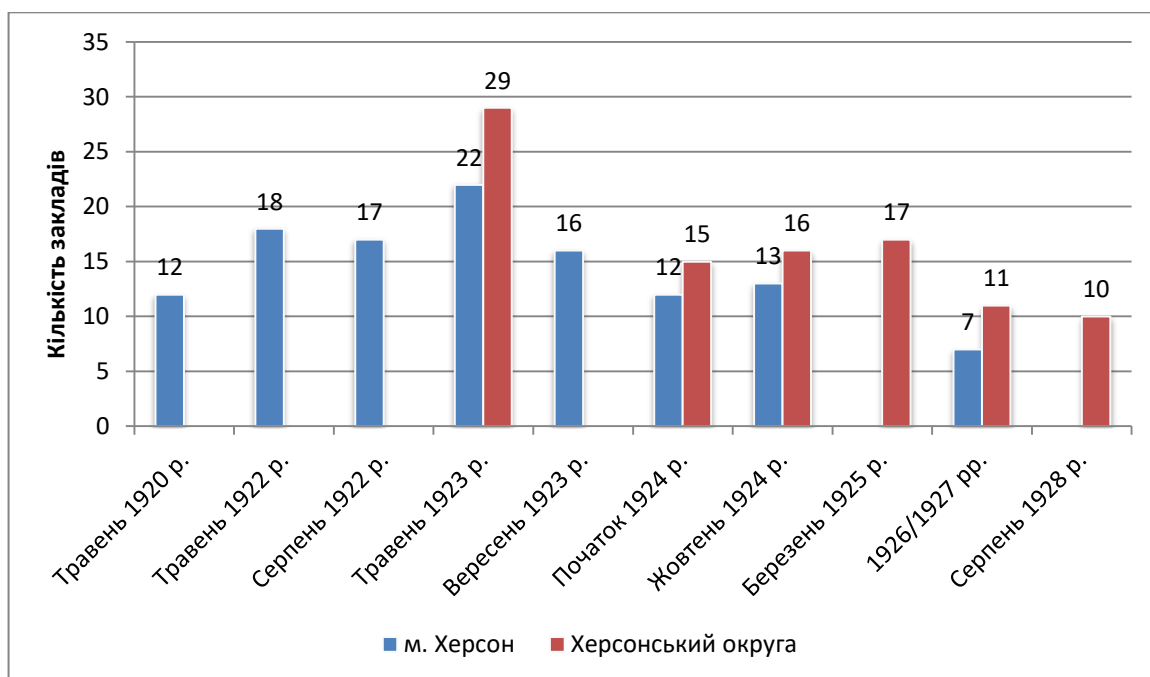
Інтернатні установи соцвиху Миколаєва та округи (1928–1929 рр.)

Установа	Кількість дітей (1928 р.)	Кількість дітей (1929 р.)
Дитмістечко ім. Петровського	511	465
Дитбудинок «Бадьорий світанок» (для «дефективних»)	48	Немає даних
Колектор	73	90
Трудколонія ім. Крупської	114	120
Трудколонія ім. Леніна	132	120
Вознесенський єврейський дитбудинок	46	55
(нерозбірливо) дитбудинок	41	40
Ново-Бузьський єврейський дитбудинок	33	40

Складено автором за матеріалами: ДАМО. Р-616. Оп. 1. Спр. 58. Отчетный доклад о работе Николаевской окружной комиссии помощи детям за 1926–1927 гг., списки воспитанников, направляемых в учреждения прообраз., с/х школы, другие детские учреждения или к их родителям, 1927–1928 рр. Арк. 60; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 340. Матеріали та листування з окрінспектурами Наркомосу УРСР про устаткування майстерень при дитбудинках, 1929 р. Арк. 16.

Додаток Я

Кількість дитзакладів на Херсонщині у 1923 – 1928 рр. *

*- частково відсутні відомості про кількість закладів в окрузі.

Складено автором за матеріалами: ДАХО. Ф. Р–801. Оп. 1. Спр. 9. Плани, звіти Херсонської ОКДД (1923–1925 рр.). Арк. 24; Там само. Ф. Р–2. Оп. 1. Спр. 105. Протоколи засідань комісії по розподіленню пайков голодаючим дітям в недородних районах округу. Акты ревизий детских учреждений (1924–1925 гг.). Арк. 60; Там само. Оп. 3. Спр. 117. Переписка с окружным отделом народного образования о ремонте зданий учебных заведений и приеме детей в детские дома (1923 г.). Арк. 1; Там само. Ф. Р–413. Оп. 1. Спр. 12. Накази завідувача відділом народної освіти Херсонського повіту про організацію шкільних рад, початкових робітничих шкіл, інвентаризацію шкільного майна (1920 р.). Арк. 2; Там само. Ф. Р–414. Оп. 1. Спр. 5. Наказ окрвиконкому про реєстрацію військовослужбовців колишньої білої армії; протокол загального зібрання педагогів трудшкіл і дитбудинків про проведення місячної допомоги дітям; листування про стан дитбудинків; список скорочених працівників центрального апарату окружної інспектури

окрнаросвіти (1922–1923 рр.). Арк. 157; Там само. Спр. 88. Витяги з протоколів засідань Херсонського окрвиконкому, звіти, листування з Наркоматом освіти УСРР, окрвиконкомом, херсонською міськрадою про стан трудшкіл і дитбудинків округу, передачу міських театрів у ведення інспектури наросвіти, поліпшення житлових умов студентів та ін. (1927–1928 рр.). Арк. 156, 316; Там само. Спр. 158. Листування з Херсонським дитбудинком № 3 про медичний огляд, рух вихованців (1923 р.). Арк. 29, 63–65; Там само. Спр. 490. Списки та відомості про вихованців дитячих будинків, містечок, інтернатів округу (1927–1929 рр.). Арк. 1; Там само. Спр. 503. Циркуляри, доповіді Наркомату УСРР про боротьбу з дитячою безпритульністю, окрінспектури про стан народної освіти (1928–1929 рр.). Арк. 126; Коротецкий А. А. Летопись Херсона Херсон: ЧМП «Штрих», 2004. С. 179–186, 214–217; Орлова З., Шинкаренко О. З історії благодійництва на Херсонщині / Державний архів Херсонської області. Херсон, 2000. С. 14–15, 18–19; Очерки истории Херсонской обласной партийной организации / под ред. А.Е. Касьяненко. Симферополь: «Таврия», 1981. С. 93.

Додаток АА

Нормативна чисельність штату дитячого закладу соціального виховання

Персонал	Дитбудинок на 60 дітей	Дитбудинок на 100 дітей	Дитмістечко на 500 дітей	Дитмістечко на 1500 дітей	Дитмістечко на 2000 дітей
Завідувач дитзакладом	1	1	1	1	1
Заступник завідувача	-	1	3	4	4
Вихователі	5	8	40	120	168
Спец. по мистецтву (дозвіллю)	1	1	3	10	12
Завгосп	1	1	1	1	1
Помічник завгоспа	-	-	1	3	4
Технічні працівники	3	3	10	20	25
Всього	11	15	59	159	215

Складено автором за матеріалами: ЦДАВО, Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1651.
Статистичні таблиці і зведення про стан роботи по соціальному вихованню
на Україні на 01.07.1922 р. порівняльно з 1920, 1921 рр., 1922 р. Арк. 22.

Додаток АБ

Білет юридичного члена товариства «Друг дітей»

Джерело: ЦДАВО, Ф. 264. Оп. 1. Спр. 477. Контрольные цифры по ликвидации в УССР детской беспризорности на 1931–1933 гг. и материалы к ним. Арк. 2.

Додаток АВ

Список публікацій здобувача за темою

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Цибуленко Л. О., Букрєєв Т. Б. Повсякденність та соціалізація безпритульних дітей в інтернатних закладах у 20-х роках ХХ ст. в УРСР (за матеріалами Херсонщини). *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. 2012. Вип. 29. С. 35–38.
2. Букрєєв Т. Б. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у першій половині 20-х років ХХ ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 67–72.
3. Букрєєв Т. Б. Досвід подолання дитячої безпритульності у другій половині 20-х років ХХ ст. на півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. Т.1. С. 221–226.
4. Букрєєв Т. Б. Дитячий будинок як «історична необхідність» в період формування радянської тоталітарної системи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2017. №1 (Ч.1.). С.88–94.
5. Букрєєв Т. Б. Радянська та модерна українська історіографія феномену дитячої безпритульності в Україні в період формування радянської тоталітарної системи. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2017. Т. 194. С. 90–95.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Букрєєв Т. Б. Проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності в УСРР в 20-х рр. ХХ ст. *Матеріали V Всеукраїнської міждисциплінарної*

науково-практичної конференції: *Статті*. Херсон: Видавництво РВВ «Колос», 2010. С. 95–103.

7. Букреєв Т. Б. Роль освітніх установ та громадських організацій у подоланні дитячої безпритульності та бездоглядності в 20-ті роки ХХ ст. у Херсоні. *Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної міждисциплінарної конференції*. Херсон: РВВ «Колос», 2011. С. 96–101.

8. Букреєв Т. Б. Подолання дитячої безпритульності та бездоглядності у першій половині 20-х років ХХ ст. на півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Студентські історичні зошити*. Вип. 2. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011. С. 56–60.

9. Букреєв Т. Б. Роль громадських організацій у подоланні дитячої безпритульності у першій половині 20-х рр. ХХ ст. на Півдні України. *Матеріали V Міжнародної конференції молодих науковців «Історична наука на початку ХХІ століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи»*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2011. С. 59–65.

10. Букреєв Т. Б. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у другій половині 20-х рр. ХХ ст. в УСРР (за матеріалами Херсонщини). *Науковий вісник молодих учених ХДУ*. 2011. С. 142–147.

11. Букреєв Т. Б. Організація та правові основи боротьби з правопорушеннями неповнолітніх у 20-ті роки ХХ ст. в УСРР. *Студентські наукові студії. Збірник наукових праць студентів*. Ч. 2. Херсон: Видавництво ХДУ, 2011. С. 435–440.

12. Букреєв Т. Б. Боротьба з правопорушеннями неповнолітніх у 20-х роках ХХ ст. на Херсонщині. *Альманах. Магістерські студії*. Випуск Х. Херсон: Херсонський державний університет, 2012. С. 118–120.

13. Букреєв Т. Б. Роль осередків Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» у подоланні та профілактиці дитячої безпритульності та бездоглядності на Херсонщині у 20-х роках ХХ ст. (за матеріалами ДАХО). *Історія в документах: Збірник наукових доповідей архівних читань (Херсон, 19 квітня*

2012 року) / Херсонська обласна державна адміністрація; Державний архів Херсонської області. Херсон: Айлант, 2012. С. 45–51.

14. Букреєв Т. Б. Створення та функціонування Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» у 1920-ті роки. *Науково-дослідна робота молодих учених: стан, проблеми, перспективи: матеріали Всеукр. наук. - практ. інтернет - конф. (2–6 грудня 2013 р.)*. Херсон: ХДУ, 2013. С. 27–34.

15. Букреєв Т. Б. Діяльність Херсонської комісії у справах неповнолітніх правопорушників у 1920-ті роки. *Херсонська область – 70 років історії. Матеріали науково-практичної конференції (м. Херсон, 20 березня 2014 р.)*. Херсон: Херсонська державна морська академія, 2014. С. 48–52.

16. Букреєв Т. Б. Повсякденність та соціалізація дітей в інтернатних закладах у 20-х рр. ХХ ст. на Херсонщині (за матеріалами ДАХО). *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.)*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 141–142.

17. Букреєв Т. Б. Нормативно-правова база та практична діяльність державних органів по подоланню дитячої безпритульності в УСРР у період формування радянського тоталітарного режиму. *Електронний історичний журнал «Scriptorium nostrum»*. 2016. № 1. С. 149–163. URL: http://sn.kspu.edu/files-all/Scriptorium_nostrum_2016_1_povniy_text.pdf

18. Букреєв Т. Б. Етапи, форми та методи ліквідації дитячої безпритульності в Україні в умовах формування радянського тоталітарного режиму. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали II Міжнародної наукової конференції (Суми, 24–25 березня 2016 року)*. У 2-х частинах. Частина I. Суми: ФОП Цьома С. П., 2016. С. 15–18.

19. Букреєв Т. Б. Дитяча безпритульність як кризове соціальне явище в Україні в період формування радянського тоталітарного режиму. *Проблеми регіональної історії України: Матеріали XII Всеукраїнської наукової конференції молодих істориків*. Вип. 4. Ч. 1. Херсон: ПП Вишемирський В. С., 2016. С. 4–15.

20. Букреєв Т. Б. «Субкультура» безпритульних дітей в Україні в період формування радянського тоталітарного режиму. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції (24–25 березня 2017 р., м. Дніпро)*. Частина 1. Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. С. 142–144.
21. Букреєв Т. Б. Радянська історіографія явища дитячої безпритульності в Україні в період формування радянської тоталітарної системи. *Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції: «Історико-філософські дослідження молодих учених» (27 квітня 2017 року, м. Суми)*. Суми: ФОП Цьома С. П., 2017. С. 20–22.
22. Букреєв Т. Б. Досвід подолання дитячої безпритульності у період формування радянського тоталітарного режиму (за матеріалами Миколаївщини). *Проблеми регіональної історії України: Матеріали XIII Всеукраїнської наукової конференції молодих істориків*. Випуск 5. Ч. 1. Херсон: ПП Вишемирський В. С., 2017. С. 15–23.
23. Букреєв Т. Б. Проблема дитячої безпритульності в умовах голоду 1921–1923 рр. (за матеріалами Одещини). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали III Міжнародної наукової конференції (Суми, 23–24 листопада 2017 року)*. У 2-х частинах. Частина 1. Суми: ФОП Цьома С. П., 2017. С. 14–19.
24. Букреєв Т. Б. Формування системи по боротьбі з правопорушеннями неповнолітніх в Україні в період формування радянського тоталітарного режиму. *International scientific-practical conference “Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology”*. (June 16–17, 2017). Shumen: Konstantin Preslavsky University of Shumen. P. 226–229.
25. Букреєв Т. Б. Проблема дитячої безпритульності та бездоглядності в умовах голоду 1921–1923 років (за матеріалами Півдня України). *International scientific-practical conference “Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms”*. (September 29, 2017). Tbilisi: Baltija Publishing. P. 108–111.

26. Букреєв Т. Б. Правові засади ліквідації та стримування дитячої безпритульності в Україні в період формування радянського тоталітарного режиму. *Запорізькі Кам'янська й Олешківські Січі та Кримське ханство в культурно-історичній спадщині України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Херсон, 18–19 квітня 2019 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 31–38.

Апробація результатів дисертації:

На міжнародних конференціях:

1. V Міжнародна конференція молодих науковців «Історична науки на початку XXI ст.: проблеми, минуле, сучасність, перспективи» (м. Херсон, 2–3 червня 2011 р., особиста участь).
2. 68-а міжнародна конференція «Каразінські читання (історичні науки)» (м. Харків, 24 квітня 2015 р. особиста участь).
3. II Міжнародна наукова конференція «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (м. Суми, 24–25 березня 2016 р., заочна участь).
4. III Міжнародна наукова конференція «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (м. Суми, 23–24 листопада 2017 р., особиста участь).
5. International scientific-practical conference “Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology” (м. Шумен, Болгарія, 16–17 червня 2017 р., заочна участь).
6. International scientific-practical conference “Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms” (м. Тбілісі, Грузія, 29 вересня 2017 р., заочна участь).

На всеукраїнських конференціях:

7. VI Наукова конференція молодих істориків «Проблеми регіональної історії України» (м. Херсон, 14 травня 2010 р., особиста участь).

8. Всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція (м. Херсон, 25 травня 2010 р., особиста участь).
9. VII Наукова конференція молодих істориків «Проблеми регіональної історії України» (м. Херсон, 12 травня 2011 р., особиста участь).
10. VI Всеукраїнська науково-практична міждисциплінарна конференція, присвячена Дню Європи в Україні (м. Херсон, 17 травня 2011 р., особиста участь).
11. Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Науково-дослідна робота студентів: стан, проблеми, перспективи» (м. Херсон, 20 жовтня 2011 р., особиста участь).
12. Конференція «Архівні читання» (м. Херсон, 19 квітня 2012 р., особиста участь).
13. Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Науково-дослідна робота молодих учених: стан, проблеми, перспективи» (м. Херсон, 2–6 грудня 2013 р., особиста участь).
14. Науково-практична конференція «Херсонська область – 70 років історії» (м. Херсон, 20 березня 2014 р., особиста участь).
15. XII наукова конференція молодих істориків «Проблеми регіональної історії» (м. Херсон, 2016 р., особиста участь).
16. II Всеукраїнська наукова конференція «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (м. Дніпро, 24–25 березня 2017 р., заочна участь).
17. V Всеукраїнська науково-практична конференція «Історико-філософські дослідження молодих учених» (м. Суми, 27 квітня 2017 р., заочна участь).
18. XIII Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків «Проблеми регіональної історії України» (м. Херсон, 2017 р., особиста участь).
19. Всеукраїнська науково-практична конференція «Запорізькі Кам'янська й Олешківські Січі та Кримське ханство в культурно-історичній спадщині України» (м. Херсон, 18–19 квітня 2019 р., особиста участь).